

લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

સંધવિજયકૃત સિંહાસનખત્રીસી	(૧૯૩૩)
માધવકૃત રૂપસુંદર કથા	(૧૯૩૪)
વીરસિંહકૃત ઉપાલરણુ	(૧૯૩૮)
વાધેલાઓનું ગુજરાત	(૧૯૩૯)
મતિસારકૃત કપૂરમંજરી	(૧૯૪૧)
પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના	(૧૯૪૧)
ધતિહાસની કેડી—લેખક અહ	(૧૯૪૫)
સંધદાસગણિકૃત વસુદેવ-હિંડી—પ્રાકૃતમાંથી અનુવાદ	(૧૯૪૬)
વસ્તુપાલ કા વિદ્યામણ્ડલ—હિન્દી અનુવાદ	(૧૯૪૭)
વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને ખીજા લેખો	(૧૯૪૮)
સતતમા શતકના પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય	(૧૯૪૮)
ન્યેષ્ઠીમણ શાંતિ અને મણપુરાણ	(૧૯૪૮)
પંચનંત્ર	(૧૯૪૯)
જગન્નાથપુરી અને ઓરિસાના પુરાતન અવશેષો	(૧૯૫૧)
દેવચન્દ્રાચાર્ય કા શિષ્યમણ્ડલ—હિન્દી અનુવાદ	(૧૯૫૧)
જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત	(૧૯૫૨)
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૧-૧૮	(૧૯૫૨)
ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી	(૧૯૫૨)
વૈદિક પ્રદર્શ, ત્રણ બાલાવબોધ સહિત	(૧૯૫૩)
Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and Its Contribution to Sanskrit Literature	(1953)
મહીગજકૃત નક્ષ-દર્શતી રાસ	(૧૯૫૪)
શબ્દ અને અર્થ—શબ્દાર્થશાસ્ત્ર વિષે પાંચ વ્યાખ્યાનો	(૧૯૫૪)
પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ	(૧૯૫૫)
વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂળ પાઠ	(૧૯૫૬)
મદામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો	(૧૯૫૭)
-સમુચ્ચય, ભાગ ૨—સંસ્કૃતિક અધ્યયન	(૧૯૫૯)

પ્રાસ્તાવિક

ન્યૂ યૉર્કના રોકફેવર ફાઉન્ડેશનના આમંત્રણથી જૂન ૧૯૫૬ થી મે ૧૯૫૭ સુધીના આશરે અગિયાર માસમાં મેં એક લાંબો પ્રવાસ કર્યો, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં જતાં પહેલાં યુરોપમાં અને ત્યાંથી પાછા વળતાં જાપાન અને અગ્નિએશિયાના દેશોમાં કેટલોક સમય ગાળ્યો.

પ્રવાસના સંસ્કારો જ્યારે મન ઉપર તાગ્મ હતો ત્યારે—એટલે કે પ્રવાસ કરતાં કરતાં જ એ વિષે લખવાનો સમય મેળવવો બહુ મુશ્કેલ હતો. પણ સાથોસાથ કેટલાક નિકટના મિત્રોનો એવો આગ્રહ હતો કે મારે એ વિષે લખવું, જેથી મિત્રો અને સંબંધીઓ ઉપરના અંગત પત્રોમાં મુખ્યત્વે અંગત વાતો સિવાય બીજું લખવાની જરૂર રહે નહિ એ આગ્રહને પરિણામે ઇચ્છેડના મારા નિવાસના છેવટના દિવસોમાં પહેલો પ્રવાસપત્ર લખીને રવાના કરી શકાયો, અને એના અનુસંધાનમાં પછીના પત્રો, ચાલુ રહી શક્યા. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના એ સમયના સંપાદકો શ્રી. નગીનદાસ પારેખ અને ડૉ. હરિપ્રસાદ સાસ્ત્રી ઉપર લખાયેલા એ પત્રો એ સામયિકના સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૬ થી જૂન ૧૯૫૮ સુધીના અંકોમાં, ‘એક વિદ્યાયાત્રા’ શીર્ષક નીચે ક્રમશઃ પ્રકટ થયા.

કંઈ ફેરફાર કર્યો નથી કે પત્રલેખનની તારીખો પછી એમાંની હકીકતોમાં જે ફેરફારો થયા હોય તેને લગતા ઉમેરા પણ કર્યા નથી.

મારી વિદ્યાયાત્રાની આયોજનામાં તથા તેને લગતી ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં પણ પ્રથમથી જીડો રસ લેનાર સુહૃદો શ્રી ઉમાશંકર જોષી અને ડો. ચપ્કલાલ શુક્લનો આ સ્થળે આભાર માનવાની હું તક લઉં છું. રોકફેલર ફાઉન્ડેશનના જુદા જુદા વિભાગના અધિકારીઓએ મારા પ્રવાસને બધી રીતે સગવડભર્યો અને ફક્ત પ્રદ બનાવવાની શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા કરી તે બદલ તેમનો અને મારી ચાલુ કામગીરીમાંથી એક વર્ષ જેટલી લાખી મુદત માટે મને તત્કાલ મુક્ત કરવા બદલ વડોદરા યુનિવર્સિટીના તત્ત્વાદ્ધકોનો પણ હું ઉપકાર માનુ છું.

‘અધ્યાપક નિવાસ’
વડોદરા.
તા. ૨૦-૨-’૫૯

}

ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડસરા

અ નુ ક્ર મ

પ્રાસ્તાવિક	..	...	...
૧. લડન, ઓકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ		...	૩—૫૩
૨. હંબુર્ગથી પેરિસ	..	...	૫૪—૯૧
૩. ન્યૂ યૉર્ક, વોશિંગ્ટન અને વિનિપેગ		...	૯૨—૧૧૨
૪. થેલ, હાર્વર્ડ અને પેન્સિલ્વેનિયા		...	૧૧૩—૧૪૮
૫. ફરી વે શિંગ્ટન, સિકાગો અને બર્કલે		...	૧૪૯—૧૬૨
૬. ટેકસો, ક્યોટો અને નારા	...	...	૧૬૩—૨૫૬
૭. સિગાપોર, બેંગ્કોક અને એંગ્કોર વાટ		...	૨૫૭—૩૧૧

પ્રદક્ષિણા

ગ્રેલ યુનિવર્સિટીની રહસ્યિત મેમ્બરશિપ
 લાયબ્રેરીના પર્લામણમાં—
 ગ્રેલ ઇનાલે સાથે

(૧)

લંડન, ઑકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ

લંડન, તા. ૧૪ મી ઑગસ્ટ, '૫૬

પ્રિય નગીનભાઈ,

મારી પરદેશની મુસાફરીના અનુભવો લખવાની આગ્રહભરી સૂચના તમે કરી એ માટે આભારી છું. પશ્ચિમની મુસાફરી આપણા દેશવાસીઓ માટે હવે એટલી સાધારણ બની છે કે એને લગતા બધા અનુભવો કે એને પરિણામે સ્પૃરના વિચારો કે અંગત વાતો મારી નોંધપોથીમાં કદાચ લખું, પણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના વાચકો આગળ એ બધા રજૂ કરવાનું પ્રયોજન નથી. ન્યૂયોર્કના રોકફેલર ફાઉન્ડેશનના ફેલો તરીકે હું પ્રવાસે નીકળ્યો હોઈ મુખ્યત્વે વિદ્યાપ્રવૃત્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને મારા અનુભવો આ પત્રમાં હું નોંધીશ. પ્રસંગોપાત્ત બીજી બાબતો વિષે પણ લખીશ. જો કે લવિષ્યમાં બીજા પત્રો આ રીતે જ લખીશ એવી ખાતરી અભારે આપતો નથી! દૂંકામાં, આ પત્રોને ૩૬ અર્થમાં પ્રવાસવર્ણનરૂપે ન ગણશો.

વડોદરા, અમદાવાદ અને મુંબઈમાં યુરુજનો, મિત્રો અને રનેહી-ઓની મમતાભરી શુભેચ્છાઓ સાથે તા. ૨૩મી જૂનની રાત્રે મુંબઈથી એર ઇન્ડિયાના વિમાનમાં નીકળ્યો. જીવતાં જીવતાં જ ડેરા પહોંચી સવારે નાસ્તો કર્યો. અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના એક આધેડ વયના વાતોડિયા ગ્રીક ગૃહસ્થ ક્ષેત્રથી મારી જોડે જ બેઠા. ધધા અંગે એમને વારંવાર લંડન જવાનું ઘનું હોઈ એમને માટે આ સુપરિચિત મુસાફરી હતી.

સાંગ મુંધી આસપાસનાં દરયો અને વિમાનમાંથી દેખાતાં સ્થળોનું એમણે વર્ણન કર્યું. બપોરનું બોજન રોમમાં લઈને તા. ૨૪મી જૂને સાંજે હું લંડન પહોંચ્યો.

સાન્ટાક્રુઝ એરોડ્રોમ ઉપર એક સહાય પંડિતમિત્ર, જેઓ સારા લેખનકલાકાર પણ છે, તેમણે ટેલેવીઝ સ્વચાલિત પ્રાકૃત ગાથાઓ લખીને આપી હતી, જેમાંની પહેલી બે આ પ્રમાણે છે:

જાણામિ ન વશવિહવં તદ્દ વિ ન જાણે ચ વિવિહવલ્લાવે ।

સગ્ગજસિનેહવસઓ તદ્દ વિ દમ સપચપેમિ ॥

પથો સિવદો મુદ્દદો હોઝ મહામગલ વિસેસેજ

પદ્માનનાજવિગિમયકુજ સિદ્ધિ પવજ્જેઠ ॥

સિદ્ધિની તો કંઈ ખબર નથી, પણ મારો પંથ શિવદ અને મુખદ થયો છે, દેશમાં હતો સારે વારંવાર રિસાર્ક પડતી તબિયત અહીં સનના સારી રહે છે અને કાર્યપ્રવૃત્તિ પણ સતોષકારક થઈ શકે છે.

‘ગુજરાતી’ પ્રેસવાળા શ્રી નટવંલાલ દેસાઈના ભાણેજ શ્રી મુંધાકર મહેના લંડનના એર ટર્મિનલ ઉપર મને મળ્યા; ત્યાં મારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી ત્યાં, સ્ટ્રેન્ડ પેલેસ હોટેલમાં તેમની સાથે ગયો. બીજો દિવસે ઇન્ડિયા હાઉસમાં ગુજરાત કોલેજના મારા જૂના અધ્યાપક શ્રી. વી. સી. ત્રિવેદીને મળ્યા, ગેકેફર ફાઉન્ડેશનની ઓફિસે ગયો, અને બપોરે ‘રૂઝ ઓફ ઓરિયેન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીઝ’ના ઉર્દૂના લેકચરર ડૉ. ઈસ્લામની મદદથી ગુજરાત કોલેજના મારા અધ્યાસ-કાળના બીજા અધ્યાપક અને લંડનમાં ગુજરાતીઓના સાંસ્કારિક આગેવાન ડૉ. ટી. એન. દવે અને તેમના કુટુંબને મળ્યો (આ પત્ર તમને મળશે સાર પહેલાં તો તેઓ ભારતમાં આવી પહોંચ્યા હશે). જગતના બધા જ મહાનગરોનું રૂપ દેશનું એકસરખું હશે, આથી મુંબઈની વૃક્ષનાએ મને લંડનમાં ઝાઝું અપરિચિત ન લાગ્યું, અને ની શરૂઆત જલદી થઈ ચકી. લંડનમાં તમે ગમે ત્યાં જાઓ, પણ

ભારતવાસી અવશ્ય મળે. કહે છે કે અંગ્રેજ પ્રમથી બીજે નંબરે અહીં જનસંખ્યા ભારતવાસીઓની છે। યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં તો જગતના લગભગ બધા દેશોના—તેમણે ખાસ કરીને એશિયા અને આફ્રિકાના વનની સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ મળે. નાલદા, નક્ષત્રિશા અને વલ્લભીમાં એ જમાનામાં પણ દૂર દેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા એ ઐતિહાસિક હકીકતની કંપના અહીં તાજી થઈ.

અગાઉથી મેં સૂચવેલી યોજના પ્રમાણેનું વ્યવસ્થિત કામ તા. ૨૬મી જૂનથી શરૂ થયું. તે દિવસે બપોરે સ્કૂલ ઓફ ઓરિએન્ટલ સ્ટડીઝમાં જતા ભારતીય પુરાતત્વ (ઇન્ડિયન આર્કિયોલોજી)ના લેકચરર ડૉ. આલ્ફ્રીડની અચાનક મુલાકાત થઈ. તેમનો પત્ર તો અગાઉ આવેલો હતો; એમના વિભાગના પ્રોફેસર ડૉ. કોલિંગ્ટન, જેમને એ-એક વર્ષ પહેલાં વડોદરામાં મળવાનું થયું હતું તેઓ હમણાં ભારતમાં છે. આજીવક સંપ્રદાય ઉપર એક ઉત્તમ પુસ્તક લખનાર તથા હમણાં પ્રગટ થયેલ ‘વન્ડર ધેટ વોઝ ઇન્ડિયા’ એ સુવાચ્ય કૃતિના લેખક ઇતિહાસવિભાગના ડૉ. એ. એલ. બ્રહ્મચારી સાથે આ તથા સંબંધ ધરાવતા વિષયો ઉપર લાંબી ચર્ચા થઈ. આપણા ડૉ. કોલિંગ્ટનનાયક અહીં નૃવંશશાસ્ત્ર (એન્થ્રોપોલોજી) ના વિભાગમાં ‘વિઝિટિંગ લેકચરર’ તરીકે આવ્યા હતા (હવે તો તેઓ પણ પાછા ભારત આવી ગયા) તેઓ પણ ત્યાં મળ્યા. ‘વર્લ્ડકસમુચ્ચય’માં કલા, પુરાતત્વ અને સંસ્કૃતિને લગતી જે અભ્યાસસામગ્રી મળે છે એ વિષે પણ ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ. ત્યાર પછી ગમાયણ વિષેની એક સેમિનારમાં હાજરી આપી પ્રમુખસ્થાને બંગાળી વિભાગના મિ. ફ્લાક હતા. આ પહેલાં, ગમાયણ વિષે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ લખાયેલા દશેક નિબંધો આ સેમિનારમાં વચાયા હતા; આ એકેક આ સત્ર પૂરતી ઉપસંહારની હતી. થયેલી ચર્ચાઓ પ્રાથમિક સ્વરૂપની પણ રસપ્રદ હતી. વડોદરામાં ચાલી રહેલા ગમાયણ વિષેના કામનો મેં એકંદરે ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો સેમિનાર પૂરી થયા પછી મિ. ફ્લાક, હિંદીના મિ. બર્ટન—

પેજ અને શ્રી ગણેશદત્ત ગૌર (જેઓ સ્વભાવે તેમ જ દેખાવે કવિ છે) અને ખંગાળીના શ્રી મુખરજી સાથે રસિક અંગન વાતચીત થઈ. કારમીરી ભાષામાં રામાયણના સાહિત્યને લગતી માહિતી આપી શકે એવું કોઈ અહીં નથી, એવા કોઈ વિદ્વાન માટે ભારતમાં જનતી તપાસ કરવાનું મેં માથે લીધું એકસદ્ડના ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડિરેક્ટર અને સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડી. બરો (જેમણે મધ્યપ્રદેશની ટ્રાવિડી ભાષા 'પરજી' વિષેનું પુસ્તક થોડાં વર્ષ પહેલાં બહાર પાડ્યું છે તથા હમણાં સંસ્કૃતનો ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કર્યો તથા પ્રકટ કર્યો છે) પરીક્ષાના કામે અહીં આવેલા તે મળ્યા. જનારસના શ્રી અવધેશ નારાયણ વિષે પૂ પં. મુખશાલજી અને શ્રી દક્ષમુખભાઈ માલવણિયાએ અમદાવાદમાં વાન કરેલી, તેઓ 'એશિયન હિસ્ટરી'ની મેમિનારમાં હાજરી આપવા માટે આવ્યા હતા તેઓ પણ મળ્યા. દક્ષમુખભાઈ મારફત તેઓ મને ઓળખના હતા. આ સેમિનારમાં ભારતીય ભાષાઓ પેક્ટી ખંગાળી, મરાઠી, તામિલના અતિદાસિક સાહિત્ય વિષે નિમ્નઘોરજૂ કરનાની યોજના થઈ હતી, પણ ગુજરાતી વિષે એવું વિચારાયું નહોતું એ પરત્વે શ્રી નારાયણે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું, કેમકે ગુજરાતમાં સારું ઐતિહાસિક સાહિત્ય તેમ જ એ માટેની સામગ્રી (પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન) છે એ તેમને ખબર હતી. પ્રો. આર્લેડ માર્ટર જેમણે મરાઠી વિષે લખ્યું, પણ ગુજરાતી માટે એવી વ્યવસ્થા ન કરી શક્યા તેમને પણ એ ક્ષતિ પાછળથી ખટકી હોય એમ જણાયું, કેમ કે તેઓ ગુજરાત અને ગુજરાતીના સારા જાણકાર છે. પણ એ મેમિનાર તો ત્યારે પૂરી થઈ જાણીતા ઇતિહાસવિદો ડૉ. આર. સી. મનુમદાર, ડૉ. એસ. સી. સેન અને હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિશાસ્ત્રી શ્રી સરકાર ઇતિહાસની સેમિનાર અગે આવેલા તે પણ અહીં મળ્યા ભારતમાં જુદે જુદે પ્રસંગે એમને મળવાનું બન્યું હતું.

પૂનાથી શ્રી વિદ્યારાવ ઘાટે થોડાક સમય માટે આવેલા તે મળ્યા ને થોડીક સાહિત્યિક વાતો થઈ. મુખર્ષ અને સિન્ધના માણ

ગવર્નર સર લેન્સલોટ ગ્રેહામને ૮૫ વર્ષની વયે, અહીંના સંસ્કૃતના લેકચરર મિ. ગ્રે પાસે દેવનાગરી મૂળાક્ષરોથી આરંભ કરી, સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખી આગળ અભ્યાસ કરતા જોઈ એમની જિજ્ઞાસા માટે માનબુદ્ધિ યર્ષ.

આ દિવસોમાં આપણા વડાપ્રધાન પં. જવાહરલાલ કોમનવેલ્થના વડાપ્રધાનોની પરિષદ અગે લંડનમાં હતા. સાંજે હોટેલમાં આવ્યો ત્યારે ઇન્ડિયા હાઉસમાંથી સંદેશો આવેલો કે તા. ૩૦ મી જૂને સવારે એમના વ્યાખ્યાનમાં હાજર રહેલું.

તા. ૨૭ મી જૂને થોડો સમય બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં વિતાવી ઈંગ્લેન્ડ આર્ટ્સ સ્ટ્રીટ (વહાઈટ હોલ)માં ઇન્ડિયા આર્ટ્સ લાયબ્રેરીમાં ગયો. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની કચેરીની સામે પરદેશ કચેરીના મકાનમાં ત્રીજે માળે આ લાયબ્રેરી છે. ત્યાંના સામાન્ય લિફ્ટમેનો અને રેલ્વે-વાહકો (લંડનમાં જ ખીખં સ્થળોની તુલનાએ પણ) ધણા વિવેકી અને સંસ્કારી વર્તનવાળા જણાયા. બ્રિટનના એક વારના વિશાળ પરદેશી સામ્રાજ્યનું આ વહીવટી કેન્દ્ર ખરું ને! ત્યાં થોડો સમય ગાળી પ્રો. માન્ડરને ફરી વાર મળવાનું નક્કી કર્યું.

તા. ૨૮ મી જૂને લંડન યુનિવર્સિટી વિસ્તારની પાસે બેકડ્રી સ્ટ્રેટમાં 'ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ક્લાસિકલ સ્ટડીઝ'માં ગયો અને એના ડિરેક્ટર પ્રો. એ. જી. ટર્નરને મળતાં પહેલાં કેટલોક સમય એ સંસ્થાની નાની પણ ઉત્તમ લાયબ્રેરીમાં ગાળ્યો. પશ્ચિમના પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસ અને સંશોધન માટે આ સારી સ્થા છે. ડિરેક્ટર સમેત બધા અધ્યાપકો લંડન યુનિવર્સિટીની જુદી જુદી કોલેજોમાંથી આવે છે. લંડન યુનિવર્સિટીની બંધી સંશોધનસંસ્થાઓમાં આ સૌથી નવીન-ત્રણ વર્ષ પૂર્વે સ્થપાયેલી છે. ડિરેક્ટર ધણા સરલ અને એક વિદ્વાનને શોભે એવી નમ્રતાવાળા છે. પશ્ચિમના દેશોમાં વિજ્ઞાન અને શિસ્ત (ટેકનોલોજી)નો આટલો પ્રભાવ પ્રસ્થાપિત થયા પછી પણ પ્રશિષ્ટ

વિધેયોના અભ્યાસ અને સંશોધન માટે નવી સંસ્થાઓ સ્થપાય છે અને વિદ્યાર્થીઓ સારી સંખ્યામાં એનો લાભ લે છે એ બતાવે છે કે અભ્યાસની સુયોગ્ય આયોજના કરવામાં આવે તો શિષ્ટ પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રેરણા અને જૈન પારિભાષિક અર્થમાં દહીએ તો ‘ઉપયોગ’ ચિરંતન છે. આપણા દેશના પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં મને રસ હોઈ આ મુલાકાત મારે માટે સમાન્તર અભ્યાસરૂપ હતી. સંસ્થાના સંશોધન-સામયિકના પ્રમટ થયેલા અંકે ડિરેક્ટરે મને બેટ આપ્યા.

જપોર પછી લંડન યુનિવર્સિટીના સેનેટ હાઉસમાં ‘ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ’માં ગયો. પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસ માટેની ઉપયુક્ત સંસ્થા જેમ નવીન છે તેમ આ સંસ્થા (‘ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’, ‘સ્કૂલ’ નહિ. ‘સ્કૂલ’ શિક્ષણ અને સંશોધન બન્ને કામ કરે છે, ત્યારે ‘ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ મુખ્યત્વે સંશોધન કરે છે.) લંડન યુનિવર્સિટીની સંશોધનસંસ્થાઓમાં સૌથી જૂની, ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં સ્થપાયેલી છે. એના ડિરેક્ટર પ્રો. જે. જી. એડવર્ડ્સે એકાદ કલાકની વાતચીતમાં સંસ્થાના ઉદ્દેશો અને કામનો પરિચય આપ્યો. લંડન યુનિવર્સિટી ઓફ સર્કલ્સ કે કેમ્પ્સ જેવી આશ્રમિક કે એકસ્થાનીય નથી. વિશુદ્ધ પડેલી આ યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ એક સાથે મળાને કામ કરી શકે એ સારુ પ્રો. પોલાર્ડે એની સ્થાપના કરાવેલી. જુદી જુદી કોલેજો અને સંસ્થાઓના અધ્યાપકો અહીં વ્યાખ્યાનો આપવા આવે છે અને પશ્ચિમની વિદ્યામંસ્થાઓમાં સાધારણ રીતે બને છે તેમ તમામ વ્યાખ્યાનોનો જાપેલો કાર્યક્રમ સતત આરંભ પહેલાં જ તૈયાર હોય છે. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ અને રેકર્ડ ઓફિસમાંની સાધનસામગ્રીને કારણે બહારના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું કામ કરવા લંડન આવે ત્યારે આ સંસ્થાનો લાભ લે છે. બીજે સ્થળેથી કેટલાક માત્ર વેંકેશનમાં અહીં કામ કરવા માટે આવે છે. અત્યારે બધા મળી નોંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા ૭૦૦ છે. દરે આ સંખ્યા વધે નહિ એ સંસ્થાના અને મના હિતમાં છે એ ડિરેક્ટરે પોતે જ કહ્યું.

આ સંસ્થામાં જુદા જુદા પ્રાદેશિક ઇતિહાસોની સેમિનાર થાય છે; અને એથી પુસ્તકાલયમાં ભૌગોલિક એકમોની દ્રષ્ટિએ વિભાગો રાખવામાં આવ્યા છે, શાથી કે જે તે પ્રદેશને લગતું પુસ્તક એક જ ખંડમાંથી મળી શકે અને ત્યાં બેસીને ચર્ચા કરનારાઓને સગવડ થાય. આથી જગા વધારે રોકાય છે, પણ અભ્યાસ અને ઉપયોગની દ્રષ્ટિએ સુગમ પડે છે. અલગત, વિશિષ્ટ વિષયનાં પુસ્તકાલયોમાં જ આવું બની શકે, સર્વસામાન્યમાં નહિ, એ વિષે અમારા યુનિવર્સિટી-લાયબ્રેરિયન ડૉ. ચંપકલાલ શુક્લ સાથે ચર્ચાઓ થઈ હતી તે યાદ આવ્યું. ઇંગ્લિશ, આઈરિશ, ફ્રેન્ચ, ડચ, જર્મન, સ્વિડિનેવિયન આદિ ઇતિહાસના વિભાગો આ પુસ્તકાલયમાં ધણા સમૃદ્ધ છે, જ્યારે પૌર્વાસ પ્રદેશોના ઇતિહાસવિભાગો એટલા સમૃદ્ધ નથી એ ડિરેક્ટરે પોતે જ કબૂલ કર્યું. આમ હોવાનું સ્વાભાવિક પણ છે. એમની એક મદદનીશો લાંબો સમય મુઠી સાથે ફરીને પુસ્તકાલય બતાવ્યું એમાં ઉપર્યુક્ત વિભાગો સિવાય લંડનના ઇતિહાસનો એક અલગ ખંડ છે. ટેક રામન યુગથી માંડી આજ સુધીનો લંડનનો સુદીર્ઘ અને રસિક ઇતિહાસ એમાં છે. એ વિભાગમાં આશરે ત્રણ હજાર પુસ્તકો હશે. મને લાગે છે કે આપણા દેશમાં કોઈએ એકાદ ઇતિહાસિક શહેર વિશે વિસ્તૃત અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ લખવો હોય તો એકાદ માસ માળીને આ વિભાગ જોવો જોઈએ. નગરજીવનનું એક પણ અંગ અહીં અનવલોકિત રહ્યું નથી પ્રાચીન લિપિવિદ્યાનો પણ એક નાનો વિભાગ છે. આ વ્યવસ્થિત પુસ્તકાલયનો ફરી વાર ઉપયોગ કરવા માટે ડિરેક્ટરે મને આમંત્રણ આપ્યું.

તા. ૨૯ મી જૂને સવારે ‘રફલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ પોલિટિકલ સાયન્સ’માં ‘બ્રિટિશ નૃવંશશાસ્ત્રના વર્તમાન પ્રવાહો’ (રિસન્ટ ટ્રેન્ડ્સ ઇન બ્રિટિશ એન્થ્રોપોલોજી) વિષેની સેમિનારમાં હાજરી આપી, અને એ નિમિત્તે તે જગપ્રસિદ્ધ સસ્થા પણ જોઈ. શ્રી હિમાચંદ્રલાલએ એક પત્રમાં લખ્યું હતું તેમ, અહીંની હવા માયાની જેમ પતકે પતકે

રંગ પકડે છે. (સર૦ ‘પકડે પકડે પકડે રંગ, એ અખા માયાના ઢંગ.’) રમૂજમાં કહેવાય છે કે સડન અને હેમ્બર્ગમાં દરેક માણસ છત્રી સાથે જન્મે છે। આગલી સંજની સખ્ત ગરમીના મુકાબલે હવામાં એકદમ ઠંડીનો ચમકારો હતો અને વરસાદ ધીરે ધીરે વરસતો હતો. સ્કૂલમાં જતાં પહેલાં બાજુમાં આવેલા એક કાફેમાં ચા પીધી. આપણા દેશની ઠાઠ નાની હોટેલમાં મળે તેમ પ્યાલો ભરીને ચા તૈયાર લાવી દીધી. અનેક દેશોના વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવે તે કારણે વાતાવરણ ધણું મુક્ત અને અનોખ્યારીક—રેન્ડની લપકાદાર હોટેલોથી જોક્ષણ પ્રકારનું લાગ્યું બીજે પણ નાનાં સ્થળોમાં લગભગ એવું છે, એ પાછળથી અનુભવ્યું.

સ્કૂલ આફ ઈકનોમિક્સના નૃવંશશાસ્ત્રના વિભાગના અધ્યક્ષ અને સેમિનારના પ્રમુખ પ્રો. ફર્થ એક પકવ વયના સજ્જન છે અને મૂળ ન્યૂ ઝીલેન્ડના છે. તેઓ મને નામ અને કામથી ઓળખના લાગ્યા, જેમ કે અમારી યુનિવર્સિટીના એ વિભાગના અધ્યક્ષ મારા મિત્ર પ્રો. શ્રીનિવાસે તેમને અગાઉ મારે વિષે વાત કરી હશે. આ ત્રિયમમાં હું એક પૃથગ્ગન, માત્ર આગંતુક તરીકે આવેલો, પણ તેમણે ચર્ચામાં બેઠણ વાર, ખાસ કરીને ભાષાવિજ્ઞાન અંગે, મારો ઉદ્દેશ કયો (ભાષાવિજ્ઞાન અને નૃવંશશાસ્ત્રને નિકટનો સંબંધ ગણાય છે) અને સમાપનામાં આભારવિધિ કરતાં ‘રોકફેલર ફેલો’ને ‘બો વોથેજ’ ઈન્ક્રી; અને મેં પણ સેમિનારમાં ભાગ લેવાની અનુમતિ આપવા બદલ તેમનો આભાર માન્યો. અમેરિકામાં ફિલાડેલ્ફિયામાં તા. ૨ થી ૯ સપ્ટેમ્બર સુધી નૃવંશશાસ્ત્રીઓ અને માનવશાસ્ત્રીઓ (એથનોલોજિસ્ટ્સ)ની પાંચમી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળવાની છે, એના ભાષાવિજ્ઞાન વિભાગમાં હું હાજર રહી શકું તો સારું એવું મૂલ્યન સફલાવથી થયું. જોકે મારા નક્કી થયેલા કાર્યક્રમને કારણે વહેલામાં વહેલો સપ્ટેમ્બરની ૪ થી-૫ મી આસપાસ જ હું ન્યૂયોર્ક પહોંચી શકું એમ ‘હું, એટલે એ શક્ય લાગતું નથી.

ખપોરે સ્કૂલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ સ્ટડીઝમાં ડૉ. બોલ્ચીન રાહ જોના બેઠા હતા. હું અને ડાક્ટરબાર્થ તેમની મોટરમાં જઈ (એ મોટર પણ આર્કિયોલોજી ખાતાના માણસને શોભે એવી આર્કિયોલોજિકલ છે.) શાહ મેસોરોમાં પૂરી અને શાક જમ્યા (વચ્ચે એ નોંધી લઈ કે લંડનમાં તેમ જ ઓકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજમાં ભારતીય પદ્ધતિએ જમવાનું આપનાર અનેક બોજનગૃહો છે) એ પછી એમના ખાતામાં જઈ ત્યાંનું કામ જોયું તથા ઈંગ્લંડની વિદ્યાસંસ્થાઓ વિષે અનેક પ્રકારની આંતરિક વાતો સાંભળી, જે અહીં ઝાઝી પ્રસ્તુત નથી.

રોડફેલર ફાઉન્ડેશનવાળા ડૉ. ગિલપેટ્રિક આ દિવસોમાં રમ્મઓ ગાળવા લંડન આવ્યા હતા; તેમણે મને ખબર મોકલી 'હતી, તેમને મળ્યો. હું પહેલી વાર ભારતની બહાર નીકળ્યો હોઈ મારે વિષે એ કંઈક સચિન્ત હતા, પણ હું પ્રસન્ન છું એ મને જોઈને જ તેમણે કહ્યું. આટલો જલદી અહીં ભળી શક્યો એ બદલ તેમણે આનંદ અને આશ્ચર્ય બ્યક્ત કર્યો, અને ભારતમાં આવનાર અનેક અમેરિકનો અને અમેરિકામાં આવનાર અનેક ભારતવાસીઓના આથી જીનટા પ્રકારના કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં. વળી કહે, "તમારા મિત્ર શ્રી ઉમાશંકર જોષી ન્યૂયોર્કમાં આવ્યા તેના પહેલા જ દિવસે મને મળ્યા હતા. પણ શું એમનો માનસિક ઉલ્લાસ!" મેં કહ્યું, "એ તો પ્રથમ પંક્તિના કવિ છે અને જીવનના પ્રત્યેક આવિષ્કારમાં એમને જીંડો રસ છે." એટલે કહે, "પણ કવિઓ જ બહુ પટુકરણ હોઈ કેટલીક વાર વધુ મુશ્કેલી અનુભવે છે." અને અમે બન્ને લગભગ એક સાથે જ બોલ્યા કે "આ કવિ જુદા છે." પછી 'બ્યક્તિ મૂલ્યો—વિશ્વમાનવી' એ પેલી પ્રસિદ્ધ યુજ્જરાતી પક્તિ ઉપર મેં થોડુંક લાબ્ય કર્યું. ત્યાર-બાદ અમેરિકામાં આવીને મારે કરવાનાં કામ વિષે અમે બન્નેએ કેટલુંક 'લાઉડ યિકિંગ' ('મોટેથી વિચારો, 'બીજું' કંઈ સારું ભાષાન્તર અસારે સૂઝતું નથી.) કયું અને મારા પ્રવાસની વ્યવસ્થાની જરૂરી વાનગીન કરીને ઉલ્લાસપૂર્વક અમે છૂટા પડ્યા.

તા. ૩૦ મી જૂને સવારે ગેજ કરતાં જરા વહેલો તૈયાર થઈને ઇન્ડિયા હાઉસમાં પહોંચ્યો, કેમ કે સાડાનવ વાગ્યે હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પં. જવાહરલાલનું વ્યાખ્યાન હતું. સભા કમિટી-રૂમમાં મળશે એવી જાહેરાત થઈ હતી, પણ આખું ઇન્ડિયા હાઉસ વિદ્યાર્થીઓથી અને ખીજા ભારતવાસીઓથી ચિકાર ભરાયુ હતુ. ખીજા દેશોના પણ કેટલાકે હતા પરંતુ વ્યવસ્થાનો સહંતર અભાવ હતો, અને અત્યંત વ્યવસ્થિત દેશમાં આ અવ્યવસ્થા વિશેષ ખટકે એવી હતી. એકલા લડનમાં ૨૦૦૦ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ છે. તેઓ લગભગ બધા હાજર હશે (આખા ઇંગ્લંડમાં મળી આશરે ૩૫૦૦ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ છે એમ જાપામાં વાંચ્યું હતું) આ કરતાં કેઈ હોલ રાખવામાં આવ્યો હોત તો બધા શાન્તથી બેસી અને સાંભળી શકત. અહીં તો બધાય, જુદી જુદી રૂમોમાં બિચારું રહેલા! પંડિતજી સહેજ થોડલા દેખાતા હતા, પણ આનંદમાં હતા. લગભગ દોઢ કલાક સુધી તેમણે હિન્દીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. ભારતમાં વિરાટ જનતા સમક્ષ આપે છે એવું જ એ વ્યાખ્યાન હતું.

વડોદરા મેડિકલ કોલેજવાળા ડૉ. પાઠકે અને મેં તે દિવસે ઘણા સમય સાથે ગાળ્યો. લંડનના ટેટલાક મોટા જનરલ રોડર્સ અમે સાથે ગયો. ત્રિભુવનની દરેક વસ્તુ જ્યાં મળે એવા ‘કુત્રિકાપણ’નાં (કુ= ભુવન, ત્રિક=ત્રણ. આપણ=દુકાન) વર્ણન જૂના સાહિત્યમાં વાંચ્યાં હતાં અને એ વિશે લેખો પણ લખ્યા હતા (બનારસમાં ૧૯૪૩ માં મળેલી સાતમી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના અહેવાલમાં એ વિષેનો મારો અંગ્રેજી લેખ છપાયો છે તથા ગુજરાતી લેખ ‘ઇતિહાસની દેડી’માં છે). પરંતુ એ કેવો હોર્ષ શકે એની કલ્પના આ ગ્રોર્સ ઉપરથી આવી. જૂના ગ્રંથોમાં જે લખ્યું હોય તે બધું અક્ષરશઃ સાચું એવી ભદ્ર-ભદ્રીય મનોવૃત્તિ અને પસંદ નથી, પણ ત્યાં વર્ણવ્યું છે તેમ રાજગૃહ અને ઉજ્જયિની જેવાં પ્રાચીન ભારતનાં રાજકીય, સાંસ્કારિક અને વેપારી દૃષ્ટિએ આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ પામેલાં શહેરોમાં તમામ વસ્તુઓ

વેચનારી મોટી દુકાનો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. વળી એમાંથી માલ ખરીદનારની સામાજિક સ્થિતિ પ્રમાણે એની પાસેથી ઓછીવત્તી કીમત લેવામાં આવતી એવું ત્યાં કહ્યું છે ! આ તો જરા વિષયાન્તર થયું, પણ અહીં સ્વાભાવિક રીતે યાદ આવી ગયું. એવા સ્ટોર્સની વ્યવસ્થા કેટલી વહીવટી કુશળતા માગી લે એની કલ્પના તો એ જોયા પછી જ થઈ શકે.

તા. ૧ લી જુલાઈએ સ્ટ્રેન્ડ પેલેસ હોટેલમાંથી ખાલી કરીને, નડિયાદના એક સભ્યન શ્રી કાળીદાસ પટેલ છેલ્લા વીસ વર્ષથી પોતાના કુટુંબ સાથે હેવરસ્ટોક હિલમાં રહે છે તેમને ત્યાં રહેવા આવ્યો અને બાકીનો ઇંગ્લંડનિવાસ ત્યાં આનંદમય કૌટુંબિક વાતાવરણમાં ગાળ્યો. આફ્રિકામાંથી નિવૃત્ત થઈને શ્રી. કાળીદાસભાઈ અહીં લંડનમાં ત્રણ મકાનો ખરીદીને સ્થિર થયા છે, જે મકાન લાડે આપ્યાં છે, અને એકમાં પોતે રહે છે. ઠાકોરભાઈ પણ અહીં રહેતા હતા. ધર્મજના એક ભાઈ શ્રી વિનોદ પટેલ બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માટે લંડન આવેલા હોઈ 'કોલોનિયલ સ્ટુડન્ટ્સ હોસ્ટેલ'માં રહે છે તેઓ અહીં મળ્યા અને એ હોસ્ટેલ જોવા મને લઈ ગયા. બ્રિટિશ અમલ નીચેના આફ્રિકાના જુદા જુદા દેશો, મોરિશિયસ, મલાયા, સિંગાપોર, જમૈકા, વગેરે તમામ બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ અહીં એકસ પીથી રહે છે એ જોઈ ઘણો આનંદ થયો. સાંસ્થાનિક અમલનો આ એક આનુષંગિક ફાયદો ગણવો હોય તો ગણાય ! પછી અમે હાર્ડ પાર્કમાં ફરવા ગયા. દિવસ ચોખ્ખો હતો; ઉનાળાની ઋતુ હોઈ પ્રકૃતિ પૂરબહારમાં ખીલેલી હતી. દરરોજ અત્યંત ધમાનિયું અને પ્રવૃત્તિ-મય જીવન ગાળનાર લોકો રવિવારની નિરાંતનો મનભર ઉપભોગ કરતા હતા હાર્ડ પાર્કને છેડે અનેક લોકો અનેક પ્રકારનાં ભાષણો કરતા હોય છે અને જેને જે ફાવે તે સાંભળે છે. કહે છે કે વર્ષો પહેલાં લંડનમાં શ્રી. વી. કે. કૃષ્ણમેનને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય માટે વાતાવરણ જમાવવા અહીં ભાષણો કરીને આરંભ કર્યો હતો.

તે રાત્રે ટેલિવિઝન ઉપર રશિયન લશ્કરના સિપાઈઓ અને અમલદારોનાં નૃત્યનો એક સુંદર કાર્યક્રમ જોયો.

તા. ૨ જુલાઈએ ‘એસોસિયેશન ઓફ યુનિવર્સિટીઝ ઓફ બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ’ની ઓફિસે એના સેક્રેટરી ડૉ. ફોર્સ્ટરને મળ્યો. કોમનવેલ્થની યુનિવર્સિટીઓ વચ્ચે સંપર્ક અને સહકાર સાધનારું તથા તેમને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એવી માહિતી આપનારું આ મંડળ છે. અમુક અમુક સમયે આ ઉદ્દેશથી વાર્ષિક-આ-સેવરોની પરિષદો તે ભરે છે. કેટલીક પરિષદોમાં સાથે કામ કરવાનું થયેલું એ અંગે ડૉ. ફોર્સ્ટરે મુ. શ્રી. હંસાગહેનને સદ્ભાવથી યાદ કર્યાં. આ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્ર વિષે, બ્રિટનની યુનિવર્સિટીઓ વિષે તથા મુંબઈ ગળ્યની અને વડોદરાની યુનિવર્સિટી વિષે, એમ કેટલીક વાતો થઈ.

તે દિવસે બપોર પછી ડૉ. એાસ્પીનની સાથે ‘ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ આર્કિયોલોજી’માં ગયો. આ સંસ્થા આમ તો હંડન યુનિવર્સિટીની છે, પણ યુનિવર્સિટીના વિસ્તારથી દૂર રિજન્ટ પાર્કમાં આવેલી છે. એતું નવું મકાન તૈયાર થાય છે, એટલે થોડા સમય પછી રસન રક્ષેરમાં ખીજ સંસ્થાઓની જોડે આવશે. આ સંસ્થાના જુદી જુદી શાખાઓના મુખ્ય પ્રોફેસરોમાંથી જુલાઈનાર ધણા સમયથી હોસ્પિટલમાં છે (કેટલાંક વર્ષ ઉપર ભારત સરકારે એમને યોજાવેલા ભારે ખાસ કરીને પ્રાગ્-ઇતિહાસ અંગે એમણે કામ કરેલું; એ વિષયના એમના રેડિયો-વાર્તાલાપોનો સંગ્રહ ‘પ્રી-હિસ્ટોરિક ઇન્ડિયા’ નામથી બહાર પડેલો છે); પ્રો. ગોર્ડન ચાર્લ્સ નિવૃત્ત થયા છે, પ્રો. સર મોર્ટિમર વ્હીલર અહીંથી બ્રિટિશ એકેડેમીમાં ગયા છે, અને પ્રો. ક્રાફ્ટન ભારત ગયા છે! પણ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના મંત્રી મિ. પીડરે બહુ સાથે ફરીને બનાવ્યું. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનાં વર્ષોમાં આ સંસ્થાએ ભારે પ્રગતિ કરી છે અને હંડનમાં જે સંસ્થાઓ જોઈ તેમાં ‘ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ આર્કિયોલોજી’નું કામ વિસ્તાર તેમ જ જોડાણમાં એકલમ ધ્યાન ખેંચે એવું મને લાગે છે. મંત્રીએ કહ્યું કે ‘અમારી પાસે મૂલ્યિયમ નથી અને

ધણી સામગ્રીની સચિ દળ થઈ નથી.' પણ જે છે તે વિપુલ સામગ્રી છે અને જગતના ધણા દેશોની પુરાવસ્તુ (મુખ્યત્વે પ્રાગૂ-અનિદાસિક)નું મ્યુઝિયમ આમાંથી સહેલાઈથી જીતું થઈ શકે એમ છે (માત્ર એમાં ભારતના નમૂના અલ્પ છે અને ચીનના ખિલકુલ નથી). આ સંસ્થાની પ્રયોગશાળા અને તૂટેલા નમૂનાઓનું પુનર્વિટન (રિકન્સ્ટ્રક્શન) કરવા માટેનો વિભાગ તથા ફોટોગ્રાફીનો વિભાગ કાર્યક્ષમ છે અને જડેલા નમૂનાઓનું અંતઃતપાસવા માટે એક્સ-રે મશીન પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું છે. અનેક વિદ્વાનોનો સમન્વય અત્યારે આર્કિયોલોજીમાં થાય છે વેકેશન હોવાથી કાંઈ વિદ્યાર્થીઓ નહોતા, પણ અહીં ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સાંજે હું અને કોકોરભાઈ શ્રી ગલેસ્ટ્રાઈ ગૌરને ત્યાં જમવા ગયા. શ્રી ધાટે ત્યાં આવ્યા હતા. ખીખ બે વિદ્યાર્થીઓ હતા. અનેક પ્રકારની રસિક વાતો થઈ અને હાંડનમાં ભારત હોવાનું અનુભવ્યું.

તા. ૩૭ જુલાઈએ બપોરે રફૂલ ઓફ ઓરિએન્ટલ સ્ટડીઝમાં અનિવિરાન (ફોનેટિક્સ)ના પ્રોફેસર ડૉ. જે. એચ. ફર્થને મળ્યો. ગુજરાત કોલેજમાં હું બણેનો ભારે, સતરેક વર્ષ પહેલાં, પ્રો. અનંતરાય રાવળની સૂચનાથી અમદાવાદમાં તેમને મળ્યો ત્યારે ભરચુવાન હતા. હવે થોડાક માસમાં નિવૃત્ત થવાના છે. ખૂબ ઉત્સાહી અને ભારતના અતિશય પ્રેમી છે. અગાઉ બે વાર ભારત આવ્યા અને રહ્યા છે. બ્રિટિશ સરકારને અનિષ્ટ એવા માણસોની મુલાકાત લેવા બદલ સી. આર્થ. ડી. એમનો પીછો કરતી હતી. લાહોરમાં પ્રોફેસર હતા ત્યારે અસહકારની ચળવળ વખતે વિદ્યાર્થીઓના પથરા ખાધા છે, પણ એ વાતની જરા સરખી કડવાશ મનમાં નથી. એમની સાથે અનેક રસપ્રદ વાતો થઈ. શ્રી કેશવરામ સાસ્ત્રીજીએ તેમને અમદાવાદમાં ભાષાકીય સંશોધનમાં સારી સહાય કરેલી તે યાદ કર્યું, અને શ્રી માર્ક'ડ જૂય અને શ્રી સી. એચ. વસાવડાની મદદને પણ સંભારી. હિન્દમાં આધિજાતો માટે દેવનાગરીને અનુસરતી બ્રેમ્લ લિપિ, જે ભારતની

અનેક ભાષાઓ માટે ચાલી શકે, પોતે તૈયાર કરેલી તે યુનેસ્કોનાં સ્થાપિત હિતોએ અને તેને અનુસરીને ભાગતની સરકારે સ્વીકારી નહિ એનું વર્ણન તેમણે કર્યું. ભારતની ભાષાઓ માટે રોમન લિપિ પ્રચલિત કરવાના મતના પૂણે તેઓ સખ્ત વિરોધી છે. આ સંબંધમાં પં. જવાહરલાલ નેહરુ, મુળર્ષના એક વારના મવર્નર લોડ્ ડ્રેમોર્ન, સ્વ. એન. સી. ટેળકર, સ્વ. સુદ્ધેષુકર વગેરે સાથે કરેલી ચર્ચાઓનો ટેટસોક રસિક અહેવાલ તેમણે આપ્યો. તેમના અનેક મતોને મારા તરફથી સાચુ અનુમોદન મળતું જોઈ ખૂબ ઉત્સાહાન્વિત બનતા હતા. કદાચ આવી બાબતો રસથી સાંભળે અને સમજે એવા માણુઓ ઇંગ્લંડમાં ઓછા હશે.

પ્રો. ફર્થે અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટીમાં એક સત્ર સુધી ભાષાવિજ્ઞાન શીખ્યું છે, પણ અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાન સામે એમને ટેટપુંક કહેવાનું છે. ટેવળ 'ફોનેટિક્સ' ઉપર આવીને બધું જીભું રહે, વર્ણનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન (ડિસ્ક્રિપ્ટીવ લિંગ્વિસ્ટિક્સ) ટેવળ એક યાત્રિક અભ્યાસ (મિકેનિકલ ડિસિપ્લિન) બની જાય, અને એ પૃથક્કરણમાં ભાષામાથી માનવ, ભાષાની ફિલસૂફી અદૃશ્ય થઈ જાય એ સમુચિત નથી પાણિનિ, પ્રાતિશાખ્યો અને ચિક્ષાના કર્તા, 'વાક્યપદીય'ના કર્તા ભર્તૃહરિ વગેરે ધ્વનિવૈજ્ઞાનિકો હતા-ગાણિતિક પૃથક્કરણ કરનારા હતા, પણ તેમણે ફિલસૂફીને કચારેય વિસારી નહોતી. (અધો માટેની એકલિ લિપિની વાત થતાં પ્રતાપશુ પં. મુખશાલશુની અદ્ભુત સિદ્ધિઓ વિશે મેં વાત કરી ત્યારે પંડિતશુ પાસે કોઈ વાર 'વાક્યપદીય' વાંચીને એની ભાષાવિષયક ફિલસૂફીનાં રહસ્યો સમજવાની ઇચ્છા પ્રો. ફર્થે વ્યક્ત કરી) "તમે પોતાનો વારસો જરાજર સમજો, પછી બીજા પાસે શીખો" એ તેમનું કથન મને ચચાર્થ લાગે છે.

ભારતની અત્યારની ભાષાકીય મૂંઝવણની પ્રો. ફર્થેને સારી માહિતી લાગી તેઓ કહે- 'અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનું અને તે દ્વારા વિષયોનું શિક્ષણ વધારે કાર્યક્ષમ થવું જોઈએ, ભારતમાં જન-

સંખ્યા મોટી છે, એટલે ‘નિનિયસ’ની-પ્રતિભાસંપન્નોની સંખ્યા પણ મોટી જ રહેશે. પ્રતિભાને પોષણ આપવાનો એક રાજમાર્ગ સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણનો છે. એ ભાષાને આજુએ મૂકવાથી તેના ભાષકોના મનમાં લાઘવઅનિયતેમ જ અસંતોષ પેદા થશે’ આ વિચારો મારા તરફથી કોઈ પ્રશ્ન વિના, દલીલોના સ્વાભાવિક ક્રમમાં આવ્યે જતા હતા. વળી આગળ કહે-‘યુરોપના દેશોમાં થતો અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનો અભ્યાસ Elephants, Maharajas and temples (દાથીઓ, મહારાજાઓ અને મંદિરો)માં પર્યાપ્ત થતો કેટલાક માને છે એ ખોટું છે. એ ભાષાઓ તમામ અછનન કાર્યો માટે વપરાય છે અને વપરાશે એમને એનનભરી, જીવતી ભાષાઓ તરીકે જુઓ.’ અમદાવાદના શેર બજારની ભાષા, લાલ વાવટાવાળાની ભાષા અને સાહિત્યકારોની સાહિત્યક ભાષા વિશે જાતે તપાસ કરીને વિસ્તૃત નોંધો પ્રે. ફર્થે તૈયાર કરી છે.

ભારતમાં અંગ્રેજીની જીવતોડ દિમાયત કરતું પ્રે. એ. આર. વાડિયાનું પુસ્તક ‘ફ્યુચર ઓફ ઇંગ્લિશ ઇન ઇન્ડિયા’ મેં બહુ ધ્યાનથી વાંચ્યું છે, પણ એમાંની દલીલોની પ્રતીતિ મને થઈ નથી. ભારતમાં અંગ્રેજીના ભાગિ વિશેના મારા વિચારો આ અંગ્રેજીભાષી દેશમાં આવીને એની સંસ્થાઓ જોતા અને અંગ્રેજ વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરતાં વધુ દઢ જૂનતા જાય છે અંગ્રેજને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી કેળવણી અને જાહેર જીવનમાં એનું વાગળી સ્થાન આપવું જોઈએ. હમણાં શ્રી કાળીદાસભાઈને ત્યાં નડિયાદનું ‘લોકમત’ સાપ્તાહિક આવ્યું ભારતમાં જનતાનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે એ વિષેનું, શ્રી નાયાલાલ દવેનું એક રમૂજ કાવ્ય એમા છપાયું છે. આપણા વહીવટકર્તાઓ અને કેળવણીકારો અંગ્રેજી સ્થાનપ્રદ થવાના ભયથી ત્રસ્ત બની ગયા છે, પ્રાદેશિક ભાષાઓની શક્તિઓ કે શક્યતાઓમાં પૂરો વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી, ત્યારે પરદેશી વિદ્વાનો ભારતીય ભાષાઓના ભાષીમાં એના અદના ભાષક કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ મૂકે છે અને એ પરત્વે સંપૂર્ણ આચારાદી છે એ જાણુનિ

આનંદ ધણો.

સમય ઘણો થઈ ગયો, તેથી તા. ૧૨મી જુલાઈએ પ્રો. ફર્થને ફરી વાર મળ્યો. પોતે અમદાવાદમાં ધ્વનિવિચાર વિષે કરેલી વિગતવાર નોંધો તૈયાર રાખી હતી. એમાંનો કેટલોક ભાગ વાંચીને મારી સાથે ચર્ચા કરી એમાં ધ્વનિલેખન અનુસાર તેમણે નોંધેલા ઉચ્ચારણને જ્યારે મારે ટેકો મળતો ત્યારે ખૂબ આનંદમાં આવી જતા. આ ધ્વનિલેખન ખરેખર અતિશય ચોક્કસ હતું. ત્રિયર્સને ગુજરાતીના ઉચ્ચારો નોંધ્યા છે તેમાંના ઘણા ખોટા છે એ વિષે તેમણે દીકા કરી. (ત્રિયર્સને ખીજને આધારે નોંધ્યું છે.) આમાંનું કેટલુંક બ્વરિથન કરી છપાવવા મેં સૂચના કરી ત્યારે પ્રો. ફર્થે કહ્યું કે “તમને એ વડોદરા મોકલીશ; તમારા તરફથી ચોગ્ય દીકા કે સૂચનો આપ્યા પછી છપાવીશ.”

રૂઢલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ સ્ટડીઝમાં અગ્રિએશિયાની લગભગ બધી મુખ્ય ભાષાઓના અંગ્રેજ અધ્યાપકો છે; મરાઠી, બંગાળી, તામિલના પણ છે. ગુજરાતી માટે અત્યારે નથી તેને તેઓ તૈયાર કરવા મુશ્કે છે. “ભારતની પ્રત્યેક મુખ્ય ભાષાના અંગ્રેજ અધ્યાપકો અહીં જોઈએ. તમે અંગ્રેજીના અધ્યાપકો કયા ઇંગ્લંડથી લાવો છો? હું એમને કહું છું કે અર્વાચીન ભાષા પહેલાં શીખો, પછી સંસ્કૃત શીખો; એ સિવાય તમારા અધ્યાપનવિષયના ભક્ત તમે નહિ બની શકો. હિન્દીમાં પ્રદક્ષિક અસ્મિતા (રિજિયનલ ડોન્સયસનેસ) નથી, જ્યારે ગુજરાતી બંગાળી મરાઠી આદિ ભાષાઓ જેટલી પ્રાદેશિક ■ તેટલી જ રાષ્ટ્રીય છે, એ ભાષાઓનો અમારે ત્યાં અભ્યાસ થાય એ બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઇષ્ટ છે.”

રૂઢલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ સ્ટડીઝમાં ધ્વનિવિજ્ઞાનનો વિભાગ ઘણો મોટો છે. આશરે ૧૭ અધ્યાપકો એમાં છે. પોતાના આ વિભાગના કામ વિષે વાત કરતાં પ્રો. ફર્થે એને ‘મોનેસ્ટિક ડિસિપ્લીન’ (મહા-શ્રિત વિનય. ‘વિનય’ શબ્દ અહીં પ્રાચીન સંસ્કૃત અર્થમાં લઈયું)

તરીકે વર્ણવેતુ ત્યારે મને મારા વિદ્યાગુરુ પૂ મુનિશ્રી મુશ્યવિશ્વયજ્ઞ અને જૈન ઉપાશ્રયોની વિદ્યાપરપરાતુ સ્મરણ થયું લડનની અર્વાચીન મુનિવર્ત્તિગીમાં ખ્યાલ આવતો નથી, પણ ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના તથા બીજા અનેક જૂના વિદ્યાપીઠો એ ‘મોનેસ્ટિક ડિસિપ્લીન’નો જ સ્વાભાવિક વિકાસ છે આપણા દેશનાં પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોતુ સ્વરૂપ પણ એવું હતું

મારા અમેરિકાના પ્રવાસ વિષે વાત નીકળતાં ત્યાંની મુનિવર્ત્તિ-ટીઓમાંના પોતાના કેટનાક મિત્રો વિષે પ્રો ફર્થે વાત કરી, તેમનાં નામ આપ્યાં અને પોતે એમને પગે લખશે એ કહ્યું વળી કહે, “રાષ્ટ્રીય મુનર્ધટના માટે તમારે વધારે જરૂર ‘ફોનેમિઝમ’ કરતાં ‘લેક્સિકોગ્રાફી’-શબ્દકોશશાસ્ત્રની છે તમારા પૂર્વકાલીન વારસાને વફાદાર રહી એ દિશામાં કામ કરવું જોઈએ” આ સાંભળીને અમારી પ્રાચીન ગુર્જર અન્યમાવાના કાર્યને પરાક્ષ અનુમોદન મળતું મને લાગ્યું છેવટે વિદાય વખતે મને કહ્યું “પચીસ પ્રચીસ વર્ષના છોકરાઓ ભારતમાંથી પરદેશ જાય છે એ મને મુદ્દન ગમતું નથી તેઓ પરદેશની શેઠમાં અન્તર્ધ જાય છે અને પોતાના દેશતુ પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરી શકતા નથી તમે પકવ વયે જાઓ છો બીજી રીતે યોગ્ય છે, અને મને ખાતરી છે કે તમારા દેશની આખરૂ વધારશો હું મારી જાતને ‘આનરરી ઇન્ડિયન’ ગણુ છું માટે જ આમ કહેવાની ધૂણના કરુ છું” આમ મેં લાંબી મુનાકાતો પછી આ વૃદ્ધ અંગ્રેજ શ્રદ્ધિની મેં વિદાય લીધી

તા પછી જુલાઈએ સાઉથ કેન્સિગ્ટનમાં વાર્બુર્ગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ- (Warburg Institute)માં ગયો એનાં ડિરેક્ટર ડૉ ગર્ટ્રુડ મિગ નામે એક જર્મન વિદ્વાની છે હિટલરના વખતમાં તે હેમ્બુર્ગથી લડન આવેના, એમની સાથે અગાઉ મારે કેટલોક પત્રવ્યવહાર થયેલો આ સંસ્થાનું આખું નામ Warburg Institute for the Study of Classical Traditions એ પ્રમાણે છે પશ્ચિમનું પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ

સાહિત્ય, એની પરંપરાનું મધ્યયુગમાં સાતત્ય તથા પુનઃપ્રમોદકાળ (રિનેસાં)—એને અનુવક્ષીને જ્ઞાનને એક સમન્વિત વસ્તુ તરીકે જોવાનો આ સંસ્થાના કાર્યનો ઉદ્દેશ છે. અત્યારે એ લાંડન યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી છે, પણ એનો ઉદ્ભવ એળી એમ. વાલુંગ નામે એક પ્રસિદ્ધ કલા-ઇતિહાસવિદ્ (આર્ટ-હિસ્ટોરિયન)ના અગત પુસ્તકસંગ્રહમાંથી થયો અને એ ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞો, નૃવંશશાસ્ત્રીઓ, લોકસાહિત્યના શોધકો, સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ, ભાષાશાસ્ત્રીઓ, પુરાતત્ત્વવિદો આદિના અભ્યાસવિષયોનો પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના સર્વાંગીણ અધ્યયનમાં સ્વાભાવિક રીતે સમન્વય થાય છે. આપણી સાહિત્યપરંપરાઓ પરત્વે પણ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર અને કામ થવા જોઈએ; એથી વિભાગીકરણ (કમ્પાર્ટમેન્ટવિઝમ)નો ખોળો ઓછો થાય, જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓની મૂળભૂત એકતા સમજાય તથા વિવિધ વિદ્યાવિભાગો પરસ્પર સાથે વિશેષ સહકારથી જિજ્ઞાસાપૂર્વક કામ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય.

આ દૃષ્ટિએ પસંદ કરેલાં આશરે એક લાખ પુસ્તકો આ સંસ્થાના પુસ્તકાલયમાં છે અને તેની વિભાગવ્યવસ્થા મુખ્ય કામની અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ કરેલી છે. મુખ્ય ધ્યાન મુરોપની પ્રશિષ્ટ સાહિત્યપરંપરા ઉપર હોઈ પૌર્વાત્ય દેશો વિશેનું સાહિત્ય, ડિરેક્ટર અને તેમના મદદનીશોએ સ્વીકાયું તેમ, અહીં જૂગ છે (એક મદદનીશો લાખો સમય સાથે ફરીને પુસ્તકાલય ખતાવ્યું હતું). વળી પ્રસ્તુત સાહિત્યપરંપરાને લગતું કાર્ય જર્મન, ફ્રેન્ચ અને ઇટાલિયન ભાષામાં પુષ્કળ થયું હોઈ લગભગ ત્રીજા ભાગનાં પુસ્તકો એ ભાષાઓનાં છે. સંસ્થાનાં પ્રકાશનોમાં પણ કેટલાંક જર્મન ભાષામાં છે.

ડિરેક્ટર સાથે મુખ્યત્વે એ વિષયો ઉપર વાત થઈ, એક તો લોક-વાર્તાઓ અને કથાસાહિત્યનાં 'પ્રયોજન' (મોટિફ. આ માટે મુ. રસિકભાઈએ એક વાર વાતવાતમાં 'ચણિયારું' શબ્દ સૂચવેલો; તે આર્મિ તો અર્થવાદક છે, પણ જરા બરછટ લાગે છે. તમે ખીજે કાઈ શબ્દ સૂચવી શકશો ?) અને ખીજું જર્ણાલિષ્ટ (એસ્ટ્રોલોજી). આ બન્ને

‘વિશે અહીં’ હમણાં ઢેલકુંક કામ ચાલે છે. ડૉ. બિંગે ‘પ્રયોજનો’ સંબંધમાં ‘કલિયુદ્ધ વ દિગ્ગજ’ની વાત કરતાં મેં એના મૂળ ઉદ્ભવ-સ્થાન ‘પચનન’ની કથાઓનાં પ્રયોજનો વિશે તથા ગુણાદ્યકૃત હુત ‘બુદ્ધકથા’ તથા એની પાદપરંપરાઓ ‘વસુદેવ-દિહી,’ ‘કથાસરિત-સાગર’ આદિ વિશે ઢેલકુંક ચર્ચા કરી. ભારતીય કથાસાહિત્ય એક મહાસાગર જેવું છે અને એના એકાદ અંશનાં પણ ‘પ્રયોજનો’નો અને એના વિરેશ-પર્યટનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થશે ત્યારે સંસ્કાર-પરંપરાના ઇતિહાસ વિશે યજ્ઞ જાણવાનું મગશે ઓક જ્યોતિષ અને યુગોપમા એના પ્રયાગ વિશે આ સંસ્થા વિચાર કરે છે. પણ ઓક જ્યોતિષ સાથે ભારતીય અને આર્ય જ્યોતિષનો સંબંધ, ભારતીય જ્યોતિષની પરિભાષા ઉપર ઓક પરિભાષાની સ્પષ્ટ અસર, વરાહમિહિરે કરેલો ‘યવનાચાર્યો’નો માનપૂર્વક ઉલ્લેખ આદિનો વિચાર કરીએ ત્યારે સંસ્કારપરંપરાઓનો ઇતિહાસ માત્ર દેશવ્યાપી કે ખંડવ્યાપી નહિ, પણ જગદ્વ્યાપી કેવી રીતે છે એનો ખ્યાલ આવે છે. આ બધી વાતો સાથે ભારતને પણ બહુ નિકટનો સંબંધ છે એ જાણીને ડિરેક્ટને કંઈક આશ્ચર્ય થયેલું લાગ્યું.

સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા વિષે અમેરિકન શ્રદ્ધા તથા એને આચારમાં મૂકવાની પરંપરા અને બીજી તરફ રંગીન પ્રજાનો અણગમતો પ્રશ્ન—એની તર્કબદ્ધ આવેશરહિત મીમાંસા કાર્નેગી દોષોરિચનના ઉપક્રમે તૈયાર કરેલા મહાગ્રન્થ ‘અમેરિકન ડાર્ફ લેમા’માં સ્વીડિશ સમાજશાસ્ત્રી ગનાર મિરડલે કરી છે.) પણ આ ભાષાકીય કે દૈશિક લઘુમતીઓ અમુક અર્થમાં પોતાનું અલગ સામાજિક વર્તુળ જાળવી રાખે છે. ન્યૂ યૉર્કથી બહાર પડતુ *Livinge* (‘સ્વાતંત્ર્ય’) નામનું લિથુઆનિયન દૈનિક મિ દુમોસા મગાવ છે અને ઘરમાં પણ ઘણી વાર એ ભાષા બોલે છે. (ડેનિશ ભાષાવંશાનિક પેડર્સનના શબ્દો અહીં ઉનારું તો “અર્વાચીન લિથુઆનિયન પોતે જ એક પ્રાચીન ભાષા જેવી દેખાય છે અને તેથી—એની પાસે કોઈ પ્રાચીન સાદૃશ્ય નહિ હોવા છતાં—તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં એણે ઝડપથી પોતાનું સ્થાન લીધું છે.....બાલ્ટિક ભાષાઓએ, તેમાં ચે લિથુઆનિયન ભાષાએ, આજ મુઘી ખૂબ પ્રાચીન રૂપ જાળવી રાખ્યું છે. ઇન્ડો-યુરોપિયન કુળની બીજી કોઈ પણ જીવંત ભાષા આજે એવી નથી, જે આ બાબતમાં લિથુઆનિયન ભાષાની તોલે આવે. લિથુઆનિયાના ખેડૂતોનાં મુખમાંથી સાંભળવા મળતાં શબ્દ-રૂપોને આર્ષત્વની બાબતમાં સામાન્યનઃ માત્ર સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન ભાષાઓની સાથે જ મૂકી શકાય.” આથી મિ. દુમોસા અને તેમનાં પત્ની પાસે ઘણી વાર હું લિથુઆનિયન શબ્દો કે વાક્યો બોલાવતો અને સંસ્કૃત સાથે એની તુલના કરતો; અમને સર્વને એથી ઘણો આનંદ થતો અને સાથે કંઈક જાણવા મળતું.) ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન, જર્મન, રશિયન, સ્પેનિશ, પોલિશ અને બીજી અનેક યુરોપીય ભાષાઓ ઉપરાંત ચીની અને જાપાની ભાષાનાં પણ સંખ્યાબંધ વર્તમાનપત્રો અમેરિકામાં પ્રગટ થાય છે. એક માત્ર ન્યૂ યૉર્ક સહરમાં જ જુદી જુદી ૧૯ ભાષાનાં ડાખાં બહાર પડે છે એમ થોડા વખત પર વાંચ્યું. (ન્યૂ હેવનમાં ઇટાલિયનોની પ્રમાણમાં મોટી વસ્તી હોઈ ઇટાલિયન ફિલ્મોને અહીં સારો આવકાર મળે છે.)

પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં ખપી ગયેલા, થેલના વિદ્યાર્થીઓના સ્મારક
પાસે—ડો ગાર્ડ સાથે

ઉટાકમંડની સરકારી પ્રતિલિપિશાસ્ત્રી(એપિગ્રાફિસ્ટ)ની કચેરીના ડૉ. જી. એસ. ગાર્થ અને વડોદરા યુનિવર્સિટીના ડૉ. કાલેશ્વર એ. મિત્રો અહીં મળ્યા. જાપાનની વાકયામા યુનિવર્સિટીના અગ્રેજના પ્રોફેસર સોબિ ઈનોબે, જાપાનની પાર્લામેન્ટ 'કાયેટ'માં એકતૃતીયાંશ પ્રેક્ષક ધરાવતા સમાજવાદી વિરોધપક્ષ 'સોશિયલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટી'ના એક આદેશર સિમ્પેઈ ફુજિમાકી (જેમણે જે વાર જામતની મુસાફરી કરી છે અને ભારતમાં આ પહેલાં ત્રણ વાર આવી ગયા છે), દક્ષિણ કોરિયાની નેશનલ યુનિવર્સિટીના અગ્રેજના પ્રોફેસર હી (જેઓ યેલમાં કોમ્યુનના અધ્યાપક સેમ્યુઅલ માર્ટીન સાથે કોરિયન-અગ્રેજ શબ્દકોશ તૈયાર કરે છે), દ્વિલિપાર્શન સરકારના જંગલ ખાતાના એક અમલદાર મિ. હોસે વિયાડો, જોગ્યકારના (જાવા)ના એક ચિત્રકાર મડિયો કુમુમાત્મજ—એ સર્વ અમેરિકાની જુદી જુદી સંસ્થાઓના ઉપક્રમે અહીં આવેલા છે, એમને પણ વાગવાર મળવાનું થયું. ડૉ. ગાર્થ અને પ્રો. ઈનોબે મારી બહુ પાસે રહે છે, એટલે એમના વ્યવહારુ અનુભવોનો લાભ મારી અવ્યવહારુતાને સતત મળતો રહ્યો. મારા અભ્યાસકાળમાં કદી પણ હું ધરતી બહાર ગયો નથી; એને ક્ષીધે અમુક કામો કરવાનો કે અમુક રીતે રહેવાનો અનુભવ મને મળ્યો નહિ એની ત્રુટિ આ પરદેશનિવાસમાં બરાબર સમજાય છે; પણ જે કુટુંબોમાં હું રહ્યો એની મમતાએ, વ્યવહારકુશળ મિત્રોએ, તથા પરદેશીઓ સાથે મિત્રતા કેળવી પોતાના સમયના બોગે પણ એમના નિવાસને સરસ અને સુખભર્યો બનાવવાને તેમજ એમના દેશ વિશે જાણવાને ઉત્તુક એવા અનેક અમેરિકન નાગરિકોની સહાયતાએ ડૉર્થ વ્યવહારુ મુશ્કેલી બોગવવા દીધી નહિ એ જણાવતાં આનંદ થાય છે.

મારા રસના વિષયોમાં કામ કરનાર ચેલના વિદ્વાનોનો પણ થોડા સમયમાં પરિચય થયો. સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પ્રોફેસર પોલ થીમા (જેમને વિશે મેં ગયા પત્રમાં લખ્યું હતું) ઉપરાંત તેમના સહાયક પ્રોફેસર પોલ ટેડેસ્કો (તેઓ જર્મન ભાષા-બોલનાર ઓસ્ટ્રિયન

છે પ્રાકૃતના સારા અભ્યાસી છે અને ગુજરાતી ભાષા પણ વાંચી શકે છે પ્રાકૃત અને નવ્ય ભાગૃતીય ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચતા એમના સખ્યામધ લેખો અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટીના શોધન-સામયિકમાં છેલ્લા થોડાક વર્ષોથી છપાય છે), ભાષાવિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. બર્નાર્ડ બ્લોક (વર્ણનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનના અગ્રગણ્ય અમેરિકન વિદ્વાનોમાં તેમનું સ્થાન છે, અમેરિકન વિગ્નિરિટ્ક સોસાયટીના એક વાગના પ્રમુખ તથા હાન એના સામયિક 'લેંગ્વેજ'ના સંપાદક છે), અગ્નિ એશિયાની અને ખાસ કરીને ક્યોડિયાની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના વિખ્યાત ફ્રેન્ચ વિદ્વાન પ્રો. પોન મૂસ (તેઓ અર્ધુ વર્ષ એશિયા અને અર્ધુ વર્ષ પેરેસ ખાતે સોર્મોન મુનિસિપલિટીમાં ગાળે છે), જાપાની ભાષા અને બૌદ્ધ ફિલસૂફીના પ્રોફેસર ડચ વિદ્વાન જોહાનિસ ગહ્ડર (એમને વિશે હંમ્બુર્ગમાં પ્રો. સઝાફીએ મને વાત કરી હતી), મનાય અને ઇન્ડોનેશિયનના અભ્યાસી પ્રો. હસિડોગ ડાયન (ડચ વિદ્વાન જે ગોન્ડાએ લખેલ પુસ્તક 'સંસ્કૃત ઇન ઇન્ડોનેશિયા' વિશેનું તેમનું વિવેચન, એનો જવાબ અને પાછો એ જવાબનો જવાબ એવું મધુ હમણાં છપાય છે), ફિલસૂફીના અધ્યાપક તેમજ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતના ચીવટભર્યા અભ્યાસી મિ. ફ્લોન વેલ્સ, ચીની ભાષાસાહિત્યના પ્રોફેસર જ્યોર્જ ટેનેડી (ચીન અને ભારતનું પ્રાચીન ગણિત અને તેણે અન્યોન્ય ઉપર નિપજાવેલી અસરના પ્રશ્ન ઉપર તેઓ હમણાં ટેનુકે કામ કરી રહ્યા છે, અને ખાસ કરીને બ્રહ્મગુપ્તકૃત 'બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત' અને વરાહમિહિરકૃત 'બૃહત્સપ્તહિના' માંના કેટલાંક મિથાનો સાથે એ પ્રકારના ચાઈનિઝ અન્યોની તુલના કરે છે), અને એમના સહાયક પ્રોફેસર ગિરાડ કોક (જેમણે 'ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફાર ઇસ્ટર્ન લેંગ્વેજિઝ'માં ચાલના દૂર પૂર્વની ભાષાઓના શિક્ષણની પદ્ધતિનો પરિચય કરાવ્યો), અને એમના વિભાગમાં ચિનાઈ ભાષાનું શિક્ષણ આપતા મિ. લ્યેન-ઈ લી, બ્યોજના પ્રોફેસર કાર્લ પેટર જેમને દક્ષિણ એશિયા તથા આગ્રિ એશિયાના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં

જોડો ગસ છે, 'અમેરિકન સ્ટડીઝ'ના વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. ડેવિડ પોટર અને એ વિભાગના બીજા ખ્યાતનામ પ્રોફેસર રાલ્ફ ગેલ્પિન્ગ (તેમને વિષે મેં ગયા પત્રમાં લખ્યું હતું. તેઓ ન્યૂ હેવન કોલોની હિસ્ટોરિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ છે. સિડની અને કેમ્બ્રિજમાં તેમણે અમેરિકન ઇનિહાસ અને સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ આપ્યું છે તથા એ વિષયનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો અંડરગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ખૂબ લોકપ્રિય છે), અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ મોસાયટીના લાયબ્રેરિયન (મ. બુકેનન (એ સસ્થાની કચેરી તથા પુસ્તકાલય યેલ યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયમાં જ છે), વગેરે સાથે અહીં જુદા જુદા પ્રસંગે મળવાનું, ચર્ચા કરવાનું, તેમની સલાહ લેવાનું અથવા જુદાં જુદાં કામોમાં તેમને સહાય આપવાનું જન્યું. દર મહિને મળતી યેલની લિંગ્વિસ્ટિક ક્લબ અને ન્યૂ હેવનની ઓરિયેન્ટલ ક્લબની સભાઓમાં તથા ચર્ચાઓમાં અહીં ભાગ લીધો. ઠશી પણ વકીવટી જંગમ વિના અનેક રસના વિષયોમાં વાચન કરવાનો ઠીક સમય ન્યૂ હેવનમાં હું મેળવી શક્યો. નવું વાચન એ એક મોટો આનંદ છે.

અમેરિકન વિદ્યાર્થીસમુદાયને નજદીકથી જોવાનો અને તેના સંપર્કમાં આવવાનો લાભ યેલમાં મળ્યો. સર્વસામાન્ય રનાતક કે કે અનુરનાતક વિદ્યાર્થીનો આત્મવિશ્વાસ એની વયના પ્રમાણમાં સારો છે અને શિસ્તપાલન તથા શિસ્ત વિશેનો એનો ખ્યાલ પ્રશસ્ત છે. સ્કૂલમાં મળતી વધારે સારી તાલીમ હિપરાંત, યુનિવર્સિટીઓમાં અધ્યાપકો પોતાના વિષયમાં ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ પુષ્કળ કામ લે છે એ આત્મવિશ્વાસનું એક મોટું નિમિત્ત છે એમ હું સમજું છું. શિસ્તપાલન વિશે મેં વાત કરી એનો અર્થ એવો નથી કે અહીં જાણું સાવ ડાહ્યું ડાહ્યું છે. ખાખી પાટલૂન અને સફેદ ભુટ પહેરેલા યેલના વિદ્યાર્થીઓ શહેરમાં કંઈક જમકલુ કરે કે એમના હિપર વળી બીજા દ્રષ્ટ હુમલા કરે એ અસામાન્ય ઘટના નથી—નાગરિકો સાથે વિદ્યાર્થીઓએ સત્વકાર્થથી વર્તવાની જરૂરિયાત

વિશે યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓએ ટેટનીક વાર નિવેદનો બહાર પાડ્યા છે ન્યૂ દેવન આસપાસની ટેટનીક નિરાળોમા ગમન ખાતર ફટાફટ ફેડવાના કે નાના બાળ્ય મૂકવાના બનાવો બનવાથી વિદ્યાર્થીઓને સોગીથી શિક્ષા કરવાની પ્રથા પાછી દાખન કન્યામાં આવી છે પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની શિસ્તનો જે મોટો સવાન આપણા દેશમાં જોવા થયો છે એનું અહીં અસ્તિત્વ નથી સવિનય ભગની પ્રવૃત્તિ તરફ ત્યારથી માડી આપણા દેશમાં પ્રત્યેક ગૃહકીય પક્ષે ચેનડેન પ્રદારેણ વિદ્યાર્થીઓનો એક હથિયાળ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે એ વસ્તુએ, તથા અભ્યાસગળ પછીના અનિશ્ચિન આર્થિક ભગિણે અને ટેટનીક વાર શિક્ષણસરચાઓની ખટપટોમા ડુમેના કે અધૂરયા અધ્યાપકો પ્રત્યેની વિદ્યાર્થીઓની અસમાન વૃત્તિએ—આવા અનેક તરવોએ ભાગની શિક્ષણસરચાઓમાં અશિસ્ત જાણે કે એક સાધારણ વસ્તુ બનાવી દીધી છે, એનો અશ માન પણ પશ્ચિમના દેશોમાં નથી એ મારુ કહેનાનું છે નાના વર્ગોમાં લગલગ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સિગારેટ ખીતા હોય છે (આ વસ્તુ ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જ વધારે પ્રચલિત બની એમ કહે છે) પણ એનો અર્થ જરાયે અવિવેક, બેધ્યાન કે ગરમડ નથી મોટા અડરેન્જ્યુએટ વર્ગોમાં કોઈ વાર ચારમો કે એક ત્રીયે વધારે વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા હોય છે અને ત્યાં અનિવાર્યપણે અધ્યાપકે માર્કક્રનો ઉપયોગ કરવો પડે છે (આવા કેટલાક વર્ગોમાં મે હાજરી આપી હતી) મોટા વર્ગોમાં સરકારી નિયમનોને કાગળે ખીડી ખીવાનો પ્રતિમધ હોય છે પણ આપણા દેશની ટેટનીક કોલેજો જેવકા આ મોટા વર્ગોમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ અને વ્યાખ્યાતા પ્રત્યેના ધ્યાનનું સયમી વાતાવરણ મે જોયું છે કોઈ ઉધરસ ખાય, છીકે ખાય કે પગ ભાચા કરીને જોસે એ વસ્તુ પગી જરાયે અગત્ય આપના લાયક રહેતી નથી

ઇંગ્લેન્ડની ઐતિહાસિક યુનિવર્સિટીઓનો વાગ્સો ધરાવતી ચેવ અને હાર્વર્ડની યુનિવર્સિટીઓમાં છોકરીઓને દાખન કરવામાં આવતી

નથી થેવમા માન અનુસ્નાતક વર્ગોમા તેઓ દાખલ થઈ શકે છે; આથી વિદ્યાર્થીનીઓની અત્યંત સખ્યા જ અહીં દેખાય છે આ નિયમન દૂર કરવાનું હમણા કેટલાકોએ સૂચન કર્યું ત્યારે થેવ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખે જણાવ્યું કે અહીંનો વર્ષ જૂની રૂઢિ દૂર કરવાનું પોતાને યોગ્ય લાગતું નથી. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી પણ માન હોકરોઓ માટે છે, હોકરોઓ એમને માટેની સ્થાનિક રેડક્રીક યુનિવર્સિટીમા દાખલ થાય છે, પણ ભણે છે બધા સાથે જ। જૂની રૂઢિ આનું રાખ્યાનો કાલ્પનિક સતોષ તો એથી મળે છે।

✓ વિદ્યાર્થીઓ વિશે વાત કરતા અહીંના આંતરરાષ્ટ્રિય વિદ્યાર્થી ગૃહ (કન્ટરનેશનલ સ્ટુડન્ટ એન્ટર)નો પશ્ચિમ આપવાનું મન થાય છે જ્યાં પરદેશી વિદ્યાર્થીઓની ઠીક સખ્યા હોય છે એવા અમેરિકાના લગભગ મધ્ય સહેરોમા આના ગૃહો હોય છે ન્યૂ યૉર્ક, સિકાગો, બોસ્ટન, કે બકિંગે જેવા રથજોની તુનનાએ આ વિદ્યાર્થીગૃહ ધણુ નાનું છે, પણ એને પ્રતિનિધિરૂપ તો જરૂર ગણી શકાય એમાં જુદા જુદા મૈદ દેશોના યોનીસ વિદ્યાર્થીઓ હાલ રહે છે અને ખીજા વધુને માટે એક જુદા મકાનમા પ્રમુખ થઈ રહ્યો છે કાર્થને પણ ત્યાં એક વર્ષ કરતાં વધુ સમય સુધી રહના દેવામા આવેનો નથી વાર્ષિક ભાડુ ૨૪૦ ડોલર લેવાય છે, જે અહીંનું જીવનધોરણ જોતાં અત્યંત જ ગણી શકાય. સાથે પોતાની રસોઈ હાથે કરી લેવાની જે ચીજો રાધના માટે લે તેની પોતાને હાથે નોંધ કરવાની, જેથી દર અઠવાડિયે દિસામ થઈ શકે દર શુક્રવારે જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દેશની રસોઈ તૈયાર કરીને બધાને જમાડે એવો રિવાજ છે આન્દ્રના બાવીસેક વર્ષના, ઇંગ્લેન્ડની એક વિદ્યાર્થી શ્રી વેમપનિ મૂર્તિ ગયા સપ્ટેમ્બરમા અહીં આવ્યા બાદ રસોઈ કરવાનું શીખ્યા, અને ખીજા થોડાકની મદદ સહ યોનીસે જણુને માટે ભારતીય રસોઈ તૈયાર કરે છે

આંતરરાષ્ટ્રિય વિદ્યાર્થીગૃહમાં દર રવિવારે સાંજે આ પાણી સાથે

એકાદ વ્યાખ્યાન કે કંઈક રંજનનો કાર્યક્રમ હોય છે, એ માત્ર ત્યાં રહેનારા માટે નહિ, પણ તમામ પરદેશી વિદ્યાર્થીઓ અને મુલાકાતીઓ માટે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશોના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના હમવનની-ઓના પરિચયમાં આવી શકે એ માટે તે તે દેશોનાં કે નાના દેશોની ખાખતમાં, ભૌગોલિક સામીપ્ય ધરાવના થોડાક દેશોનાં-વતનીઓનાં પણ પ્રસંગોપાત્ત સમેતનો યોગ્ય છે, અને એમાં રસ ધરાવનાર અમેરિકન નાગરિકો પણ હાજર રહે છે. ચેલ્મમાં બધા મળીને આશરે ૨૦ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ છે, અને તેઓ મોટે ભાગે કાયદો કે ઇન્જી-નેરીનો અભ્યાસ કરે છે. ભારતીય વિદ્યાર્થીઓનું એક મિશન આંતર-રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીજૂથમાં ગઈ તા. ૨૩મી ઓક્ટોબરે સાંજે યોગ્ય હતું, ત્યાં એમાંથી માત્ર સાત જણ હાજર હતા.

જુદા જુદા દેશોના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંપર્કમાં આવનાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રથમ દુરત ધ્યાન ખેંચે છે ખાસ કરીને એશિયાના દેશોના વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વિભિન્ન કોટિનું હોય છે. જાપાન, ઇન્ડોનેશિયા, કોરિયા અને ફાર્મોસાના તેમજ દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોના વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન બહુ સાધારણ હોય છે. કેટલાક તો એવા છે, જે બરાબર વાત કરી શકતા નથી અને અહીં આવ્યા પછી અંગ્રેજી શીખવાનું શરૂ કરે છે (પોતાના દેશની યુનિવર્સિટીઓમાં અધ્યાપનો તરીકે કામ કરતા હોય એવા પણ આમાં છે), અને એમને માટે 'ફોરિન નેશનલ્સ બુથ' તરફથી પ્રાથમિક અંગ્રેજીના વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. અમેરિકાની બીજી અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં પણ અંગ્રેજીના આ પ્રકારના પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે આ ખાખ-તમાં બધા પરદેશી આગતુકો ઉપર ભારતવાસીઓ સરસાર્થ ધરાવે છે, કેમકે જીવનના શ્રેષ્ઠ વર્ષો આપણે અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાના પુરુષાર્થમાં ગાળેલાં હોય છે. રાજકીય તેમજ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં ભારત-ના ભાષાકીય પ્રશ્નની અમેરિકામાં પુષ્કળ જાહેરાત થયેલી છે, અને તેથી કોઈ પણ અમેરિકન સાથેની વાતચીતમાં રાજકારણ કે શિક્ષણની

દષ્ટિએ આ પ્રશ્ન પુછાયા વિના રહેતો નથી, અને જોતે આ બાબતમાં દરો રાગ કે આવેશ નથી એવા પરદેશી જિજ્ઞાસુને સંતોષ થાય એવી રીતે પૂરતી તટ્પરતાથી, આ વિશે માહિતી અને ઉત્તરો આપવા પડે છે. જુદાં જુદાં વિદ્યાકેન્દ્રોમાં, ભારતનો ઠીક ઠીક પરિચય ધરાવતા અત્ય કૃષ્ણવર્ણીકારો સાથે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી પડી છે અને એ સર્વેએ નિરપવાદ મીને કહ્યું કે—અંગ્રેજી પુસ્તકો વાચીને સમજી શકે એટલું તે ભાષાનું જ્ઞાન—‘રીડિંગ નોસેજ’ તમારા દેશના વિદ્યાર્થીઓને હોય એ પૂરતું છે યુનિવર્સિટીઓનું ધોરણ નીચું જતું હોવાની ફરિયાદ વારંવાર સંભળાય છે, પણ મ્વાનંત્ર્ય પછીના સમયમાં અંગ્રેજીને અનૈસર્ગિક બનતો બોલે હળવો થતાં, તે બોલી થશે.’ બીજી તરફ, ભારતમાં સને ૧૯૫૬માં એક સુશિક્ષિત દંપતીએ પોતાના નવજન બાળક વિશે ગૌરવપૂર્વક કહ્યું હતું, ‘એને અમે મિશનરી સ્કૂલમાં ભણાવીશું, કેમકે એને પરદેશ મોકલવાનો છે.’

તા. ૫મી ઓક્ટોબરે ‘ન્યૂ હેવન કોલોની હિસ્ટોરિકલ સોસાયટી’ માં એ સંસ્થાના પ્રમુખ પ્રો. ગર્ફ ગેલ્લિયસ સાથે ગયો. ૮૬ વર્ષ પહેલાં, અમેરિકાનો આંતરવિગ્રહ ચાતુ હતો ત્યારે એની સ્થાપના થઈ હતી. એને મ્યાનિક ઇનિડાસનું મહાન ગણી શકાય. ‘ન્યૂ હેવનના ત્રણસો વર્ષ’ (‘થ્રી સેન્ચરીઝ ઓફ ન્યૂ હેવન’) નામનું પુસ્તક તેણે ૧૯૫૩માં પ્રગટ કર્યું છે અને ન્યૂ હેવનના સ્થાનિક ઇનિડાસને લગતા લેખોના સંગ્રહો બહાર પાડ્યા છે. એના પુસ્તકાલયમાં પત્રો, હાથરીઓ, દસ્તાવેજો, હિસાબના ચોપડાઓ તેમજ આ પ્રકારના કામમાં ઉપયોગી થાય એવી સામગ્રી છે અને કોટોગ્રાફ, ચિત્ર, ફર્નિચર, વાસણો, હથિયાર વગેરેનું સારું મ્યુઝિયમ પણ છે. અમેરિકાનાં સંસ્થાનેતો વિખિત ઇતિહાસ ધણો ટૂંકો છે, એની તુલનાએ આપણા દેશમાં તો અખૂટ કામને અવકાશ છે.

યેલ યુનિવર્સિટીનું ‘પીબોડી મ્યુઝિયમ’ અને ‘આર્ટ ગેલેરી’

ત્યાર પછી જોયાં. જન્મે નાનાં છે, પણ ન્યૂ હેવન અને આસપાસનાં નાનાં શહેરોના નાગરિકોની સારી સાંસ્કૃતિક મેવા જળવે છે. 'પીમોડી મ્યુઝિયમ'ના માનવશાસ્ત્ર વિભાગમાં થયેલ નવા ઉમેગઓ વિશે હમણાં જનપ્રિય આફ્રિકાની કેટલીક આદિવાસી જનનિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી ચીજો યેલના એક જૂના વિદ્યાર્થીએ ત્યાં બેટ આપી છે એમાં ખૂશમેત જનનિનાં ઝેરી બાણ છે. આ બાણ સો વર્ષ પહેલાં બનેલા છે, પણ એનું ઝેર એટલું ધાનક છે કે એનો સ્પર્શ કરતાં પણ બહુ કાળજી રાખી પડે છે એમ મ્યુઝિયમના વ્યવસ્થાપકો જણાવે છે, કેમકે એ ઝેરનું કોઈ વારણ જણાવામાં આવ્યું નથી (હિન્દી ચીનમાં મોઈ જાતિના પ્રદેશનો પ્રવાસ વર્ણવતું એસ ચોમ્પ્સન મેટનનું પુસ્તક 'પોઈઝન એરોઝ' હમણાં વાચ્યું, એમાં પણ ઝેરી બાણનાં વર્ણન છે). ત્રણેક વર્ષ ઉંડર ગળગોતસવ પ્રમંજે વડોદરામાં સ્વ. પ્રો. માણિકરાવે પોતાના અગત સમ્રાટનાં શસ્ત્રોનાં પ્રદર્શન ભરેલું તે મને યાદ આવ્યું. એ વખતે બી. એ ના વિદ્યાર્થીઓને પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડે પ્રમંથ' હું શીખવતો હતો. લસ્કરી વિષયના એ કાવ્યમાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોના ઉલ્લેખ આવે છે, પણ પ્રત્યક્ષ જોયા વિના એ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓને એ પ્રદર્શન જોવા હું લઈ ગયો હતો અને પ્રો. માણિકરાવે લગભગ એ કલાક ગાળી એ શસ્ત્રોનાં નામ અને ઉપયોગ વગેરે સમજાવ્યાં હતાં. એમાં ટીપુ સુલતાનની અને કેટલાક રમખૂતી રાજાઓની ઝેરી તલવારો મુકવામાં આવી હતી. એ તલવારોને ઝેર પાવામાં વર્ષો વીતી જતાં અને આજે પણ એમાં ઝેર મોજૂદ છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સમયમાં ભારત સમ્રાટના એક મોટા અંગ્રેજ અમલદારે આ વાત ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખતાં તલવાર ઉપર આગળી મૂકી અને સહેજ ધા થતાં લોહી નીકળવાથી તેઓ ખેલાન થઈ ગયા! બૂતપૂર્વ દેશી રાજ્યમાં એ તો ભારે ગંભીર પરિણામ લાવનારો બનાવ ગણાય પણ પ્રો. માણિકરાવે ઝેરનું વારણ કરનારી દવા મૂકી એ અમલદારને સ્વસ્થ કર્યા, એ તેમણે વર્ણવેલો!

પ્રસંગ અહીં થાદ આપ્યો. તેઓ આજે વિદ્યમાન હોત તો વિષનંત્ર (ટોકસીકોલોજ) વિશેના પાશ્ચાત્યોના જ્ઞાનમાં કંઈક ઉમેરો થઈ શકત. મ્યુઝિયમના વ્યવસ્થાપકોને પણ મે આ વાત કરી.

આંતરરાષ્ટ્રિય વિદ્યાર્થીગૃહ તરફથી પરદેશીઓ માટે અવારનવાર નાના પ્રવાસોની નધા અમેરિકન કુટુંબો માથે તેઓ પરિચયમાં આવે એ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, અને એની એકેએક વિગતની આયોજના ખૂબ જીજ્ઞાસુવંતી થાય છે. તા. ૧૩-૧૪ ઓક્ટોબર, શનિ -રવિએ કનેટિકટ રાજ્યના કુટુંબો સાથે આવે પરિચયની યોજના 'કાઉન્સિલ ઓફ ચર્ચ વિમેન' અને આંતરરાષ્ટ્રિય વિદ્યાર્થીગૃહના સહકારથી થઈ હતી. જુન જુદાં ગામોના પ્રતિનિધિઓ પોતાના મહે-માનોને લેવા માટે શનિવારે સવારે ન્યૂ હેવન આવી પહોંચ્યા હતા. માર્ગમાં એક સ્થળે બોજન લઈને, અહીંથી ચાળીસ માઈલ દૂર, કનેટિકટ રાજ્યના પાટનગર હાર્ટફર્ડમાં જયોરે દોઢ વાગ્યે પહોંચ્યા. (આ શહેર કનેટિકટ નદીના કિનારે આવેલું છે, અને તે ઉપરથી રાજ્યનું નામ પડેલું છે કનેટિકટ એ અમેરિકન ઇન્ડિયન નામ છે; અનેક નદીઓ, પર્વતો અને સ્થળોનાં નામ સ્વાભાવિક રીતે જ ઇન્ડિયન છે, પણ કેટલાંકનો ઉચ્ચાર યુરોપની ભાષા બોલનારાઓ માટે બહુ કઠણ હોવાથી એ નામ બદલી નાખવામાં આવે છે હમણાં મેં કહ્યું તેમ, અમેરિકાનો લિખિત ઇતિહાસ દૂર છે, પણ એનાં સ્થળનામો તો વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનાં પ્રતિનિધિ છે. અત્યંત ઇન્ડિયન નામો ઉપરાંત યુરોપના તમામ દેશો અને તેની ભાષાઓમાંથી આવેલાં સ્થળનામો અમેરિકામાં છે. સૌથી પરિચિત ઉદાહરણ લઈએ તો, આ ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં જૂના ઇંગ્લંડનાં ન્યૂ હંડન, કેમ્બ્રિજ, ઓક્સફર્ડ, સ્ટ્રેટફર્ડ, વુસ્ટર, લિમ્બ, પોર્ટસ્મથ, ખ્રિસ્ટલ, મેન્ચેસ્ટર વગેરે સ્થળો છે તે સાથે આયર્લેન્ડનું બેલફાસ્ટ અને જર્મનીનું બર્લિન પણ છે. ફિલાડેલ્ફિયાના એક ઉપનગર ક્લાયન મોર, Bryn Mawrમાં માર્સ એક મિત્ર ડૉ. મિસ ડેરોથી સ્પેન્સર રહે છે એ વેલ્સ સ્થળનામ છે.

જેતે અતે જા આવે એ સ્થળનામ ધણું ખરું વેદસનું હોય છે. વેદસ મૂળનાં નામો પણ જલ્લવાનું વડણ કેટલાક સમયથી શરૂ થયું છે.)

હાર્ટફર્ડના નગરગૃહમાં એક સ્વાગત-સમારંભ યોજાયો હતો. પ્રથમ કેટલાંક ગીતો ગવાયાં, સ્વાગતનું વ્યાખ્યાન થયું અને કનેટિકટનો પરિચય અપાયા બાદ અલ્પાહાર અને નૃત્યાદિનો કાર્યક્રમ હતો. આ સમારંભમાં દુનિયાના જુદા જુદા ૬૩ દેશોના બધા આશરે ૩૫૦ વિદ્યાર્થીઓ અને મુલાકાતીઓ હાજર હતા, જેઓ આ રાજ્યની જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ, સંશોધન-સંસ્થાઓ કે હોસ્પિટલોમાં કામ કરતા હતા. માત્ર સંશોધન અને લાભ ચીન સિવાય જગતના લગભગ બધા દેશોનું પ્રતિનિધિત્વ હતું એક કહી શકાય.

આ બધાએ અહીંથી જુદાં જુદાં શહેરો અને ગામોમાં, અને કેટલાકને પાણું ન્યૂ હેવનમાં જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં જવાનું હતું. અમારે મોદરમાં આશરે એક કલાકના રસ્તે ગિલ્ફર્ડ જવાનું હોવાથી અમે સાંજે સાડાચારે નીકળ્યા. યેલમાં અમિ એશિયા વિભાગમાં ઇંગ્લેંડથી આવેલા એક મુલાકાતી અધ્યાપક મિ. પામિયર (જેઓ લંડન રફલ આફ ઇકોનોમિક્સમાં મને મળ્યા હતા) અને તેમનાં પત્ની તથા સિનેન, જપાન, કોરિયા અને બેલ્જિયમનો એક એક વિદ્યાર્થી એમ બધા મળી સાત જણા હતા. ગિલ્ફર્ડમાં જ્યાં અમે થોભ્યા ત્યાં હરેકના પગમાન પોતપોતાની કાર સાથે લેવા આવ્યા હતા.

મારે મિ. જેમ્સ વિલ્સર્ડ વિલ્કિયમ્સ નામે એક નિવૃત્ત શિક્ષકને સાં જવાનું હતું. ૭૧ વર્ષના આ સશક્ત વૃદ્ધે ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૨ સુધી ચીનમાં અને ત્યાર પછી અમેરિકામાં જુદી જુદી સ્કૂલોના આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું હતું. એમનાં શુદ્ધિસાળી પત્ની બીમાર રહેતાં હોઈ એમની સેવા, બધું ઘરકામ તેમજ રસોઈ જાતે કરે છે, યુબ્જન વાંચે છે અને દુરસદનો સમય લાકડા ઉપર સુંદર કાતરકામ કરવામાં ગાળે છે. પોતે મને યુબ્જન પ્રશ્નો પૂછવા માગે છે એ તેમણે મને અગાઉથી

પત્રદાર જણાવ્યું હતું. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતી અનેક વ્યક્તિઓના પરિચયમાં હું અમોરકામાં આવ્યો, પણ એમાંના કોઈ એ પણ હારતનું રાજકારણ, સમાજ, ધર્મ, ઇતિહાસ, રીતરિવાજ, ભાષા, પહેરવેશ, ખોરાક, શિક્ષણ એ સર્વ વિષે મિ. વિલિયમ્સે પૂછ્યા હતા એટલા બધા વિવિધ જિજ્ઞાસાપૂર્ણ સ્પષ્ટ સવાલો પૂછ્યા નહોતા. અમેરિકા વિષે ઉત્તરો આપવામાં પણ તેઓ એટલા જ નિખાતસ હતા. એક સરકારી અમેરિકન કુટુંબનું મહેમાનો અને મિત્રો સાથેનું વર્તન ખૂબ ભાવપૂર્ણ અને અનોપચારિક હોય છે. ઘણા દિવસોનો પરિચય હોય એવો ભાવ થોડા કલાકમાં અનુભવ્યો.

મિ. વિલિયમ્સના પ્રપિતામહે અમેરિકાના આંતરવિગ્રહમાં ભાગ લીધેલો અને દક્ષિણના ગુલામોને છૂપી રીતે કેનેડા લઈ જવાના 'અંડરગ્રાઉન્ડ રેઈલ-રોડ'ના (આ આલંકારિક નામ છે, ઠાંકલાં ગાડાઓમાં છૂપી રીતે ગુલામોને મુક્ત પ્રદેશમાં લઈ જતા એ પ્રવૃત્તિને આ નામ અપાયું છે) કામમાં ઘણો સમય કામ કરેલું, એની વાતો તેમણે ફરી ગિલ્ડર્ડમાં જ રહેતાં એમનાં પુત્રી અને જન્માઈને ત્યાં રાતે જમ્યા પછી અમે ગયા અને એમના મિત્રમંડળ સાથે વાતો કરી.

ગિલ્ડર્ડમાં ત્રણ હજાર માણસની વસ્તી છે, પણ એને 'ગામડું' કહેવું કે 'શહેર' એ પ્રત્યથર્થ પડે સ્ક્રાર્લ ગટર અહીં નથી, ખાળ-ફૂવા છે—એ સિવાય બધી બાબતોમાં શહેરની અને આ નાના ગામની સગવડોમાં કશો ફરક નથી. ગામમાં એક બંખાખાતું છે, જે ગામના સ્વયંસેવકો ચલાવે છે. આગના કોઈ પણ બનાવમાં આ સ્વયંસેવકોની સેવાઓ એટલી ઝડપથી અને કાર્યક્ષમ રીતે મળે છે કે આખું ગામ તેમને માટે ભરફર છે. દરેક ઘેર ટેલિફોન એ અમેરિકામાં સાધારણ વસ્તુ છે, પરંતુ આ નાના ગામમાં પણ કાર એટલી બધી છે કે વાહનવ્યવહારના નિયમન માટેના વીજળીના સિસ્ટમ બધે રાખવામાં આવ્યા છે. એક સાપ્તાહિક પત્ર પણ અહીં પ્રકટ થાય છે, જેના સંપાદક પછીથી ચર્ચમાં મળ્યા.

ખીજે દિવસે સવારે નાસ્તો કરીને અમે ફરવા નીકળ્યા અને આખા ગામમાં ચક્ર લગાવ્યું. મિ. વિલિયમ્સના પડોશી, સ્થાનિક હાઇસ્કૂલના આચાર્ય વેકેશનમાં અને કુરસદના સમયમાં મુયારી દામ કરીને પોતાની મર્યાદિત કમાણીની પૂર્તિ કરી લે છે એ તેમણે કહ્યું, અને એ ભાઈને પોતાના કમ્પાઉન્ડનાં કેટલુંક ફર્નિચર બનાવના બોલ્યા.

ગિલફર્ડ એ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડનાં સૌથી જૂનાં સ્થળોમાંનું એક-૩૫૦ વર્ષ પહેલાં વસેલું છે. ઘણે સ્થળે તો ક્યું મકાન ક્યારે બંધાયું અને અમેરિકાના ઇતિહાસ સયે મળેલ ધરાવતા કયા બનાવો ત્યાં બનેલા એ દર્શાવતાં પાટયાં બોલ્યાં. એ જોવામાં અને મિ. વિલિયમ્સ સાથેની વાતોમાંથી એ વિશે વધુ જાણવામાં ઘણો રસ પડ્યો.

બપોરે ફરી પાછા કારમાં નીકળ્યા અને ગામની આસપાસ આદ-દસ માઈલ ફર્યા. પાનખરનો આરંભ હતો, એટલે પીળાં પડી ગયેલાં પાંદડાં વૃક્ષોની ઉપર જ હતાં અને સમગ્ર પ્રકૃતિ પરિપક્વ થયેલી લાગતી હતી. આકરા શિયાળાની, રણુ જેવી અપભૂતિ પ્રકૃતિની એ પૂર્વભૂમિકા. એની પકવવાનું એક શાન્ત ગૌરવ છે.

ત્યાંથી પાછા વળતાં, ઈ. સ. ૧૬૩૯માં બંધાયેલા એક મકાનમાં આ નાના શહેરનું નાનકડું મ્યુઝિયમ (હેનરી વ્હીટફિલ્ડ સ્ટેટ હિસ્ટોરિકલ મ્યુઝિયમ) છે ત્યાં અમે ગયા. શહેરના ઘરનું જૂનું ઘડિયાળ અહીં છે, જેમાં માત્ર કલાકનો કાંટો છે. એ સમયનો રેટિયો, હાથલાળ, જૂના સિક્કાઓ અને નોટો, એમાં ૧ શિલિંગ ૬ પેન્સની નોટ (અમેરિકન ડોલર તો એ પછી ઘણું સમયે ચાલુ થયો), વગેરે જોયું. જૂનું ફર્નિચર અને દીવાનખાનું પણ અસલ સ્વરૂપમાં રાખેલું જોયું. અહીં પણ મ્યુઝિયમ બેનાર સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકો ઠીક સંખ્યામાં હાજર હતાં; અને ખૂણે પડેલા આ નાનકડા સ્થળનાં પણ અનેક સુંદર ‘બૂ-કાડ’ મળતાં હતાં.

તે સાંજે મિ. વિલિયમ્સ અને એમનાં પત્નીની વિદાય લઈ એક

સ્થાનિક નાગરિકની કારમાં ન્યૂ હેવન આવ્યો. વિલિયમ્સ કુટુંબ સાથેનો પ્રેમભર્યો પત્રવ્યવહાર પછી ચાલુ રહ્યો છે અને હું માનું છું કે લાંબા સમય સુધી રહેશે.

તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબરથી ૧૯ મી ઓક્ટોબર સુધીના પાંચ દિવસ કેમ્બ્રિજ ખાતે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ગાળ્યા. ન્યૂ હેવનથી ઉતરે આશરે સો માર્મિલ દૂર, ચાલ્સ નદીના એક કિનારે ખોરટન અને બીજે કિનારે કેમ્બ્રિજ આવેલું છે. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડેનિયલ એચ એચ. ઇન્ગોલ્સ અમેરિકાના સૌથી તેજસ્વી તરણ સંસ્કૃતજ્ઞ છે. કેમ્બ્રિજમાં ‘કમાન્ડર હોટેલ મા પહોંચ્યો. (તા. ૩ જુલાઈ ૧૭૭૩ ને દિવસે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અમેરિકન સૈન્યનું સેનાપતિપદ નયોર્ક વોશિંગ્ટન જે એલ્મ વૃક્ષની નીચે સંભાળ્યું હતું એની બાજુમાં જ બધાયેલી હોટેલને એ કારણે ‘કમાન્ડર હોટેલ’ નામ અપાયું છે હોટેલના આંગણમાં વોશિંગ્ટનની પૂરા કદની સુદર પ્રતિમા છે, જેની નીચે ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક દલીલ દર્શાવી છે) અને થોડી વારમાં તેઓ મળ્યા. રાજ્યાનની વાતચીતમાં જ તેમણે મને પૂછ્યું, “તમે જૈન છો? એ તમારે આટે નિરામિષ ખોરાકની વ્યવસ્થા કરાવી છે.” મેં કહ્યું, “ખોરાકની વ્યવસ્થા કરાવી એ સારું થયું. મારું કુટુંબ જૈન નથી, પણ ભારતમાંના અનેક પરિચિનોતી જેમ તમે પણ મને જૈન ગણો તો જરાયે દરકન નથી જૂની ગુજરાતી સાહિત્ય અને જૈન ધર્મને બહુ નિકટનો સંબંધ છે.” થોડાંક વર્ષ પહેલાં પ્રો. ઇન્ગોલ્સ ભારત આવેલા ત્યારે યેવજ્ઞ(મધ્ય પ્રાન્ત)માં મુનિશ્રી જંબુવિજયજીને મળેલા અને એમની વિદ્વતા અને સંશોધક વૃત્તિના ભારે પ્રસસક છે. એ બંનેની મુલાકાતનો અહેવાલ લાવનમરના ‘જૈન’ સાપ્તાહિકમાં છપાયો હતો એ જાણીને તેમને કૃતજ્ઞ થયું. મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના જૈનો તેમજ મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક બ્રાહ્મણો (ખેડવાળ બ્રાહ્મણો) ગુજરાતી ભાષા બોલે છે એ વસ્તુ તેમને મન કંઈક આશ્ચર્યનો વિષય હતી. છેલ્લી બેએક સદીઓમાં ગુજરાતમાંથી થયેલાં રચનાન્તરોનો

ખ્યાલ આપી એનું કારણ સમજાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો.

ખીજો દિવસે, તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબરે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીની 'વાર્ષિક' લાયબ્રેરીમાં એમની કચેરીમાં પ્રો. ઇન્ગોલ્ડને મળ્યો અને એકાદ દલાલ વાતો કરી તેઓ દર્શનશાસ્ત્રોના સાગ્ર અભ્યાસી છે, પણ તેમનો મુખ્ય રસ ન્યાયશાસ્ત્રમાં છે. આથી વસ્ત્રપાત્ર વિશેના મારા અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકમાં જેને વિષે એક પ્રકરણ મેં લખ્યું છે તે નગ્યન્દ્રકૃત 'ન્યાયકન્દ્યો દિપ્પણ' વિષે તેમણે ઘણી પૂછા કરી. એ આખીયે ગ્યનાન મારું સંપાદન પછીથી ડૉ. ગિતેન્દ્ર જેટલીએ પોતાના પીએચ ડીના મહાનિવૃત્તિ અંગે ક્યું છે એ મેં જણાવ્યું. સંક્રાંતિ અને મંડોલોજીના વિષયમાં ખ્યાતનામ 'હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ'નું પ્રકાશન હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગ કરે છે, અને અત્યારે એ વિભાગના અધ્યક્ષપદની રૂએ ઈન્ગોલ્ડ એના મુખ્ય સંપાદક છે. ડી. ડી. ઠાકરની અને વી. વી. ગોખલેએ સંપાદિત કરેલ 'સુભાષિતોશના' અગ્રેષ્ઠ અનુવાદનું કામ તે માટે હમણાં તેઓ કરે છે. એ સુભાષિતોશનો આશરે એકતૃતીયાંશ ભાગ ધણાં વર્ષ પહેલાં લડતની ઇન્ડિયા આફ્રિકાના લાયબ્રેરિયન ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસે 'કવીન્દ્રવચનસમુચ્ચય' એ નામથી સંપાદિત કર્યો હતો. એ નામ મંગલાચરણના એક સ્લોક ઉપરથી અપાયું હતું, અને અન્ય અધૂરો જ મળેલો હોઈ એનું ખરેખરું નામ કે એના કર્તાનું નામ પણ એ સમયે જણાયું નહોતું હવે, માલુમ પડે છે કે એનો કર્તા વિદ્યાકર નામે જૌદ વિદ્વાન હતો અને અગિયારમા સૈકા આસપાસ તે બંગાળમાં થઈ ગયો. પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીના પ્રો. નોર્મન પાઉને સંપાદિત કરેલ 'સૌન્દર્યલહરી' જૂનાં ચિત્રો (જેમાંનાં ઘણાં ગુજરાતનાં છે) સાથે એ સિરીઝમાં પ્રકટ થનાર છે, તથા વેદાન્ત અને અન્ય દર્શનોના દેવવાક્યો તથા એમના અનુવાદોના પ્રકાશન માટે તૈયારી ચાલી રહી છે. ગુજરાતના અંધલાંડરોમાં અને પ્રાચીન ગુર્જર અન્યમાલના કામમાં-ખાસ કરીને એનાં હમણાંનાં એ પ્રકાશનો

‘પ્રાચીન કામુસગ્રંથ’ અને ‘વર્લ્ડ-સમુચ્ચય’માં ઇંગ્લેન્ડે જીડી
રસ વ્યખા કર્યો. વિશિષ્ટ સમુદાય અને ભાષાનિદ્ધા હોવા ઉપરાંત તેઓ
વ્યાપક અર્થમાં એક માનવતાપ્રેમી છે અને સંશોધનના કામોને એ
રીતે જુએ છે એ જાણીતે આનંદ થયો. હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કે સૂચિ,
સંપાદન પ્રકાશન, છાનના, અર્થદર્શન, ભાષા કે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ
અભ્યાસ, સંસદર્શન કે વિવેચન અને ચાતુ જીવન સાથેનો એનો
સંસ્પર્શ-આમાના કોઈ પણ એક કે વધુ ક્ષેત્રમાં માણસને જીવનભરનું
કાર્ય મળી રહે-જ્ઞાનનું કોઈ ક્ષેત્ર ખીજા કરતાં જિતરતું કે અધિયાત્મ
નથી—પરિણામે માનવજ્ઞાનમાં જે વૃદ્ધિ થાય તે વ્યક્તિગત, સમુદાયગત
કે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ પોતાની સક્ષમ અસરો નિપજાવ્યા વિના
નહિ રહે.

હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી પ્રો. ઇંગ્લેન્ડની સાથે જોઈ
અમેરિકાની એ સાથી વિશાળ યુનિવર્સિટી-લાયબ્રેરી છે, જેવ એ
પછી ઘુરત આવે (ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી અમેરિકાની સૌથી
જૂની સંસ્થા પણ હાર્વર્ડ છે ‘પિનગ્રિમ ફાઉન્ડેશન’ ખીમય બદરે
જિતર્યા પછી માત્ર સોળ વર્ષ, ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં હાર્વર્ડની કોલેજ
સ્થપાઈ હતી) લાયબ્રેરીના પૈર્વાત્ય વિભાગોમાં બૌદ્ધ ધર્મ અને
સાહિત્યનો વિભાગ અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે, કેમકે અહીંના ધણા અભ્યાષકોને
એમાં રસ હતો. ચીન અને જાપાનને લગતો વિભાગ માત્ર વિદ્યા
ઉપરાંત રાજકીય અને ખીજા કારણોએ લાગના સમયથી સતત વિસ્તરતો
રહ્યો છે અને ‘ચાઈનિઝ-જાપાનિઝ લાયબ્રેરી’માં આશરે પોણાચાર

પ્રીતલેન્ડના એક પ્રોફેસર નેવનલીન અમારી સાથે જોડાવાના હતા, પણ છેલ્લી ઘડીએ તેઓ ક્યાંક રોકાઈ ગયા.

ડિક ૧૯ વર્ષનો છે, પણ જોઈને આંખ ઠરે એવી તંદુરસ્તીને લીધે-જે આ દેશમાં સર્વસામાન્ય છે-૨૫ વર્ષ જેટલો લાગે છે. પૂરા વિવેકી અને નિખાલસ છે અને હાર્વર્ડના આખાથે 'પાઈ' ત્રિપે સારી માહિતી ધરાવતો લાગ્યો. છેલ્લા બે વર્ષથી દર વેદશાસ્ત્રમાં નૌકા-સૈન્યમાં કામ કરવા જાય છે, છેલ્લા જીનાળામાં ગયો તેમાં બે મહિનામાં ૧૭ રત્ન વગ્ગન ગુમાવ્યું ! ડિકની સાથે યુનિવર્સિટીની જુદી જુદી કોલેજો અને સ્કૂલ, ચર્ચ, છાત્રાલયો, યુનિવર્સિટી મ્યુઝિયમ અને ફોગ આર્ટ મ્યુઝિયમ વગેરે જોયા, અને તેણે જરાયે કંટાળ્યા વિના આનંદપૂર્વક એ બધું બતાવ્યું. (હું જરા ચાક્યો હતો, પણ -તે તો આ બધેય ફરીથી ચક્ર લગાવવા જેટલો ઉત્સાહી હતો.) આ પર્યટન દરમિયાન 'હોટન લાયબ્રેરી', જ્યાં યુનિવર્સિટીનો દસ્તખત-સંગ્રહ રાખવામાં આવે છે ત્યાં કેટલીક સંસ્કૃત અને ગુજરાતી દસ્તખતો જોઈ. ગુજરાતી મધ 'કાલકાચાર્યકથા'ની સં. ૧૪૭૬ માં લખાયેલી દસ્તખતમાં મને ઘણો રસ પડ્યો. અનુગ્રાસમય 'જોલી'ની અસરવાળા ગુજરાતી મધમાં મોળમાં સંક્રામાં રચાયેલી એક 'કાલકાચાર્ય કથા' સને ૧૯૩૨ માં રવ. પાઠક સાહેબની સૂચનાથી મેં 'પ્રસ્થાન' માટે સંપાદિત કરી હતી. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં રચાયેલી કથાઓનો 'કાલકાચાર્યસંગ્રહ' થોડાંક વર્ષ પહેલાં શ્રી. સારાભાઈ નવાને પ્રકટ કર્યો છે, પણ 'હોટન લાયબ્રેરી'માંની ઉપર્યુક્ત 'કાલકાચાર્યકથા' કરતાં પ્રાચીનતર એ ત્રિપત્રી ગુજરાતી ફૂનિ હજી મળી નથી એમ મારું માનવું છે.

મહેમાન તરીકે લઈ ગયા. અહીંના ‘હાર્વર્ડ-ગેનરિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ તરફથી ચીનમાંની ક્રિશ્ચિયન કોલેજોને આર્થિક સદાય આપવાની યોગ્યતા હતી, અને તે ધણી વર્ષ સુધી ચાલુ રહી પણ ચીનમાં સામ્યવાદી શાસન સ્થપાયા પછી એ સદાય નહિ આપવાનું વક્ષણ અમેરિકામાં જન્મ્યું; બીજી બાજુ, જે સદાય મળે તો પણ નહિ લેવાનો પ્રત્યાઘાત ચીનમાં પેદા થયો. એ નાણાંમાંથી હવે જાપાન, ફાર્મોસા અને દક્ષિણ કોરિયામાંથી જુદા જુદા વિષયના વિદ્વાનોને વધુ અનુભવ અને અભ્યાસ માટે હાર્વર્ડમાં આમંત્રવાનું નક્કી થયું છે, અને તે પ્રમાણે આ બાર જણનું મંડળ એક વર્ષ માટે આવેલું હતું એમાં સંસ્કૃત, ભાષાવિજ્ઞાન, નૃવંશવિદ્યા, અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર એમ અનેક વિષયોના માણસો હતા. આ મિલનમાં એમની સાથે તથા હાર્વર્ડના દૂર પૂર્વના વિદ્યાવિભાગના સભ્યો (જેમાંના કેટલાક ભારતમાં પણ જુદે જુદે સમયે આવેલા છે) સાથે રસપ્રદ ચર્ચાઓ અને વાતો થઈ. હાર્વર્ડનો પ્રસ્તુત વિદ્યાવિભાગ મોટો છે, રાષ્ટ્રીય રસ તેમજ જૂનાજાનમાં અમુક શરતોએ થયેલી બાદશાહી દેળગીઓ એમાં કારણજૂત છે. એની વૃત્તનાએ સંસ્કૃત વિભાગ જદુ નાનો મળાય; એમાં બધો સમય આપનાર અધ્યાપક એકલા ઇન્ડોલોજિસ્ટ છે. એમના સદાયક તરીકે પાસિ અને બોદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન શિખવનાર મિ. ચાન (જે હાવાર્ડના વતની ચીના હોઈ અમેરિકન નાગરિક છે) દૂર પૂર્વના વિભાગમાંથી તે કામ પૂરના આવે છે.

તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબરે સંસ્કૃતના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓ માટે અમેરિકામાં જે પદ્ધતિનો તથા પુસ્તકોનો ઉપયોગ થાય છે એ વિશે (સંસ્કૃતના શિક્ષણની ન્યાં વ્યવસ્થા છે એવી તમામ અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓમાં એ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની સૌથી મોટી સંખ્યા હાર્વર્ડમાં છે; આ વર્ષે પ્રારંભિક વર્ગમાં ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ છે.) પ્રો. ઇન્ડોલોજિસ્ટ સાથે કેટલીક ચર્ચા કરી, અને જાણે એમના પ્રમુખપદ નીચે “સંસ્કૃત અને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ સાથે તેનો સંબંધ” એ વિષય

ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. સંસ્કૃતના બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત ભારત, ઇન્ડોનેશિયા અને જાપાનના ટેટ્સાક વિદ્યાર્થીઓ તથા આગલી સાંજે મળેલા હો પૂર્વના દેશોના ટેટ્સાક મુલાકાતી અધ્યાપકો હાજર હતા. પૂર્વ પાકિસ્તાનથી રોકફેલર ફેલો તરીકે આવેલા એક શ્રી ચૌધરી પણ અહીં મળ્યા માગે આશય ભાગતની ભાષાકીય ઉત્ક્રાન્તિનો રૂપ-રેખાત્મક પરિચય આપવાનો તથા એ ભાષાઓના વિકાસ અને પોષણમાં સંસ્કૃત કઈ રીતે એક શ્રેષ્ઠ તરવ છે એ બતાવવાનો હતો. વ્યાખ્યાનને અંતે ટેટ્સીક રસપ્રદ પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી. જાપાન અને ફાર્મોસાના વિદ્યાર્થીઓનો રસ બ્યાન બેચે એવો હતો વિનયન વિભાગમાં તેઓ મોટેભાગે બૌદ્ધ ધર્મ, ફિલસૂફી અને સાહિત્ય ઉપર કામ કરના હોય છે અને તેથી ઇન્ડોલોગોનો ટેટ્સોક અભ્યાસ એમને આવશ્યક થઈ પડે છે જાપાનના બે વિદ્યાર્થીઓ અહીં પીએચ ડી. માટે સંશોધન કરે છે એમને એ કામને અગે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આરંભના જોયા. સંસ્કૃત કંઈ ભાષા છે એવી તેમની ફરિયાદ તો સાચી હતી. પણ ‘જાપાની ભાષા કદાચ અમારે માટે એ કરતાં વધારે કંઈ નીવડે.’ -એ સિવાય શો જવાબ આપી શકાય?

ત્યાંથી નીકળી બેંગલોરનું સુપ્રસિદ્ધ ‘ફાર્મન આર્ટ્સ મ્યુઝિયમ’ જોયા ગયો. મર્મજ ભારતીય દક્ષાવિવેચક ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામી લાના સમય સુધી અહીં ક્યુરેટર હતા. જગતના ઘણા દેશોની દક્ષાના નાનામોટા વિભાગો અહીં છે, પણ અમેરિકા ઉપરાંત ચીન અને જાપાનની કયા (ચિત્ર અને શિલ્પ)ના વિભાગો સોથી વધુ સમૃદ્ધ છે. મધ્યપૂર્વ અને મુસ્લિમ દેશોના વિભાગો પણ છે. ભારતના ચિત્ર અને શિલ્પનો સમગ્ર મધ્યમ પ્રકારનો ગણી શકાય. ભારત અને ઇન્ડો-નેશિયાના વસ્ત્રોનાં ઘણા નમૂના અહીં છે. તે માટે લાગે ૧૭, ૧૮ અને ૧૯ મા સૈકાના છે લંડનમાં ‘વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ’ની પુનર્વ્યવસ્થા ચાલતી હતી, એટલે એમાંના વસ્ત્રવિભાગ અલ્પ પ્રમાણમાં જ હું જોઈ શક્યો હતો; આથી આ નમૂનાઓમાં

રસ પડ્યો. પાઘડી અને કમખાનાં કાપડ, સાડીઓ અને જુદા જુદા પ્રકારનાં કસત્રી વસ્ત્રો એમાં હતાં. પણ ભારતીય વસ્ત્રોના મુખ્ય નમૂનાઓનું વર્ણન કરતું સચિત્ર કેટલોગ લંડનમાં મળ્યું. તેનું કંઈ અડી નહોતું, એટલે માત્ર દર્શનથી જ સતોષ માન્યો.

મૂરન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. કાર્લિસ દેસાઈનાં પુત્રી શ્રી. પદ્માવતીનું અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં હાર્વર્ડમાં સંશોધન કરે છે તેઓ સાંગે મળ્યાં અને તેમની સાથે એમનાં ઊત્સાહપૂર્ણ જમવા ગયો. તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે વોશિંગ્ટનમાં મુશરિફાલને ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારબાદ દેશી ભોજન જમવાનો આ પહેલો પ્રસંગ મારે મારે હતો. અને મુજરાતી ભાષામાં વાત પણ આ દેશમાં ક્યાં વારવાર થઈ શકે છે ? જેને ત્યાં જમવા ગયા હોઈએ એને જમ્યા પછી વાસણો સાફ કરવામાં મદદ કરવી તે આ દેશના શિક્ષાચારુ એક અંગ ગણાય છે, પણ ઋગ્નુ સ્વભાવનાં આ બહેને એનું પાલન મને કરવા ન દીધું, કેમકે એમનું નિવાસસ્થાન એ મુજરાતનો જ એક ટાપુ હતો. એમના કામ વિશે તથા ખીંછ અનેક પ્રાસંગિક વાતો કરીને એમની વિદાય લીધી.

મારા વ્યાખ્યાનને અનુવહીતે અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓના વિકાસ પરત્વે પ્રો. ઇન્ગ્રોવ્સ કેટલીક ચર્ચા કરવા ઇચ્છતા હતા, એટલે તા. ૧૮મી ઓક્ટોબરે બપોરે ફરી વાર અમે મળ્યા. મુગર્ધી લડન આવ્યો ત્યારથી માડી વિવિધ વય અને કોટિના અનેક પરદેશી વિદ્વાનો સાથેની ચર્ચાવિચારણામાં સામાન્ય રીતે મેં જોયું છે કે પોતાના અભ્યાસવિષયની જુદી જુદી શાખાઓ વિષેનું તેમનું જ્ઞાન પ્રાથમિક હોય કે વ્યુત્પન્ન દેશનું હોય, પણ તેમનું વપણ સામાન્યતઃ ભાવાત્મક-‘પોઝિટિવ’-હોય છે. હું પાટણ હાઇસ્કૂલમાં બણતો તે વખતે મારું નમળું ખીજગણિન સુધારવા માટે પોતાના મિત્ર આલ્બેનના ‘એલિગન્સ’માંથી દાખવા ગણવા માટે સ્વ. પ્રો. ઈ.

ક. ઠાકોરે એક પત્રમાં સલાહ આપતાં આપનાં એક આડવાત તરીકે વિધાના વિષયમાં 'પોઝિટિવ' વચ્ચે ધરાવવાની ભારપૂર્વક સૂચના આપી હતી તે આ પ્રવાસમાં વાગ્વાર યાદ આવે છે. કંઈક વિધાનિત મેળવ્યું-ન મેળવ્યું કે સામે માણસ દેટલો અચાનક છે એ પુરવાર કરવાને ઉત્સાહી બનવું શાસ્ત્રાર્થપ્રિય માનસ રૂઢ અર્થમાં સ્વશોધનની તાત્કાલિક પામે એ કસ્ટા પે વધારે જરૂરી એને ભાવાત્મક દેખાવણી મળે એ છે.

ગુજરાતી-રાજસ્થાની, હિન્દી, જગાણી આદિનાં અપભ્રંશ મૂળ વિશે અને નવ્ય ભારતીય આર્થ ભાષાઓના જૂના સાહિત્ય વિશે અહીં અમારે ધણી વાતો થઈ. એ સાહિત્યમાં ભક્તિસંપ્રદાય, સંત-પ્રણાલિ અને તે ઉપર મુસ્લિમ વિચારોની અસરની મેં વાત કરતાં એ વિશે પ્રો. ઇન્ગોલ્ડે કહ્યું કે-‘એનો અભ્યાસ જાણુ જરૂરી છે, પણ તે ભારતમાં જ થઈ શકે, કેમકે એનું સગોપાંગ નિરૂપણ કરવા માટે આવશ્યક ભાષાકીય જ્ઞાન ધરાવનાર કોઈ માણસ પશ્ચિમમાં મળવા સંભવ નથી.’

કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર પ્રો. એન. કે. સિદ્ધાન્ત જેઓ રોકફેલર ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે શિક્ષણસંસ્થાઓ જેવા આવેશ હતા તેઓ થોડી વાર પછી ત્યાં આવ્યા, અને થોડો સમય વાતોમાં મળ્યા પછી, પાસેની ‘ફેકલ્ટી ક્લબ’માં પ્રો. ઇન્ગોલ્ડે થોડેજા એક નાના ભોજનસમારંભમાં અમે ગયા. હાર્વર્ડના ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રો. ફ્રેન્ચુસન તથા નૃવંશવિદ્યા અને ઇતિહાસ વિભાગના બીજા દેટલાક સભ્યોનો ત્યાં મળ્યા. જોસ્ટનના ‘ફાઇન આર્ટ્સ મ્યુઝિયમ’ના ક્યુરેટર પણ ત્યાં હતા. એ મ્યુઝિયમમાં એક દિવસ પહેલાં જ હું ગયો હતો, એટલે એ વિશે તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ શકી.

તા. ૧૯મી ઓક્ટોબરે ‘કમાન્ડર હાંટેલ’માંથી જોસ્ટનના બસ સ્ટેશન ઉપર જવા માટે ટેક્સીમાં નીકળ્યો. ટેક્સીવાળો જાણુ ઉત્સાહી

અને વાતોડિયો હતો અને થોડા અવાજે ઘાંટા પાડીને વાનો હતો હતો, હું ભારતવાસી છું એમ મને જોઈને જ એણે કંઈકું હશે, એટલે ટેકરીમાં બેઠો, એટલામાં તો તેણે પ્રશ્ન કર્યો, "Were you a follower of Gandhi when he was living?" (ગાંધી જીવતા હતા ત્યારે તમે એમના અનુયાયી હતા?) મેં ઉત્તર આપ્યો, "I am his follower even when he is no more." (એમના અવસાન પછી પણ હું એમનો અનુયાયી છું.) પછી તો કેટલીક મિનિટ સુધી એણે મુઘ્ધ ભક્તિભાવનું સંભાષણ કર્યું, "જિસસ ક્રાઇસ્ટ પછી આવો એક જ માણસ થયો છે." ભારતની પરદેશનીતિની એણે ખુબ પ્રશંસા કરી (ભારતની પરદેશનીતિ, આથી જીવદું, સર્વસામાન્ય અમેરિકનને એક કોયકારૂપ લાગે છે. 'અંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે તમે આ કે તે વર્તુળમાં હો, પણ તટસ્થ રી રીતે હોઈ શકો? અને જો તમે તટસ્થ હો તો અમાગ મિત્ર કેરી રીતે હો?') એવા દર્ષક શબ્દોમાં એ વપણનો સાર કદાચ આપી શકાય. મધ્ય ડિસેમ્બરમાં પં. જ્વાહરલાલની અમેરિકાની મુલાકાત પછી સર્વસામાન્ય પ્રજામાં ભારત વિશેની ગેરસમજને કંઈક ઓછી થઈ જણાય છે પણ આ ટેક્સીગ્રાફર વિશે લખું છું એ વાત તો એ પહેલાની છે.) અને કહે, "આનંદ પછી તમાગ દેમે સારી પ્રતિ કરી છે. પણ એની ઝડપ વધતી જોઈએ. ભૂખના દુઃખથી ભારતની પ્રજા સામ્યવાદી ન થઈ જાય તો ઠીક. જૂઓ માણસ શું નથી કરતો? ચીન ક્યાં ઓછું ધાર્મિક હતું? ઇજિપ્ત ઉપર ઇંગ્લેન્ડ લખકરી પગલાં ન લે તો સારું" (જે થોડા દિવસ પછી લેવાયાં), નહિ તો ઇજિપ્ત પણ અવશ્ય સામ્યવાદી થશે. આ દેશમાં ઇઝરાયેલ માટે રાહતફાળા એકત્ર થાય છે એથી મને ગુસ્સો આવે છે. ઇઝરાયેલ માટે નાણાં એકઠાં કરે હો તો આરબોની રાહત માટે કેમ કરતા નથી?" પછી અમેરિકાના રાજકીય જીવન ઉપર ટીકા કરતાં કહે: "અમારા દેશમાં રાજકીય સત્તા વસ્તીના ચાર ટકા માણસોના હાથમાં છે અને અમારું રાજકીય જીવન સડી

ગયેલું છે.” (આપણા દેશના રાજકીય જીવન માટે તો મારે કહેવું જ શું?) “પ્રોફેસરોએ રાજકારણમાં દાખલ થવું જોઈએ” એમ કહીને પ્રોફેસરોની આખી નાતની તેણે પ્રશંસા કરી! એક શ્રમજીવી અમેરિકન નાગરિકે આખા રસ્તે કચેલા આ સંભાષણનો હું માત્ર મૂક શોતા હતો.

તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે ન્યૂ હેવનમાં પ્રો. ફ્રેન્કલિન એન્જર્ટન મળ્યા. ભારતીય વિદ્યાના મહાન અમેરિકન જ્ઞાનાઓ, વિદેશ વિદ્વાનો વિવિધમ ફાઈન્ટ વ્હીટની અને મોરિસ બ્લૂમફિલ્ડની પરંપરા તેમનામાં ચાલુ રહેલી છે. બ્લૂમફિલ્ડની સાથે કરેલા કેટલાક વિશિષ્ટ સંશોધનો ઉપરાંત ‘ભગવદ્ગીતા’નું વિવેચન, વિદ્યમાન પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓને આધારે મૂળ ‘પંચતંત્ર’ના પાઠનું પુનર્ધ્વન, પૂનાના લાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ નરકથી ‘મહાભારત’ની સમીક્ષિત વાચનામાં ‘સભાપર્વ’નું સંપાદન અને હેલ્સે, પચીસ વર્ષની સતત કાર્યપ્રવૃત્તિને પરિણામે પ્રગટ થયેલો ‘બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ’નો કોશ, વ્યાકરણ અને પાઠમાત્રા—એ એમનાં મુખ્ય પુસ્તકો છે. વેપારમાં પડેલા મારા નાના ભાઈ ચિ. ઉપેન્દ્ર હેલ્મા દશેક વર્ષથી ‘મહાભારત’નો અભ્યાસ કરે છે અને તે અંગે પ્રો. એન્જર્ટન સાથે સતત પત્રવ્યવહારમાં છે, અને અમદાવાદમાં અમારે ઘેર અર્ધી દિવસ ગાળાને પ્રો. એન્જર્ટને ‘મહાભારત’ને લગતું એ કામ બાહુ રસપૂર્વક જોયું હતું. મેં ચેસ યુનિવર્સિટી પસંદ કરી એમાં તેમની સાથેનો પરિચય પણ કારણભૂત હતો. ચેક્ષમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી—જો કે ‘પ્રોફેસર એમેરિટસ’ તરીકે ચાલુ છે—તેઓ અહીંથી બે દહાસે માઈન પશ્ચિમે વાયોમિંગ રાજ્યમાં ફાઈટ લારેમી ખાતે રહે છે, ત્યાં એમને મળવા માટે થોડો સમય માળવાનો મારો વિચાર હતો, પણ નવેમ્બરમાં છુદ્ધપરિનિર્વાણ મહોત્સવ પ્રસંગે ભારત સરકારના આમત્રણથી ભારત જતાં તેઓ ન્યૂ હેવનમાં રોકાયા, એટલે અહીં જ તેમને ઠીક સમય સુધી મળવાનું જન્યું.

ન્યૂ હેવનમાં પ્રો. એન્જર્ટનના સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ અને

મિત્રો છે, એટલે એમને માટે એક નાનું અનૌપચારિક મિનન રાખવામા આવ્યું હતું એમા એમને કેઈક કહેવાની વિનંતિ કરવામા આવના તેઓ લગભગ ૪૫ મિનિટ સુધી બહુ ધમધમ રીતે બોલ્યા એક પારગત વિદ્વાન અને અનુભવી અધ્યાપકની પરિણામ પ્રમાણ દર્શાવ એ વાર્તાનાપ હોઈ એનો સાર અહીં આપુ છું.

“યેસમા સસ્ક્રૂન, ઇન્ડોનોશિય અને ભાષાવિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે એ જ્ઞેઈને મને ઘણો આનંદ થાય છે મારા સમયમાં સસ્ક્રૂન અને ઇન્ડોનોશિયનું કામ કરનાર એક જ અધ્યાપક હતો એક માણસ ગમે તેવો કુશળ હોય, તો પણ ઇન્ડોનોશિય જેવા બહોળા ક્ષેત્રનાં તો શુ, પણ સસ્ક્રૂન સાહિત્ય અને તત્સબદ્ધ વિષયોનાં બધાં પાસાંનું પણ અન્વેષણ કરી શકે નહિ મારી અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દીમાં ટ્રેટીક વાર એમ બનેલું કે જે વિષય બણાવવાનો હોય એનું મારું જ્ઞાન કે અજ્ઞાન માગ વિદ્યાર્થીના જેટલું જ હતું। અમે બન્ને સાથે મળીને એ વિષય કરતા એક જ ઉદાહરણ આપુ કે ‘લુદ્ધિસ્ટ હાઈલિડ સસ્ક્રૂન’નો સમ્પ્રદેશ, ‘ચાક્રવર્તી અને પાઠમાના ડે-રી રીતે તૈયાર થયા સને ૧૯૩૦મા મારી પાસે એક તેમજની વિદ્યાર્થીની આવી અને મહે કે ‘મારે બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરવો છે’ એને પાલિ બણાવ્યા પછી

આગ્યો અને તેની સાથે એ જ ભાગ ફરી વાંચ્યો. ‘મદ્વાવસ્તુ’, ‘લલિતવિમ્તર’ વગેરે વાંચ્યાં. અને એમ કરતાં કામની પ્રગતિ થઈ. આ સિવાય વેદ, ગીતા, પંચતંત્ર, પાલિ, ગ્રામ્ય આદિમાં મેં જે કામ કર્યું છે તે આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણતાં ભણતાં કર્યું છે, અને એમ કરતાં જુદા જુદા વિષયોનાં મારાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. છતાં જ્ઞાનનું આ ક્ષેત્ર પણ ટેટલું વિશાળ છે અને મારા કામમાં ટેટલી તુટિઓ છે એનો મને બગબગ ખ્યાલ છે. એક જીવન એને ન્યાય આપવા માટે પૂરતું નથી.

“અહીં તમે જેઓ બેઠા છો તેઓ કોઈ પણ વિદ્યાવિષય અત્યારે શીખવે છે અથવા ભવિષ્યમાં શીખવશે. મારે તમને એટલું કહેવાનું છે કે તમારા વિષયમાં બધું જાણના હોવાનો દાવો કે દેખાવ કદી કરશો નહિ. તમારી જૂથ થી લાગે તો વિદ્યાર્થીઓ આગળ તે સ્વીકારજો અને સુધાન્ને જગતના સૌથી મોટા વિદ્વાનો પોતાની જૂથ સ્વીકારતાં કદી અચકાયા નથી. વિદ્યાર્થીની પ્રીતિ જીતવાનો પણ એ ઉપાય છે.

“માગ રસના ત્રિષોમાં ચેક્ષમાં જે પ્રગતિ થઈ છે એ મારે માટે હર્ષની વાત છે એ ફરી વાર કહેવાનું મન થાય છે. સંસ્કૃત અને ઇન્ડોલોજીના વિષયમાં આ યુનિવર્સિટી આજે અમેરિકામાં કદાચ અગ્રેક છે, મેં ડૉ. સાડેસરને ચેક્ષ આવવા ભક્ષામણ કરી હતી, અને મને ખાતરી છે કે અહીંના અનુભવથી તેમને એ યોગ્ય લાગી હશે.”

તા. ૬ નવેમ્બર એ અમેરિકાના પ્રમુખની ચૂંટણીનો દિવસ હતો. રિપબ્લિકન અને ડેમોક્રેટ બન્ને પક્ષો તગ્ધી કેટલાંક અકવાડિયાથી પ્રચારકાર્ય ચાલતું હતું અને સ્ટીવન્સનની ચૂંટણી પણ શક્ય બને એવું વાતાવરણ હતું. પરંતુ સુએઝના પ્રશ્ન ઉપર સ્થિતિ અને ફ્રાન્સે લીધેલા લસકરી પગલાંને પરિણામે પેદા થયેલા સ્ટ્રેટક આંતર-રાષ્ટ્રિય વાતાવરણમાં સેનાપતિ-વહીવટકર્તાને જ ફરી ચૂંટવાનું લોક-વલણ મજબૂત બન્યું, અને ચૂંટણીની તારીખ પહેલાં જ સ્ટીવન્સનનો પરાજય લગભગ નિશ્ચિત મનાતો હતો. (રિપબ્લિકન પક્ષની નિશાની

હાથી અને ડેમોક્રેટની નિશાની ગંધેડા છે એમ આપણા દેશમાં દેટ-લાક માને છે એ ખરાબ નથી. સાર્વત્રિક અક્ષરજ્ઞાનને કારણે અમેરિકામાં ચૂંટણીના ઉમેદવારોને નિશાનીથી ઓળખાવવાની જરૂર નથી, જો કે હાથી અને ગંધેડાના પ્રતીક દ્વારા એ બંને પક્ષોને વિનોદમાં ઘણી વાર રજૂ કરવામાં આવે છે ખરા. દારૂની એક જાણીતી જાહેરાતમાં, When gentlemen agree: ‘આની ગુણવત્તા વિશે સદ્ગૃહસ્થો સમત થાય છે’ એ શીર્ષક સાથે એ બેય પશુઓને મિત્રતાપૂર્વક સુરાપાન કરનાં બતાવ્યાં છે !) શાન્ત પ્રચાર હતો, પરંતુ કચાંચ જરા સરખી ધમાચ નહોતી ચૂંટણીપ્રચાર મુખ્યત્વે રેડિયો અને ટેલિવિઝન દ્વારા ઘેર ઘેર પહોંચે છે, એટલે એ માટે જાહેર સભાઓ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી બરાચ છે, એ પણ એતું કારણ ખરું. મતદાન મથકો ઉપર મિઠ્ઠી કે મુઠ્ઠા કોચાહવ નહોતો. કોઈ પણ સ્થળે રંગ પણ પાળવામાં આવી નહોતી. દેટમાંક મતદાન મથકો ઉપર હું ગયો હતો. મતદાન કરનારાઓની કતાર કચાંચ નહોતી, એટલે આગ-તુકોને પણ ચૂંટણીની પદ્ધતિ સમજાવવા અમનદારો તૈયાર હતા. દક્ષિણનાં થોડાક સ્થળો બાદ કરતા બીજો બધે મતદાન યત્ર દ્વારા થાય છે એ યત્રના ચિત્રો સમજૂતી સાથે સર્વ વર્તમાનપત્રોમાં છપાયાં હતાં, અને એનો ઉપયોગ કેમ કરવો એની ખબર ન હોય એવા મતદારોને ચૂંટણી મથકે પણ એ વિશેની સમજ અપાતી હતી આ યાંત્રિક પદ્ધતિને કારણે જ ચૂંટણીનું પરિણામ થોડા કલાકમાં બહાર પડી શકે છે.

તા. ૨૧ નવેમ્બર અમેરિકાનો એક રાષ્ટ્રીય તહેવાર હતો. એ તહેવાર ‘થેન્ક્સ ગિવિંગ ડે’—આભારદર્શન દિન. તા. ૨૧ નવેમ્બર ૧૬૨૦ ના દિવસે નાનકડા ‘મે ફ્રાન્સિસ’ જહાજમાં ઇંગ્લેન્ડથી આવેલા યાત્રાળુઓ હાવના માસાચુસેટ્સ રાજ્યમાં પ્લિમથ જાંહેરે જોતર્યા અને પોતાની નાનીશી વસાહતનો સર્વના હિતમાં વહીવટ ચલાવવા માટે થોડાક સિદ્ધાન્તો અને નિયમો તેમણે અક્ષરબદ્ધ કર્યા, જેને ઇ

દારો માનવધર્તિદાસના પહેલા લિખિત અંધારણુ તરીકે ઓળખાવે છે. એ વસાહતના લોકોએ અડાબીડ વનપ્રદેશમાં સલામતીપૂર્વક એક વર્ષ માળ્યા પછી નવા અને અમર્યા પ્રદેશમાં પોતાને સ્થિર કરવા માટે પરમાત્માનો ઉપકાર માન્યો અને એની ઉગ્રવણી કરી. આ રૂઢિ ત્યાર પછી લોકોમાં એની મેળે ચાલુ રહી પણ ઈ. સ. ૧૭૮૯ માં ન્યોર્થ વોશિંગ્ટને આભારદિન ઉજવવા માટેનું પહેલું મહેરનામું પ્રમુખપદેથી બહાર પાડ્યું. યુદ્ધનાં સક્રો અને એની પરિણામી અનિશ્ચિનતાઓમાં ધેરાયેલી પ્રજા અને તેના વહીવટકર્તાઓનું એ આભારદર્શન હતું. પરન્તુ તે સમયે પણ સંયુક્ત રાજ્યોમાં વાર્ષિક ઉત્સવરૂપે એની વિધિસર ઉજવણી થતી નહોતી. સારાહ જોસેફ હેલ નામે એક લેખિકાએ આ તહેવારની સ્વીકૃતિ થાય એ માટે વર્ગી સુધી પ્રવૃત્તિ ચલાવી, જેને પરિણામે અધ્યાદમ સિંકને આભારદિનના રાષ્ટ્રીય તહેવારની ઉગ્રવણીનું બીજું મહેરનામું પ્રમુખપદેથી બહાર પાડ્યું, અને ત્યારથી દર વર્ષે નવેમ્બરનો છેલ્લો ગુરુવાર સંયુક્ત રાજ્યોમાં સર્વત્ર એ રીતે ઉજવવાનું શરૂ થયું નાતાલ જેટલા જ ઉદ્વેગ અને ભય-કાંપી દરેક ઘરમાં એની ઉગ્રવણી થાય છે. આટલા યાંત્રિક અને ભૌતિક વિકાસ પછી પણ-અમેરિકાની પ્રજા અત્યંત રીતે ધાર્મિક છે. બ્યવહારમાં નૈતિક મૂલ્યોનું પાલન અહીં રાજરોજ થતું અતુલવાય છે એમાં, જેની ઐતિહાસિક સ્મૃતિ ઘણી તાજ છે-જેનો ઉદ્દગમે એ લગભગ ગર્હ કાઢતી વાત છે એવા આ પ્રકારના તહેવારોનો પણ કાળો હરો ?

આભાર દિનની સાંજે પ્રો. પોલ થીમાએ હું, ડૉ ગાર્થ અને ડૉ. કાલેચકર એ ત્રણ ભારતવાસીઓને એમને ઘેર જમવા બોલાવ્યા હતા. માત્ર બેએક વર્ષ પહેલાં અહીં આવીને વસેલું એક જર્મન કુટુંબ—અને એ રીતે બીજા પરદેશી કુટુંબો પણ અમેરિકન રાષ્ટ્રમાં કેવી રીતે બળી રહ્યા છે એ ત્યાં જોયું

પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીના ‘દક્ષિણ એશિયા પ્રાદેશિક અધ્યયન’ (સાહિત્ય એશિયા રિજયનલ સ્ટડીઝ) વિભાગે ભારતના પ્રાદેશિક અધ્યયનની ભૂમિકા (પાર્થિવ પ્રોજેક્ટ) રૂપે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના પ્રાદેશિક અભ્યાસની એક યોજના કરી છે, એ વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. નોર્મન પ્લાઝિને પોતાના ટાઈ સાથે એ યોજનાની ચર્ચા કરવા માટે મને આમંત્રણ આપ્યું હતું, એટલે તા ૨૭ અને ૨૮ નવેમ્બરે દિલ્હીડેલ્હી ગયો મુખર્જીની જી એસ. મેડિકલ કોલેજના ડીન ડૉ. વેમસરકર-જેઓ રોકફેડર ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે અમેરિકા આવેલા હતા તે તથા કોલ્કાપુરની રાજારામ કોલેજના ડૉ. ધાટગે ત્યાં મળ્યા. ઉપરુક્ત વિદ્યાવિભાગને કારણે, અમેરિકાની સર્વ યુનિવર્સિટીઓમાં ભારત વિશે કામ કરનાર અભ્યાસીઓની સૌથી મોટી સખ્યા પેન્સિલ્વેનિયામાં છે. નોર્મન પ્લાઝિન સસ્ક્રુના પ્રોફેસર છે, પણ એમનું મુખ્ય કામ ભારતીય ચિંતકાને લગતું છે ‘કન્સસ’, ‘કાલકાચાર્ય કથા’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન સત્ર’નાં જૈન ચિત્રો વિશેના તેમના ગ્રંથો જાણીતા છે અને ‘સૌન્દર્યલહરી’ના સચિત્ર સપાદન વિશે આ પહેલાં મે વાત કરી છે. તેઓ તથા એમના એક સહાયક ડૉ. અર્નેસ્ટ બેન્ડર ગયે વર્ષે વડોદરામાં મળ્યા હતા. ઋષિવર્ધનજી જૂના ગુજરાતી કાવ્ય ‘નવ-દવદતી રાસ’નું બેન્ડરે કરેલું સપાદન અમેરિકન ફિલોસોફિકલ સોસાયટીએ કેટલાક સમય ઉપર પ્રકટ કર્યું છે અને બીજા એક ગુજરાતી કૃતિ ‘ધન્વરિતાસ’નું સપાદન હમણાં તેઓ કરે છે. (એની હસ્તપ્રતનું છેલ્લું પાનું નથી, એટલે રચનાર્થ, લેખનર્થ કે કેતાનું નામ મળતું નથી, પણ આ જૈન કાવ્ય અદારમાં સૈકામાં

રચાયું હોય એમ જણાય છે.) આ બે ઉપરાંત ભારતીય કલાની નામાં-
 કૃત જર્મન વિદુષી રોલા ક્રામરિશ (એમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં
 ભારતીય કલાનું શિક્ષણ ધણાં વર્ષ સુધી આપ્યું છે. હેરિટેજ ઓફ
 ઇન્ડિયા સિરીઝમાં ‘ઇન્ડિયન રેકલ્પ્ચર’-ભારતીય ચિત્ર વિશેનું પુસ્તક,
 ‘એ સર્ગે’ ઓફ પેઇન્ટિંગ ઇન ડેક્કન’ જેમાં અજંતાના સમયથી
 અરાધમા સૈફા સુધીની દખ્ખણની ચિત્રકલાનું વિવેચન છે અને
 થોડાં વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયેલો ‘હિન્દુ ટમ્પલ’ વિશેનો ગ્રન્થ એ તેમનાં
 મુખ્ય કામો છે), સંસ્કૃત અને ઇરાનિયન ભાષાઓના પ્રોફેસર ‘માઈ
 ડ્રેડન, ઇનિહાસના પ્રોફેસર હોલ્ડન કુર્નર (એમનું મુખ્ય કામ ઇસ્ટ
 ઇન્ડિયા કંપનીના સમય વિશે છે), રાજકારણના પ્રોફેસર નોર્મન
 પામર અને માનવશાસ્ત્રનાં લેકચર ડા ડોરોથી રપેન્સર (એમણે જુદે
 જુદે સમયે મળી ભારતમાં સાત વર્ષ ગાળ્યાં છે. સમાજશાસ્ત્રીય
 અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિએ ભારતીય નવવક્યાઓ અને
 આત્મકથાઓના અંગ્રેજીમાં થયેલા અનુવાદો તેમજ ભારતવાસીઓએ
 અંગ્રેજીમાં લખેલી નવવક્યાઓ અને આત્મકથાઓની સન્દર્ભસચિ
 લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ માટે તેમણે તૈયાર કરી છે) અને ખીન્ન કેટલાક
 અધ્યાપકોને તા. ૨૭ મીએ પ્રો. નોર્મન પાવિનની ઓફિસમાં મળ-
 વાનું યોજાયું હતું. જે અશ્રમાયુક્તિ (રિગ્વીર)-સંશોધન-યોજના તૈયાર
 થઈ હતી તેમાં ભારતમાં તથા ખાસ કરીને ગુજરાત અને મદારાષ્ટ્રમાં
 પ્રાદેશિકતાનો ખ્યાલ, ભાષા અને ઓલીઓ, લોકકલ્પન અને સામા-
 જિક સંસ્થાઓ, ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ, આર્થિક સાધનસંપત્તિ,
 એનો ઉપયોગ તથા બારી વિકાસની શક્યતાઓ, વહીવટી વ્યવસ્થા,
 સામાજિક વર્તુળો, યુરાવસ્તુ અને ઐતિહાસિક પરંપરા, કલાપ્રકારો,
 વાહનવ્યવહાર અને વર્તમાનપત્રો આદિના અભ્યાસ વિશે ત્યાં બે
 કલાક રસિક પ્રશ્નોત્તરી અને વાર્તાલાપ થયો, અને જપોરે લંચ સમયે તથા
 સાંજના બોજન વખતે પણ તે ચાલુ રહ્યો. આ વિશે આપણા દેશની
 સંસ્થાઓની સલાહ અને સહાય મેળવવાની પણ તૈયારી થઈ રહી છે.

અમેરિકાનો એક વિદ્યાવિભાગ ભારતની ભાષાવાર રાજ્યરચના પછી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના સર્વાંગીણ પ્રાદેશિક અધ્યયનની યોજના વિચારે એમાં ઠેવળ શુદ્ધ વિદ્યા ઉપરાંત ખીજા હેતુઓ હોવાનો સંભવ છે, તોપણ એ પાછળનો ગ્સ અને વ્યાસંગ સ્વાધનીય છે. આપણો દેશ પણ જન્મતના વિભિન્ન પ્રદેશોની વિદ્યા અને જીવનમાં રસ લેતો થાય, એટલું જ નહિ, આપણા અભ્યાસીઓ એ વિશે ઠઠ કામ કરતા થાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ભારત જે સુભગ શાન્તિ-મય નૈતૃત્વ લઈ ંહુ' છે એની સરકારિક ક્ષેત્રે પણ પૂર્તિ કરે એ દિવસની હું રાહ જોઉં છું.

તે સાંજે જાણીતા ભારતીય સિનારવાદક રવિશંકર અને તેમના મંડળનો કોન્સર્ટ ફિલાડેલ્ફિયામાં હતો તે યો. પ્લાઉન અને તેમના મિત્રો સાથે સામળ્યો, અને થોડા દિવસ પછી ફરી વાર ન્યૂ હેવનમાં મારા એક મિત્ર ડો. સ્ટેનલી લીવી સાથે એ કોન્સર્ટમાં હાજરી આપી. રવિશંકર એ જાણીતા નૃત્યકાર ઉદયશંકરના ભાઈ છે. એ નિપુણ સંગીતકારે રજૂ કરેલા ભારતીય સંગીતની માદક અસરથી અહીંના શ્રોતાઓ ઠેવળ મંત્રમુગ્ધ હતા. સંગીતકારે જે ચાર ચીજો પીગસી એમાં એક સવારનો રાગ-‘ રાગ જોગિયા ’ હતો ફિલાડેલ્ફિયામાં એક શ્રોતાએ મને પૂછ્યું : “ સવારનો રાગ સાંજે કેમ રજૂ કર્યો હશે ? ” સંગીતકારનો આશય વૈવિધ્ય આપવાનો તો હશે જ, પણ મેં મારી રીતે સમાધાન ક્યું કે “ અમેરિકાની સાંજ એ ભારતનું સવાર છે ! ” જે ‘ નોર્મ-હી હોટેલ ’માં હું રહેતો હતો ત્યાં રવિશંકર અને તેમનું

જોયું મ્યુઝિયમ ઓફ આર્ટમાં અમેરિકા અને યુરોપની દલાતો વિશાળ અને ભાગ્યની દલાતો ઠીક ઠીક સકાય એવો સંગ્રહ છે. યુનિવર્સિટી મ્યુઝિયમ મુખ્યત્વે આર્કિયોલોજી અને માનવશાસ્ત્રનું છે. મેક્સિકો અને યુકાટાનની આઝ્ટેક અને માયા (મય) સંસ્કૃતિના તથા અમેરિકન ઇન્ડિયનોના જીવનને લગતા ધણા નમૂના એમાં છે, તે પ્રમાણમાં સમય લઈને જોયા, કેમકે ભારતમાં કે બીજા દેશોમાં એ વસ્તુઓ માત્ર યુનિવર્સિટીમાં જ જોવા મળે છે. ઇન્ડિયનો એ ટેવળ આદિવાસી પ્રજા હતી અને છે એવો ખ્યાલ માત્ર આપણા દેશમાં જ નાહ, અહીં અમેરિકામાં પણ પ્રચલિત છે. અત્યારે ઇન્ડિયનો ધણું ખરું એમને માટે નિષ્કૃષ્ટ દરજ્જા કિતાબોમાં રહે છે, પણ એમની વસ્તીનો એક મોટો ભાગ અમેરિકાના હબસીઓમાં તેમજ ગેરારાઓમાં લોહીના મિશ્રણથી સમાઈ ગયો છે. ખરું જોતાં ‘ઇન્ડિયન’ શબ્દ જ મોટો છે ભારત (ઇન્ડિયા) શોધવાની સફરમાં કોલંબસ જૂથથી અમેરિકા આવી પહોંચ્યો, અને એથી ત્યાંના બધા વનનીઓને ‘ઇન્ડિયન’ નામ અપાયું (આ ‘ઇન્ડિયનો’ ધણા સંદેહ પહેલાં એશિયામાંથી મ્યંગોલોઈ દ્વારા અમેરિકામાં આવેલા છે એમ એ વિષયના કેટલાક તર્કો માને છે.) અનેક વિભિન્ન ભાષાઓ બોલના અને સંસ્કારિતાની વિભિન્ન દક્ષાએ જીવન ગાળના ઉત્તર અમેરિકા, મધ્ય અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના તમામ મૂળ વનનીઓ એ નામથી ઓળખાયા. ઉત્તમ ખેતી અને જમીન-સુધારણા, ધર્મ અને સામાજિક જીવન, શિક્ષણ અને કાયમીતા, સ્થાપત્ય કલા અને ઉદ્યોગ, રાજ્યવ્યવસ્થા અને સુલકલા—એ સર્વ વિષયોમાં સંકુલ અને કાર્યક્ષમ પ્રકારે વિકસાવનાર મેક્સિકોની આઝ્ટેક, ગાટોમાલા અને યુકાટાનની માયા અને પેરુની ઇન્કા સંસ્કૃતિ પ્રચલિત નામકરણ પ્રમાણે ‘ઇન્ડિયન’ હતી, પણ કહેવાતું આદિવાસી જીવન ગાળનાર ઉત્તર અમેરિકાના ‘ઇન્ડિયનો’ સાથે એને કેટલું સામ્ય? ગેરારાઓ સરળ ભાવે એમને બધાયને અસંસ્કારી ગણે, પણ એમને એમની ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું કે સંસ્કૃતિના અભાવનું પણ ગૌરવ છે.

જ્યાં હું રહું છું તે મિસિસ ટુમોસાના ઘરમાં ફ્લોરિડા તરફનો એક સુવાન રથપતિ જેમ્સ જહોન્સન રહે છે. ઇન્ડિયનો વિશે એને મેં કોઈ કોઈ વાર રમથી વાત કરતાં-સાંભળેલો, પણ ત્યારે મને કંઈ ખ્યાલ નહિ આવેલો. પરંતુ એક સાંજે અમે બધાં મધ્યાં મારતાં બેઠાં હતા ત્યારે કંઈક વાત નીકળતાં મિસિસ ટુમોસાએ સ્વાભાવિક રીતે કહ્યું : “Indians are being civilized now.” (ઇન્ડિયનો હવે સુધરતા જાય છે.) જહોન્સનને કંઈક માર્મિક આધાન થયો હોય એમ લાગ્યું જરા અકળાઈને તે બોલ્યો : “What do you mean by civilized ? Is the Arab less civilized because he is living in tent ?” (સુધરેલા એટલે શું ? આરબો તંબુમાં રહે છે, માટે શું બોલો સુધરેલા છે ?) મેં ચર્ચાને જરા જુદા રમ્તે વાળી અને પૂછ્યું : ‘ તમે ઇન્ડિયનોથી પરિચિત છો ? ’ તેણે ઉત્તર આપ્યો, “I have Indian blood in my veins My father was an Indian.” (મારી નમોમાં ઇન્ડિયન લોહી વહે છે મારા પિતા ઇન્ડિયન હતા.) ફ્લોરિડાના ઇન્ડિયનોની ‘ મઝોગી ’ નામે બોક્ષીના માત્ર કેટલાક શબ્દો તે જાણતો હતો, પણ બધી રીતે પૂરા અમેરિકન હતો. ગોરાઓ સાથે બળી ગયેલા ઇન્ડિયનોનો એક પ્રતિનિધિ આ ઘરમાં મને મળ્યો.

તા. ૨૮ ડિસેમ્બરે ફ્લોરિડાના એક ઉપનગર ‘ સાયન મોર ’ માં ડૉ. ડેરોથી સ્પેન્સરને લા બપોરનો સમય મળ્યો અને ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રને લગતાં કામો વિશે અનેકવિધ વાતો કરી એક ભારત-વાસી મિત્ર ડૉ. રધુનંદન મહેતા બ્રાહ્મિમોરની સિડી હોસ્પિટલમાં રેડિયોલોજીની તાલીમ લે છે તેઓ એમના કેટલાક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે આવ્યા હતા, તેમની સાથે આખી સાંજ ગાળી. પરદેશમાં મિત્રો સાથેની કેવળ અંગત વાતોનો પણ એક અનોખો આનંદ હોય છે.

આ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકાના સૌથી ઠંડા પ્રદેશોમાંનો એક છે. નવેમ્બરની અધવચથી અહીં ઠીક ઠીક ઠંડી શરૂ થાય છે અને માર્ચ

મહિના સુધી ચાલુ રહે છે. મોસમનો પહેલો ખરફ અહીં તો. હમી
 ડિસેમ્બરે પડ્યો. તે જ સાંજે અહીં અમે ફરી વાર રવિશંકરનું સંગીત
 સાંભળવા ગયા હતા. થોડાક સદાદસ્તિ વૃદ્ધોને બાદ કરતાં શિયાળામાં
 ઝાડ ઉપર બિલકુલ પાંદડાં હોતાં નથી, પણ ખગ્ગનું સૌન્દર્ય એનો
 બહોલો ખરો મર વાળો છે. રસ્તાઓ ઉપર, મકાનોનાં ડાપરાં ઉપર,
 રસ્તાની બાજુએ ઊભેલી મોટોની કનારો ઉપર (કારણ કે સરેરાશ
 ત્રણ માણસે એક કાર ધરાવતા આ દેશમાં ગેરેજની સગવડ પ્રમાણમાં
 બહુ ઓછી છે), અને પાંદડાં ત્રિનાનાં વૃદ્ધોનાં કબેજર પર જાણે સફેદ
 ચાદર પથરાઈ ગઈ હોય એવું લાગે. એ ખરફના ગોળા બનાવીને બાળકો
 એકબીજા ઉપર ફેંકાફેંકી કરતાં હોય. વસંત ઋતુ કે ઉનાળાની
 પુષ્પમંડિત બહુરંગી પ્રકૃતિની તુલનાએ એનો આ શિશિરકાલીન
 સર્વવ્યાપક ક્વેરંગી વાદો કંઈ ઓછો આકર્ષક નથી.....તમે જાણો
 છો તેમ, હું તો કંડી અને સરદીથી બહુ ડરનારો, દેશમાંથી
 નીકળ્યો ત્યાર પહેલાંથી એનો સામનો કરવા માટેનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો એકત્ર
 કરતો હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં ખરફમાં અને કંડીમાં બધાં કામો શી
 રીતે થઈ શકતાં હશે અને શિયાળો પસાર કરવામાં કેટલું કष्ट પડતું
 હશે એની કલ્પના કરતો હતો. પણ દેશમાંથી ઉનાળામાં નીકળ્યો અને
 પશ્ચિમના દવામાનથી ધીરે ધીરે એવો ટેવાઈ ગયો કે પારો શન્ય કિમી
 આસપાસ હોય એવા આકરા શિયાળામાં અહીંના લોકોના જોટથી
 આસાન થી બધાં કામો કરી શકું છું એ વાતનું મને પોતાને પણ
 ઘણી વાર આશ્ચર્ય થાય છે. હા, એક વસ્તુ ખતી છે. ગરમ દેશોમાંથી
 અહીં આવનાર માણસો સામાન્ય રીતે કંઈક વજન વધારે છે, પણ
 હું એમાં અપવાદ રહ્યો છું!

પત્ની મિસિસ ડાર્નેલ વિન્સ્ટન, એક સરકારપ્રેમી ઈંગ્લેન્ડ મિ રાઉની અને તેમનાં પત્ની, તથા ન્યૂ હેવનના પ્રતિષ્ઠિત માનસરોગવૈજ્ઞાનિક ડૉ. સ્ટેનલી લીવી અને તેમનાં પત્ની માર્ગરેટ લીવી અને બાળકો—એમને હું ન જૂની શકુ ડૉ. લીવીનું અને મારુ મળવાનું કેવળ યાદચ્છિક હતું પણ અમને બન્નેને પરસ્પરનાં કામોમાં એટલો રસ પડ્યો કે અમારુ મળવાનું નિયમિત બની ગયું અહીં યના બધા અમલ્યના રજનકાર્યક્રમોમાં તેમણે મને સાથે લઈ જવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પોતાની ‘પ્રેક્ટિસ’ ઉપરાંત તેઓ યેનમાં પણ કેન્સર વ્યાખ્યાનો આપે છે થોડા થોડા દિવસે તેમના એકાદ વિદ્વાન મિત્ર અને તેના કુટુંબ સાથે મને બોનાવવાનો કમ જ તેમણે નક્કી કરી દીધો. યેનમાં ‘ધર્મોના ઇતિહાસ’ (હિસ્ટરી ઓફ રિલિજિયન્સ)ના વૃદ્ધ પ્રોફેસર એનવિન ગુડનો અને તેમના વિનોદી યુવાન પત્ની (પ્રો ગુડનો ન્યુઈર્શ સિમ્પ્રોફસ ઇન ગ્રીક—રોમન સિવિલિઝેશન એ વિષય ઉપર એક મહાગ્રન્થ લખે છે, એના છ ભાગ પ્રન્ટ થઈ ગયા છે મે ભાગ છપાય છે અને પછીના મે ભાગમાં ગ્રન્થ પૂરા થશે જેરુસાલેમની હિબ્રુ યુનિવર્સિટીમાં તેમણે શિક્ષણકાર્ય કર્યું છે તેઓ ચઢ્ઢી નથી, પણ ચઢ્ઢી ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષયના તેમના પ્રચુત્વને કારણે ચઢ્ઢી દેવજોમાં તેમને ધણી વાર વ્યાખ્યાનો માટે મોનાવાય છે ભારતમાં ઉપરંતપકે દેખાતા બહુદેવવાદની જુમિમાં ખરેખર તો એકેશ્વરવાદ રહેલો છે એ તેમની માન્યતાને મારા તરફથી સાધાર સમર્થન મળતા ધર્મોના એ અભ્યાસીને સંતોષ થયો), લૉ સ્કૂનના પ્રો બીટકર, માનસરોગ વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રો ફીડમેન તિમેન્સ ભાષાના અભ્યાસી મિ વેસ્લી નીડહેમ (યેન યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરીના નિમેન્સ વિભાગના એ કયુરેટર છે અને ધર્મો ફર્નિચરનો કરે છે તિમેટનનું જ્ઞાન મહેનત કરીને આપમેળે પ્રાપ્ત કર્યું, અને આ દેશમાં એ વિષયના સારા અભ્યાસીઓમાં ગણાય છે) વગેરેને આ રીતે ત્યાં મળવાનું થયું અને ‘દેશાત્મન પડિતમિત્રતા ય’ એ પેના સંસ્કૃત સુભાષિનમાં કહેતું

પ્રયોજન કંઈક સાર્થક થયું.

સં. ૨૦૧૩નું આપણું બેસતું વર્ષ તા. ૩૭ નવેમ્બરના દિવસે હતું, પણ તેની તો અહીં શી ખબર પડે ? દેશમાંથી આવના સ્વગ્જનોના અભિનંદનપત્રોથી વિક્રમના બદલાતા વર્ષના આપણા ઉત્સવની કલ્પના કરી પરંતુ નાતાલમાં આ સર્વ મિત્રોના ઉત્સાહ અને મહેમાનીતો અનુભવ કરનાં દિવાળી ભિજવતો હોઉં એમ લાગ્યું. ડૉ. લીવીને ત્યાં તો નાતાલની સાજે, તા. ૨૪ ડિસેમ્બરે એક નાનકડો સમારંભ હતો. તેમના એક મિત્ર 'ટેપ-રેકૉર્ડર' લઈને આવ્યા હતા. બધાએ સાથે મળી ગિસસના જન્મનાં ભક્તિગીતો—'કેરસ' ગાયાં અને પછી તે જ ગીતો પાછાં સાંભળ્યાં. દરેક જણ એકબે મિનિટ બોલ્યું સર્વના આગ્રહને લીધે હું અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતીમાં પણ બોલ્યો, જ્યાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો નમૂનો તેમની પાસે રહે ! એ પછીની વાતોમાં કોઈને ખ્યાલ નહોતો, પણ પેલા લાઈએ 'રેકૉર્ડર' ચાલુ જ રાખ્યું હતું, તેથી બધી વિવિધરંગી વાતો એમાં તોંધાઈ ગઈ અને પછીથી એ સંભળવામાં સર્વને ધણો આનંદ પડ્યો.

ઈસુના આ નવા વર્ષે આનંદ, શુભેચ્છા અને માયાના વાના-વરણમાં આ પત્ર પૂરો કરું છું અને સર્વ મિત્રોને મારી શુભેચ્છા માંલું છું.

ધિ.

ભોગીલાલ સાંડેસરાના

સપ્ટેમ નમસ્કાર

[૫]

ફરી વોશિંગ્ટન, શિકાગો અને બર્ફલે

બર્ફલે (કેલિફોર્નિયા),
તા. ૧૭ એપ્રિલ, ૧૯૫૭

સ્નેહી શ્રી. હરિપ્રસાદભાઈ,

ત્રણેક દિવસ પહેલાં જ જાણ્યું કે તમે 'સુદ્ધિપ્રકાશ'ના સંપાદક થયા છો. આ નવી કામગીરી બદલ મારા અભિનંદન સ્વીકારશે. કેવિ દક્ષપતરાભે, પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી, બાળાચંકર, હીરાલાલ પારેખ, રસિકલાલ પરીખ, હિમાચંકર જોશી, કેશવરામ શાસ્ત્રી, યસવંત શુક્લ અને નગીનદાસ પ્રારેખ જેવા, છેલ્લી સતાવ્દીના ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્યાસેવીઓની પરંપરામાં તમે દાખલ થયા છો, અને મને ખાતરી છે કે એ પરંપરાને ગૌભાવશે. મેં પણ થોડો સમય 'સુદ્ધિપ્રકાશ'નું તત્ત્વીય સંભાળ્યું હતું, એટલે આટલું લખવાનો મારો અધિકાર મानी લઉં છું.

ન્યૂ હેવનથી છેલ્લો પત્ર લખ્યા પછી લગભગ સાડાત્રણ માસની સામી મુદત બાદ આ લખ્યું છું. છેલ્લો એક માસ વળતા પ્રવાસની તૈયારીમાં અને જુદા જુદા દેશોના 'વીસા' વગેરે મેળવવામાં વીત્યો. જાપાન, ઇન્ડોનેશિયા, થાઈલેન્ડ અને કમ્બોડિયાના 'વીસા' મારે મેળવવાના હતા. એમાંથી ઇન્ડોનેશિયાનો 'વીસા' મેળવવાનું ત્યાંના સ્ત્રાપૂર્વ રાજપટ્ટનાં ડચ લેફ્ટેનન્ટ ઝૂમ મુસ્કેલ બનાવી મૂકેલું હતું, અને

અત્યારના તંત્રની આંતરિક મુશ્કેલીઓએ તેમાં ઓર વધારો કરેલો છે. પણ પૂર્વના બધા દેશોમાં મારી સૌથી વધારે ઉત્સુકતા ઇન્ડોનેશિયા જવાની તથા ત્યાંનાં સંસ્કૃતિ અને જીવનનું અવલોકન કરવાની હતી. ન્યૂ હેવનમાં હું રહ્યો તે દરમિયાન બીજા દેશો ઉપરાંત ઇન્ડોનેશિયા વિશે પણ પ્રુક્કળ વાંચ્યું હતું, અને ચેલમાં અભ્યાસ કરતા જવાના વિદ્યાર્થીઓએ જાવા અને બાલિના પોતાના મિત્રો સાથે મારે વિશે પૂરનો પત્રબ્યવહાર કર્યો હતો. પરંતુ ફેલ્ડબારી અને માર્ચમાં ઇન્ડોનેશિયાના પ્રજાસત્તાક સામે વધુ ને વધુ ફિવર જાગ્યું હોવાના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં આવતા હતા (આપણા દૈનિકો કરતાં આઠ-દસ ગણા મોટા 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઈમ્સ'માં આવા સમાચારો કેટલા લંબાણુથી આવતા હશે એ તમે કદાચી શકશો) અને તા. ૪ થી માર્ચે સવારના 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઈમ્સ'માં હપાયેલા નકશા પ્રમાણે, બાલિનો ટાપુ પણ ઇન્ડોનેશિયાની સરકારથી સ્વતંત્ર થયેલા લશ્કરના હાથમાં હતો. તે જ દિવસે ન્યૂ યૉર્કમાં અમેરિકન એક્સપ્રેસ કંપનીના એક અધિકારીએ, મારે ઇન્ડોનેશિયા જવાનું અભિપ્રાયે યોગ્ય છે કે કેમ એ વિશે હળવી ચંકા વ્યક્ત કરી હતી પણ મેં એ સમયે તો પ્રવાસની બધી વ્યવસ્થા કરાવી—એમ માનીતે કે સિંગાપોર પહોંચ્યા પછી, પરિસ્થિતિ જોનાં આવશ્યક હશે તો, જકાર્તા જવાને બદલે મુંબઈ જઈશ. પણ તા. ૧૧ મી માર્ચે મુંબઈથી શ્રી. 'સુકાની' (ચદ્રશંકર જીવ)નો એક પત્ર આવ્યો, અને તેમાં અમિ-એશિયાના દેશોના એમના જેવા અનુભવી મિત્રે આપેલી સલાહ મુજબ, ઇન્ડોનેશિયાના પ્રવાસની બધી વ્યવસ્થા મેં રદ કરાવી અને સિંગાપોરથી જકાર્તા જવાને બદલે સિંગાપોરથી એંગકોક થઈને મુંબઈ આવવાનું નક્કી કર્યું. જાવા અને બાલિ જવાનું રદ કરતાં દુઃખ થયું, પણ અત્યારના સંજોગોમાં એ સિવાય બીજું શક્ય નહોતું.

તા. ૧૬ મી માર્ચે ન્યૂ હેવનમાં 'સેન્ટ પેટ્રિક્સ ડે'ની પરેડ હતી, અને બીજો દિવસે 'સેન્ટ પેટ્રિક્સ ડે'ની ઉજવણી હતી. આ મૂળ આઈરિશ ઉત્સવ છે અને અમેરિકામાં વસતા આયર્લેન્ડવાસીઓ

સાચા રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહથી એની ઉત્તરણી કરે છે. જનમાદમીની રાત્રે થોડો ધણો વરસાદ થાય એવી માન્યતા આપણા દેશમાં છે તેમ 'સેન્ટ પેટ્રિક્સ ડે' તરફ પડયા વિના ગય નહિ એવી અડી લોક-માન્યતા છે ! આયર્લેન્ડવાસીઓ અમેરિકામાં મુખ્યત્વે શ્રમજીવીઓ તરીકે આવેલા હતા અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સામાન્યન તેઓ સમાજના નીચલા મધ્યમ વર્ગમાં ગણાય, જેમના પૂર્વજો ઇંગ્લંડથી આવેલા હોય તેઓ અને તેમની વાદે બીજાઓ પણ આધરિગોને જરા બિતરતા ગણે ! 'સેન્ટ પેટ્રિક્સ ડે'નું સરધસ આવવાનું હતું તે જોનારાઓના ધસારાને કારણે ન્યૂ હેવનના 'ડાઉન ટાઉન'માં (બજારના વિસ્તારમાં; 'ડાઉન ટાઉન' એ વિશિષ્ટ અમેરિકન શબ્દપ્રયોગ છે બજારના વિસ્તારને 'ડાઉન ટાઉન' કેમ કહેવામાં આવે છે એનો સંતોષકારક ખુલાસો, અનેક મિત્રો સાથે ચર્ચા કરવા છતાં, હજી મને મળ્યો નથી.) કક્ષાકો પહેલાંથી વાહનવ્યવહાર બધ હતો અને આયર્લેન્ડના વતની એના અમેરિકનો છાતી ઉપર લીલા કૂમતા વળગાડીને આમતેમ ફરતા હતા અપરાધજીમાં જમ્યા પછી હું અને મારા કિરિપાર્શનવાસી મિત્ર હોસે વિયાડો આ જોના માટે બીજા રહ્યા પણ હું ઠીક ઠીક યાકોલો હતો, એટલે ધેગ આગ્યો અને ટેલિવિઝન ઉપર એ સરધસ જોયું. અવિભાજ્ય રાષ્ટ્રનું અગ બન્યા પછી પણ જુદા જુદા દેશોના વતનીઓ પોતાની મૂળ રાષ્ટ્રીય પરંપરાઓ કેવી રીતે જળવરી રાખે છે એનું આ લાક્ષણિક ઉદાહરણ હતું. એ જ રીતે સિયુઆનિયાના વતનીઓ સિયુઆનિયાના સ્વાનઅદ્વિનની ઉત્તરણી કરે છે મિ અને મિસિસ ટુમોસા મૂળે સિયુઆનિયાનાં નાગરિકો હોઈ તેમની સાથે એ ઉત્તરણીમાં મેં હાજરી આપી હતી ઈઝરાયેલને સૌથી મોટા આર્થિક અને નૈતિક ટેકા અમેરિકાના ચહ્દીઓ તરફથી મળે છે એ જાણીતું છે. જો કે અમેરિકાના ચહ્દીઓમાં કેટલાક એવા પણ છે કે જેઓ 'ઝિપોનિઝમ' એ ચહ્દી પ્રજાને નુકસાનકારક હોવાનું જાણી ને છોડ્યોક પ્રિણ કરે છે.

કબોડિયાનું કોન્સુલેટ ન્યૂ યૉર્કમાં નથી, એનું એવઝી ખાતું માત્ર વોશિંગ્ટનમાં છે, ત્યાંથી કબોડિયાનો ‘વીસા’ લેવા માટે તથા ખીત્તું ટેટલાંક જરૂરી કામો માટે તા. ૧૭ મી માર્ચે ટ્રેફનમાં ન્યૂ હેવનથી વોશિંગ્ટન ગયો. માગ સદાધ્યાયી ડૉ. રમણભાઈ ભટ્ટ (બાદ-રાયણ ન્યાયે કર્કી શકાય કે ગુન્જાત કોલેજમાં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળના ઉપપ્રમુખ હતા તેના ખીત્તે જ વર્ષે દુ’ ઉપપ્રમુખ થયો.), વડોદરાના એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અને કાર્યકર્તા શ્રી. પ્રમોદ વ્યાસ (જેઓ વોશિંગ્ટનમાં રાજદારણનો અભ્યાસ કરે છે અને ભારતીય એવઝી ખાતામાં નોકરી કરે છે) અને રમણભાઈના એક સહકાર્યકર શ્રી. સત્યેન્દ્ર જૈન (એ મેરહમાં જન્મેલા તથા હોટાઉટેપુર, ભાવનગર, એકાદ અને મુનર્કમાં ભણેલા.) સ્ટેશન ઉપર મળ્યા અને સત્યેન્દ્રની કારમાં અમે બધા રમણભાઈને ઘેર ગયા. આ દેશમાં મને રોટલી ભાગ્યે જ મળતી હતી એમ માનીને રમણભાઈએ એમના પત્નીને દાળભાત, રોટલી અને શાક કરવાની સૂચના આપી આપેલી હતી. બધા સાથે જમ્યા; વોશિંગ્ટનની ગીચતાથી ખૂબ દૂર આવેલા, એમના વસવાટના ‘બાર્નખી ટેરેસ’ની આસપાસ હીક હીક ફર્યા, રાત્રે ખાર વાગ્યા સુધી પાતો કરી, અને અમદાવાદનું કોલેજ-હવન જાણે ફરી

જાણીને ભારે ખેડ થયો, પણ અમદાવાદ જેવા કેએસના અડગ કિલ્લામાં, કેએસે જ આપેલી તાલીમનો ઉપયોગ પ્રગ્ન કેએસની સામે જ કરી રહી છે—ગુજરાતના હૃદય અમદાવાદમાંથી કેએસ પૂરેપૂરી સ્થાનઘટ્ટ થઈ ગઈ છે એ વાત આપણી ઝેઠરતી લોકશાહીના પ્રતિ-
દ્વાસમાં જેટલી ખેદજનક છે એટલી જ સૂચક છે રાજ્યકર્તાઓ એમાંથી બોધ લે તો સારું

આપણા દેશની, અને તેમણે ગુજરાતની ચૂંટણીઓના વિગતવાર પરિણામ ભારતીય રાજદ્વાવાસમાંથી જાણ્યા ઇન્દુલાન યાસિને ખડુભાઈ દેસાઈને સવાવાખ મતની પ્રચડ બહુમતીથી એમની સૌંધનાભૂમિ અમદાવાદમાં પરાજિત કર્યા એ હપ્તકલે ભારતમાં ગસ લેનાર સર્વ વ્યક્તિઓમાં, પત્રકારત્વની ભાષામાં કહું તો, ‘ભારે તરખાટ’ મચાવી મૂક્યો છે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં ચૂંટણીઓના જે પરિણામ આવ્યા તે વિશે અહીં દશ હજાર માર્છન દૂર પત્રકારો, અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય નાગરિકો સાથે છેડના ચાર અઠવાડિયામાં અનેક વાર ચર્ચા કરી છે આપણા દેશને પારતબ્રમના ચોર અધકાગમાંથી સ્વાત થના પ્રકાશમાં લઈ જનાર કેએસ જેની મહાન કર્મઠ સરથાને, કાયદેસર બહુમતી મળી હોય તોપણ ચૂંટણીનાં આ પરિણામો પછી ‘પ્રગ્ન અમારી સાથે જ છે’ એવો દાવો કરવાની શાહમૃગવૃત્તિ શોભતી નથી

ભારતીય એનવી ખાતામાં કટનાક અમલદારોને કચેરીમાં જ અક્ષીનીન ભાષામાં એન્ડેન વાતો કરના સાબળીને ધજો ખેડ થયો

વોશિંગ્ટન-નિવાસના છ દિવસ મિત્રોના સૌમન્યને લીધે વિવિધ ભારતીય વાનીઓ જમવાનું સન હતું ભારતીય વાનીઓ મારી તબિયતને અનુકૂળ નથી, તોપણ એ જમવાનું આકર્ષણ દૂર તો શી રીતે યાય ? પ્રમોદને ત્યાં શીશ અને વધારેયો ભાત જમ્યા, અને અમારી યુનિવર્સિટીના અગ્રેજ નિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી કટક જેઓ ચોક્કસ દિવસ પહેલાં જ અમેરિકા આવેલા છે તેમણે પોતાના સફલાવના પ્રતીકરૂપે

મારે માટે આજેનો વડોદરાનો ચેવડો મેં પ્રમોદના પુત્રને આપ્યો.

તે સાંજે હું અને રમણભાઈ લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસમાં ગયા અને ત્યાં ડૉ. પોલમેનને મળ્યા. અમેરિકા અને કેનેડામાંની ભારતીય હસ્તપ્રતોનું ડૉ. પોલમેનનું સૂચિપત્ર પ્રકટ થયા પછી લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસમાં આવેલી ભારતીય હસ્તપ્રતોનો વિગતવાર ચાલી ત્યાં જોઈ. એમાં કંઈ મહત્ત્વનું મળે તો તપાસો એની માઈક્રોફિલ્મ મેળવવાની વ્યવસ્થા કરાવવાનો એક આશય પણ આ વખતે મારા વૉશિંગ્ટન આવવા પાછળ હતો, પણ એમાં મોટે ભાગે પરચૂરણ સંસ્કૃત રોગો હોઈ એવી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર લાગી નહિ સાંજે લાઈબ્રેરીનો સમય પૂરે થતાં અમે બહાર નીકળ્યા હતા ત્યાં ડૉ. ચંપકલાલ શુક્લનાં એક મિત્ર મિસિસ ગ્રેસ મે મને શોધતાં આવ્યાં. ગયા સપ્ટેમ્બરમાં હું વૉશિંગ્ટન આવ્યો ત્યારે તેઓ રજા ઉપર મયાં હતાં, અને આ વખતે મને એમનું અકસ્માત વિસ્મરણ થયું હતું ! મને જમવા લઈ જવા માટે એ બહુ આમંત્રી હતાં, પણ એમનાં મા પિમાર હતાં, એટલે અમે જ એમને રમણભાઈને ત્યાં તા. ૧૯ મી માર્ચે સાંજે જમવા આમંત્રણ આપ્યું. જેથી એમને ભારતીય વાનીઓ જમાડી શકાય. વડોદરા યુનિવર્સિટીનાં વાર્ષિક-ચાન્સેલર શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા અને નાગપુર યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-ચાન્સેલર શ્રી. કુંજલાલ દુભે ચારેક વર્ષ પહેલાં અમેરિકા આવેલાં તે પ્રસંગની તથા ડૉ. ચંપકલાલ શુક્લે લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસના મિત્રોની વિદાય લઈ અમેરિકા છોડ્યું તે પ્રસંગની રંગીન ફિલ્મો તેઓ લાવ્યાં હતાં તે રહીન ઉપર જોઈ, અને આ દર દેશાવરમાં પરિચિત વ્યક્તિઓનું જાણે કે પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું. તે દિવસે પણ વાતોમાં મધ્યરાત્રિ થઈ ગઈ.

તા. ૨૦ મી માર્ચે સવારે પ્રમોદ બ્યાસ એમના કુટુંબ સાથે આવ્યા, અને પછી આ દેશના રિવાજને બદલે ભારતીય પરંપરાને વફાદાર રહી, સોશાયલિસ્ટને ઘેર મૂકી, અમે ત્રણ જણ નીકળ્યા. અમેરિ-

કાર્નુ રાષ્ટ્રીય દક્ષિણીય (‘નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ’) જોયું, અને એ પછી વોશિંગ્ટનની કદાચ સૌથી મોટી વિદ્યાસંસ્થા ‘સ્મિથસોનિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ જોઈ. “માનવજાતમાં જ્ઞાનનાં વૃદ્ધિ અને વિતરણ માટે, વોશિંગ્ટનમાં એક સંસ્થા સ્થાપવા સારું” ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક જેમ્સ સ્મિથસને અમેરિકન સરકારને આપેલા સાહાયાય લાખ ડોલરના દાનમાથી આ સંસ્થાનો આરંભ થયો છે. ખરું જોનાં એ ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસનું મ્યુઝિયમ અથવા કહો કે અનેક મ્યુઝિયમોનો સમાહાર છે—પણ એની સાથે જોડાયેલી અનેક પ્રયોગ-શાળાઓ, વેધશાળાઓ તથા સંશોધન અને પ્રકાશન માટેના વિશાળ મહેકમ ઉપરથી અગાઉના કોઈ પત્રમાં મેં લખ્યું હતું તેમ, આપણને ખ્યાલ આવે કે અર્વાચીન કાળમાં મ્યુઝિયમ એ માત્ર સંગ્રહાલય મળીને ફવી રીતે વિદ્યાત્રય બન્યું છે. સ્મિથસોનિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના થયા પછી તેના રટાફે જગતના જુદા જુદા દેશોમાં બધા મળી ૧૫૦૦ સંશોધન-પત્રાસો (‘એક્સ્પીડિશન્સ’)માં ભાગ લીધો છે. સ્મિથસોનિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અંગરૂપે ઇતિહાસ અને ટેકનોલોજીના મ્યુઝિયમની આયોજના કરવા માટે થોડાક સમય ઉપર અમેરિકન કોંગ્રેસે ત્રણ કરોડ સાડા લાખ ડોલરની મંજૂર રકમ મંજૂર કરી છે. આ મ્યુઝિયમમાં સંયુક્ત રાજ્યોના સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક ક્ષાળાનો સિદ્ધસિદ્ધાન્ત ઇતિહાસ સંધારણ અને વ્યાપક અર્થમાં એને લોકશિક્ષણનું સાધન બનાવવાનો પ્રયાસ થશે.

તે સંજો ‘વોર્લ્ડ ઓફ અમેરિકા’ એ મારી બીજી મુલાકાત રેકર્ડ કરી મયા સપ્ટેમ્બરમાં રેકર્ડ કરેલી પહેલી મુલાકાતમાં યુગપના અનુભવો વિશે તથા અમેરિકામાં આવ્યા પછી તુરત મારા મન ઉપર પડેલી છાપ વિશે મેં વાત કરી હતી, જ્યારે આ મુલાકાતમાં આશરે સાત માસના નિવાસ અને પ્રવાસ પછી અમેરિકાની વિદ્યાસંસ્થાઓ તથા સમાજ પરત્વે મારા મન ઉપર પડેલી છાપ વિશે મેં કહ્યું. ‘વોર્લ્ડ ઓફ અમેરિકા’ના ભારતીય વિભાગના મુખ્ય મિ. હાવર્ડ

હોયનર સાથે અમેરિકા અને ભાગતમાં ઓડકાર્ટિંગ અને રેલિવિઝનના અનેક પ્રશ્નો વિશે તે સાંગે ઘણી વાતો થઈ એ ભાઈ દિલ્હીમાં લાંબો સમય મુખી રહ્યા છે અને શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાને સદ્ભાવપૂર્વક યાદ કરતા હતા.

રાત્રે 'વોર્મસ ઓફ અમેરિકા' માંથી નીઝળીને અમે એ જ વણ જણ 'ન્યૂ રિપબ્લિક' સાપ્તાહિકના સદનત્રો મિ મેલિંગ હેરિસનને ત્યાં ગયા. ટેટનાક માસ પહેલાં ડૉ. મિનપેટ્રિકે એમને વિશે વાત કહેલી તથા ભારતના ભાષાકીય પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા એમના ટેટનાક અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખો આપ્યા હતા. પ્રમોદના પણ એ પૂર્વપરિચિત હતા. પાટનગર વોશિંગ્ટન 'ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફ કોલમિયા' (ડી. સી.)માં, જ્યારે હેરિસન એની બહાર મેરિલેન્ડ રાજ્યની હદમાં રહે છે, આથી ત્યાં પહોંચતાં ધણુ મોડું થઈ ગયું હેરિસનને એક અગ્રચર્ય અમેરિકન સમાચાર સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે ભારતમાં 'ટેટનાક વર્ષ' મુખી કામ થયું છે અને હવે ટેટનાક અમેરિકન યુનિવર્સિટીએ તથા ફાઉન્ડેશનોના આથીયે ભારતના રાજકારણમાં સરોધનનું કામ કરે છે. એમના સંખ્યામય લેખો વાંચ્યા પછી એમ કહેવાનું મન થાય છે કે ભારતના રાજકીય ઇતિહાસ તથા અઘન રાજકારણ વિશે જેટલો ગ્રીણવટભર્યો અભ્યાસ આ જુવાન વિદેશીને છે એટલો આપણા દેશમાં એ વિષયના ટેટનાક અધ્યાપકને પણ કદાચ નહિ હોય. અને હકીકતો કરતાંયે રાજકારણના વિષયમાં તો આવેશરહિત તર્કબદ્ધ રીતે તોલન કરવાની તાલીમ સવિરોધ મહત્વની છે. ભારતના ભાષાકીય પ્રશ્નના આ ભાઈ જિ.ડા. અભ્યાસી છે અને મને મળેલા સર્વ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની જેમ, તેઓ પણ માને છે કે પ્રાદેશિક ભાષાઓનો, બીજા સર્વ ક્ષેત્રોની જેમ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ પૂરો વિનિયોગ થવો જોઈએ એ બાબતમાં આપણા ચીનાચાલુ કેળવણીકર્તા કરતાં આ લોકો વધારે વસ્તુલક્ષી અને નિ.શંક રીતે વધુ આશાવાદી છે. અમારે જે વિશે ચર્ચા થઈ એજ વિષયો ઉપર હેરિસન હમણાં અભ્યાસ અને લેખન કરતા હોઈ મારી

સાથે પત્રવ્યવહાર અને સંપર્ક ચાલુ રાખવા આતુર હતા. એમણે અને એમનાં પત્નીએ અમને ત્યાં જ જમી લેવા આગ્રહ કર્યો. પણ રમણ-ભાઈને ઘેર અમો સર્વને માટે લાડુ, દાળભાત અને બાજીયાં રાહ જોતાં હતાં, એટલે અમે એમના સ્વયંનો સાભાર અસ્વીકાર કરીને નીકળ્યા.

રાત્રે આશરે અગિયાર વાગ્યા હતા. અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર માર્યામાં ખૂબ પવન ફૂંકાય છે એટલે ઠંડી હોય તે કરતાં ઘણી વધારે લાગે છે એમિલ સુધી જરફ પડી શકે, પણ તે રાત્રે એવો કંઈ ઉપદ્રવ નહોતો. મિસિસ હેરિસને અમને ઘર સુધી કારમાં મૂકી જવાની તૈયારી બતાવી, પણ ટેક્સી મળી જશે એમ માનીને અમે એમને તકવીફ ન આપી. રાત્રમાર્ગ ઉપર ટેક્સી માટે અમે ઊભા રહ્યા, પણ નિષ્ફળ! ગરમ કપડાં પૂગતાં પહેર્યાં હતાં, તોપણ મારા ચરખી વિનાના શરીરને વિશેષ ગરમી આપવા માટે તે જ દિવસે ખરીદેલા 'સમર સુટ'નું પેકેટ એક હાથમાંથી વારંવાર ખીજી હાથમાં લેવાની કસરત કરીને વધુ ગરમી મેળવવાનો પ્રયત્ન હું કરવા માંડ્યો. રમણભાઈ અને પ્રમોદ સચિન્ત બની ગયા. આસપાસ ક્યાંય ગરમ પીણું પણ મળે એમ નહોતું. આમ અર્ધો કલાક વીતી ગયો હશે, ત્યાં દૂરથી એક ટેક્સી દેખાઈ. અમારા સહભાગ્યે એ બાંધી હતી. દારૂ પીધેલી, પણ અત્યંત વિવેકી, કદાવર શરીરની એક નિમ્નો બાઈ એ હાંકતી હતી. (ઇંગ્લેન્ડ કે જર્મનીમાં સ્ત્રી ટેક્સી-ડ્રાઈવર હોય તો મારા જોવામાં આવ્યા નથી. પેરિસમાં એ મોટી સંખ્યામાં છે.) એ મુરામત સ્થામાના અસ્થિર હાથમાં નિરુપાયે અમારી સલામતી સુપરત કરીને રાત્રે સાડાબાર વાગ્યે ઘેર આવ્યા અને જમ્યા. ટેલિફોનથી ટેક્સી મંગાવીને પ્રમોદ રાત્રે દોઢ વાગ્યે એમને ઘેર ગયા, અને અમે વાતો કરીને રાત્રે જો વાગ્યે સૂઈ ગયા. કેટલું અસાધારણ! કૃત્રિમ પ્રકાશમાં કદી પણ વાંચવા લખવાનું નહિ કરતો હોઈ ન્યૂ હેવનમાં અને દેશમાં પણ મારો સૂઈ જવાનો સમય રાત્રે નવથી દસનો હતો.

તા. ૨૧ મીએ સવારે વોશિંગ્ટનથી નીકળવાનો હતો, પણ

રમણભાઈએ આમદ કરીને રોક્યો, અને મારે પણ વળતા પ્રવાસની થોડીધણી તૈયારી સિવાય કશું ખાસ કરવાનું હવે બાકી રહેતું નહોતું અને તૈયારીના બેઝે વડોદરાથી ગયે વર્ષે નીકળ્યો ત્યારે હતો તે કરતાં ઘણો જ એછો હતો, કેમકે મારી ગેરહાજરીમાં યત્ન જોઈતાં કેઈ કામેની વ્યવસ્થા અહીં કરવાની જરૂર નહોતી !—એટલે રોકાયો. તે દિવસે બપોરે સ્મિથસોનિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટની અગમ્તા બે સરથા જોઈ-એક, ફ્રિયર ગેવેરી આફ આર્ટ અને બીજી, નેશનલ ગેવેરી. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં આર્લ્સ બેન્ક ફ્રિયરે આપેલા કલાસમદ અને મકાન વડે “પૂર્વના દેશોની સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે અને સૌન્દર્યના ઉચ્ચ આદર્શોના રસાનુભવ માટે” ફ્રિયર ગેવેરી આફ આર્ટની સ્થાપના થયેલી છે. ચીન, જાપાન, કોરિયા, ઇન્ડોનેશિયા, ભારત અને બીજા પારસ્ત્ય દેશોની વૈવિધ્યપૂર્ણ કલાના ટેટલાયે ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ ત્યાં છે, અને એ વિષયને સગતી માહિતી પૂરી પાડનાર અમેરિકામાં એ અગત્યનું કેન્દ્ર

વિષયાન્તર થયું. હું ફિયર ગેલરી ઓફ આર્ટ વિશે વાત કરતો હતો. 'વસંતવિલાસ'ની એ ઐતિહાસિક હસ્તપ્રતનાં ત્યાં દર્શન કર્યાં, જે જોવા માટે વર્ષોથી હું ઉત્સુક હતો. મારા નામ મત પ્રમાણે, ગુજરાતની લાખો હસ્તપ્રતોમાં 'વસંતવિલાસ'નું આ સચિત્ર ઓળિયું કદાચ સૌથી પ્રથમ મૂલ્યવાન છે અને ભારતીય ચિત્રકલાના સૌથી યાદગાર અન્યથ નમૂનાઓમાંનું એક છે. મૂળ રંગોમાં એની સાદ્યન્ત નકલ વડોદરા યુનિવર્સિટીની લાઈબ્રેરી માટે મેળવવાની અહીં મેં વ્યવસ્થા કરી.

એ પછી નેશનલ ગેલરી ઓફ આર્ટમાં ગયા. સંયુક્ત રાજ્યોના ટ્રેઝરી ખાતાના એક જૂનપૂર્વ સેક્રેટરી એન્ડ્રુ મેક્લન પાસેથી ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં અમેરિકાની કોંગ્રેસે એક વિશાળ કલાસંગ્રહ, મકાન માટે દોઢ કરોડ ડોલર અને એક જખ્ખર નીવ ('એન્ડ્રિમેન્ડ'; પ્રાચીન શિક્ષાલેખોમાં આ અર્થમાં 'નીવ' શબ્દ અનેક વાર પ્રયોગ્યો છે) એટલાનો સ્વીકાર કર્યો અને રિમથસોનિયનના એક વિભાગ તરીકે નેશનલ ગેલરીની સ્થાપના થઈ. આ ગેલરીએ એ પછી કેસ, વાઈડનર, ડેસ, રોઝનવાલ્ડ અને બીજા વિખ્યાત કલાસંગ્રહો મેળવ્યા છે. સફેદ ગુલાબ જેવા આદ્ભૂતક રંગના આરસનું, નેશનલ ગેલરીનું બધું મકાન વોશિંગ્ટનનાં સૌથી આકર્ષક સ્થાપત્યોમાંનું એક છે એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે વોશિંગ્ટન આવતા પ્રવાસીઓ સૌ પહેલાં અમેરિકન પ્રમુખનું નિવાસસ્થાન—'વ્હાઈટ હાઉસ,' એ પછી વહીવટી કેન્દ્ર 'કેપિટોલ' અને ત્યાર બાદ રિમથસોનિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જેવા જગ્યા છે (જે કે 'વ્હાઈટ હાઉસ'નો માત્ર ફોટોગ્રાફ જ મેં જોયો છે એવાત અહીં જાહેર કરું છું); સને ૧૯૪૧ થી માંડી આજ સુધી ત્રેરીસ કરોડ માણસોએ નેશનલ ગેલરી જોઈ છે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે.

તા. ૨૨ મી માર્ચે વોશિંગ્ટનથી ન્યૂ હેવન પાછો આવ્યો, અને યળ્લી સુસાઈરી માટે જર્સી અને કનિક્સ પરિવ્યવહાર અને બીજાં પરચૂરણ કામોમાં રોકાયો. અહીંના નિવાસ દરમિયાન ખરીદેલાં બધાં પુસ્તકો

ટપાલ મારફતે દેશમાં રવાના કર્યા, કેમ કે અમેરિકામાં ટપાલ દ્વારા પુસ્તકો મોકલવાના છ પલા સખ્તા છે અને બીજા સગસામાન માથે પુસ્તકો મોકલવામાં કોઈ વધારે ખર્ચ આવે છે (આપણા ગરીબ અને નિઃશર દેશમાં પુસ્તકોનું ટપાલખર્ચ જ એટલું બધું છે કે નિઃશક્તાનિવારણ અને જ્ઞાનવિભાજનમાં એ દેખીના વિપ્લવ યર્ષ પડે છે) પણ હું બધી મુસાફરી વિમાનમાં કરવાનો દોષ પુસ્તકો મિલાયનો વધારાનો સામાન હાથમાં રવાના કરવા માટે એક યહૂદીની દુકાનેથી મોગી સીમર-ટ્રક ખરીદી આ બાવી ટ્રક ઉપાડીને તો હું વેગલ્ઈ શકું એમ હતો નહિ એટલે એ ટેક્સી મગાવી આપવા કહ્યું પણ તે તો ભાગીદારને દુકાન ચોપીને પોતાની ટાંગમાં મને ઘર સુધી મૂકવા આવ્યો, એટલું જ નહિ, ટ્રક પણ આગ્રહપૂર્વક ઉપાડીને માન વરમા મૂકી ગયો. આ કેવળ સૌજન્ય હતું, કેમકે મારા સ્વદેશગમનની તૈયારી હાઈ ફરી વાર એની દુકાને જવાનો નહોતો એ તેને ખબર હતી આવા પ્રસંગો જરાયે અપવાદરૂપ નથી મારી પાસે સામાન વધારે નહોતો, પણ હું ઉપાડી શકું તે કળ્તા બારે હતો હોટેલો સાથે સળધ હોય ત્યાં સુધી એ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન જિભો ધતો નહોતો પણ જો ટેક્સીમાં રેનવે-સ્ટેશન ઉપર ગયો હોઉં એતો ફાર્કર મને વચ્ચે પૂછ્ય તે ઉપાડીને ટ્રેનમાં મૂકી આવે અથવા સ્ટેશન ઉપરના 'રેડ કેપ' (લા-સોપી પહેરના મજૂર)ને બોલાવી લાવે એવું વારંવાર બન્યું છે શિકાગો યુનિવર્સિટીના 'ઈન્ડર-મેશનસ હાઉસ'ના આગણામાં કોનસ્ટા વેલ અગ્નિપ્રયા વિદ્યાર્થીઓએ મારા સામાન ઉપાડી લીધો, અને એક 'એટી' મારા હાથમાં રહેતા દીવી આવું કરવામાં મોટા ગ્રેફેસરોને પણ પોતાના મોભાનો ખ્યાલ નડતો નથી એ અનુભવ બકલેમાં થયો પોતાનો સામાન જીવકલો એ દરેક વિદ્યાર્થીને માટે પ્રતિબંધો સવાન છે

સ્મિતપૂર્વક જવાબ કર્યો—હા ના પાડવી તો પણ વિવેકપૂર્વક એ પશ્ચિમના દેશોની સંસ્કૃતિના એક આગળ પડતું લક્ષણ છે (આમાં-
- ઈંગ્લેન્ડને અપવાદરૂપ ગણવું જોઈ એ ત્યાં સહાયરૂપિ પૂરેપૂરી છે, પણ

સ્મિન-વિનાની, પ્રમાણમાં ગંભીર !) ગયા જુલાઈ માસમાં હું અને વડોદરા મેડિકલ કોલેજના પ્રો. જયરાંકર પાંદક લંડનમાં ટ્રફાલ્ગર રક્ષવેરમાં ફરતા હતા ત્યારે પતનના સપાટાથી ભારી ફેસ્ટ લીડી. આપણા દેશમાં આવું કંઈ જાને ત્યારે સૌ પહેલાં તો આસપાસ ઝિમેલા લોહા ખડખડાટ હસી જોડે. પણ અહીં અમે કશું કરીએ ત્યાર પહેલાં એક જુવાન લીડની ફેસ્ટની પાછળ દોડ્યો અને જાણે અમે એના ઉપર કંઈ ઉપકાર કરતા દોઈએ એવા વિવેકી મુખભાવ સાથે અમને આભારવશ ખનાવીને તે આપી ગયો. ત્યાર પછી ઓગસ્ટ માસમાં પશ્ચિમ જર્મનીમાં કોલોનમાં આવા બે અનુભવો થયા. આપણા દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા જાનની શ્રેષ્ઠ વડીવટકર્તો અંગ્રેજ પ્રત્નએ એવી રીતે વિચારપૂર્વક ગોઠવી હતી કે તાબેદારોને વધુ દુખાવી શકાય; એમાંથી આપણે હજી બહાર નીકળી શક્યા નથી. પરદેશ જનાગએ ઈન્કમટેક્સની હરકત નહિ હોવાનું સર્ટિફિકેટ મેળવવાનું કાર્ય આપણા દેશમાં ધણા પ્રયત્ને સિદ્ધ થાય છે. વેપારીની વાત જવા દઈએ, પણ માગ જેવો માણસ જેની મુખ્ય આવક પગારની છે એને પણ એ તુગત મળતુ નથી, અને ઝોળખીના અમલદારો પોતાનાથી બનતી ત્વરા કરાવે તો આપણને એમ લાગે કે તેઓ આપણે માટે કશુંક ખાસ કરી રહ્યા છે. પરન્તુ ન્યૂ હેવનમાં મારા જેવા આગંતુક પરદેશીને આ સર્ટિફિકેટ, કોઈ અગવડયા ફોર્મ ઉપર માત્ર સહી કરવાની તકલીફ લેવાથી, પાંચ મિનિટમાં મળ્યું હતું ! આપણા દેશમાં ઈમ્પીરિયલ બેન્કમાં ઓફિસનાં નાણાં લેવા જનાર કર્મચારી સર્ફ રહેવા માટેની શેતરંજ સાથે લઈને જતા એ મેં નજરે જોયું છે, જો કે અત્યારે ત્યાં કેવી પરિસ્થિતિ છે એ ખબર નથી. વેપારી બેન્કાએ કેટલાંક વર્ષ થયાં એવાં પાટિયાં લગાવ્યાં છે કે “ પંદર મિનિટમાં એકનાં નાણાં મળે નહિ તો એમ્પ્લોને મળતું.” પણ અમેરિકામાં એક હાથે એક આપો અને બીજે હાથે નાણાં લઈ લો-માત્ર અર્ધા મિનિટમાં જ કામ પૂરું થાય છે ! સમયની કિંમત બન્ને પક્ષે છે ! આપણા દેશમાં સામાન્ય વ્યવહારમાં-દગાનું-પ્રમાણુ વધારે છે, એટલે લેવડદેવડમાં

રાખવી જોઈતી કાળજીનો વિચાર કરીએ તો પણ આટલો બધો વિલંબ ન્યાય ગણાય નહિ । અમદાવાદની મિલોમાં દર વર્ષે ડિવિડંડ લેવા જનાર એવા મિલોના કાયદેમરના માલિક શેરહોલ્ડર તરફ પૈસા આપનાર કેશિયર જાણે સદાવ્રતની ખીચડી આપતો હોય તેમ નોટોની થોકડી ફેંકે છે એ વિચિત્ર વિવેકની તો હું અહીં વાત જ કરતો નથી.

પશ્ચિમના દેશોમાં ઘણું ધ્યજે હાથાં વેચનાર કોર્ષ હોતુ નથી, જોઈતા હાથાં લઈને તેની કિંમત મૂકી દેવાની હોય છે એ તો જાણીતું છે અને આપણા દેશોમાં પણ એવા અખનરા થયા છે. રેલવે-સ્ટેશનમાં દાખલ થતા કોર્ષ ટિકિટ માગતુ નથી (ઇંગ્લંડ અને જર્મની એમાં અપવાદ છે) એ પણ જાણીતું છે. પણ અમેરિકામાં એક નવી વાત જોઈ. ટપાલમાં મોકલવાનાં મોટા અનરજિસ્ટર્ડ પેકેટો, ટપાલની પેટીમાં ન જઈ શકે તે પોસ્ટ એફિસ સુધી હાથોહાથ આપવા જવાની તકલીફ લોકો શા માટે લે ? આવા પેકેટ રસ્તા ઉપરની ટપાલ પેટી ઉપર મૂકી દેવામાં આવે છે, એ પેકેટો કલાકો સુધી કે કેટલીક વાર—આખી રાત ત્યાં પડ્યાં રહે છે અને જ્યારે ટપાલ ખાતાની મોટર પેટીમાંની ટપાલ કાઢવા આવે ત્યારે એ પેકેટ પણ લેતી જાય છે. આવાં તો કેટલાંયે

પણ કારણો છે એ જીવવાનું નથી), પણ વિવેકાનંદ, મધીજી, રીન્ડ-
નાથ, જવાહરલાલ અને વિનોબા જેવા અર્વાચીન મહાત્માઓને લીધે
તથા સનાતન મૂલ્યોનો ખોધ કરતાં આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય અને
સંસ્કૃતિને કારણે છે. અર્વાચીન ભારતનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન માનવ-
સંપત્તિ ('હ્યુમન એટ્રિબ્યુટ')નો છે અને તેમાં ખીજાં અનેક ક્ષેત્રોની
જેમ આપણી સરેરાશ નીચી છે. દિલ્હીના હેલ્થ મુખ્ય સત્રાટ બહા-
દુરશાહ મંદિરે સને ૧૮૫૭માં પોતાનો તાજ ગુમાવ્યો. પરંતુ ત્યારપછી
એક સનાત્ની પછી પણ મુઘલ દરબારનું વાતાવરણ આપણા રાજકીય
જીવનમાં અનુભવાય છે આપણે ઇતિહાસને કદાચ છોડી દઈ એ અથવા
તેના અભ્યાસની અવગણના કરીએ, પણ ઇતિહાસ આપણને છોડતો
નથી. પૂર્વજોનાં નામ આપણે કદાચ ન જાણીએ, પણ તેમની મંત્રિ
છીએ એ હકીકત ક્યાં જવાની હતી? એક જાણીના અમેરિકન
વહીવટકર્તાએ મને ક્યું હતું, "કોલેજ-જીવનમાં મેં મુઘલ ઇતિહાસનો
અભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી ભારતના વહીવટકર્તાઓ સાથે કામ પાડવાનું
મને ફાવ્યું." અમેરિકાએ કાયદાથી ગુલામી નાબૂદ કરી એ વાતને
એક સનાત્ની યવા આવી, તો પણ ગુલામ અને ગુલામનો માલિક
એ બંનેની મનોદશાના નમૂના ત્યાં હજી જેવા મજાશે વ્યક્તિની જેમ
પ્રજા પણ પોતાના મૂલ્યવાન વારસાને સહેવાઈથી વેડફી શકે છે, કેમકે
જાણેથી નીચે જીતરણું સહેણું છે, નીચેથી જીએ ચડવું મુશ્કેલ છે. એ
મુશ્કેલી શિક્ષણ દ્વારા જ દૂર થઈ શકે. આથી ખીજા કાર્ષ પણ રાજ્ય-
પદ્ધતિ કરતાં લોકશાહીમાં સામાન્ય નાગરિકને શિક્ષણ આપવાનું
મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. અમેરિકા એ આદર્શ લોકશાહી છે એમ
કહેવાનો મારો આશય નથી, પણ એની શિક્ષણપદ્ધતિ સામાન્ય
માણસની તમામ શક્તિઓને ખેંચવા તેમજ વિકસાવવાની દૃષ્ટિએ
યોગ્યેશી છે એમ હું કહેવા માગું છું યુનિવર્સિટી-શિક્ષણને તો એ
ખાસ લાગુ પડે છે સર્વોચ્ચ અર્થમાં પ્રતિભા ('ઇનિયસ') નૈસર્ગિક
છે-અથવા કહો કે એનાં કારણ આપણે જાણના નથી-અને કાર્ષ પણ

યુનિવર્સિટી એવી પ્રતિભા પેદા કરી શકતી નથી, પણ જીવનના સામાન્ય તેમજ અસામાન્ય કર્મોએ બળવવાને તો એ તાલીમ આપી શકે છે વડીલદાદા એ કળા તેમજ શાસ્ત્ર છે, અને લોકશાહીમાં પ્રત્યેક શિક્ષિત નાગરિક પોતાના કાર્યવર્તુણમાં કાર્યક્ષમ નેતૃત્વના મુલો ફેળવે એ આવશ્યક છે દેશમેવાના આ ક્ષેત્રમાં અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓનો ફાળો રમણીય છે

આ જ સન્દર્ભમાં સામાન્ય નાગરિકની નિખાવસના, અનાપ ચારિત્રતા અને પરમતસદ્વિષ્ણુના વિશે થોડુંક લખવાનું મને ગમશે. નિખાવસના વિશે તો આ પહેલાના પત્રમાં સૂચનરૂપે લખ્યું હોવાનું રમણ છે 'ફ્રેન્ડનેસ' કદાચિત્ત 'જન-ટનેસ' બની જાય અને અમ બુધાને એમાં અનિનય ભાસે એવું પણ બને, એના અનેક અનુભવો થતા રહ્યા છે ન્યૂ હેવનમાં એક કાફેરિયામાં હું અને એક ભારતવાસી મિત્ર જમતા હતા આ વાતવાતમાં અમે ઈઝરાયેલ વિશે કંઈક બોધ્યા થોડેક દૂર એક યહૂદી વેપારી જમતો હતો તે એકદમ પોતાની પ્લેટ ઉપાડીને અમારી સાથે આવીને બેસી ગયો અને આત્મપરિચય આપીને અમારી સાથે વાતો કરવા માંડ્યો ઈઝરાયેલનું રાજ્ય સ્થપાયું એના થોડાક વર્ષ પહેલાં એ પેલેસ્ટાઈનમાં હતો દુનિયાના ધણા દેશોને અમેરિકા આર્થિક સહાય આપે છે અથવા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ વિશે ભયકર આખામોટી રીતે તેણે કહ્યું, 'નાણાં એ તો અમારો દાગોળો છે !' વાત પણ સાચી છે પાંચમની લોકશાહીઓ અને રશિયા વચ્ચે પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ વૈચારિક-યુદ્ધ ચાલી જ રહ્યું છે એનો ભયાનક ધણધણાટ રાજના ળાપામાં મલળાય છે તથા એ યુદ્ધનો આર્થિક મોજો ભારે કરવેરાના રૂપમાં અમેરિકન નાગરિક સહન કરી રહ્યો છે

માણસને એમ થાય તો પછી રાજકારણની વાત ક્યાં કરવી ? અમેરિકામાં અનેક સભાઓમાં હાજરી આપી છે, પણ કોઈ માણસને વિરોધી પ્રત્યે ઉસ્કેરાતો જોયો નથી. સામાના અભિપ્રાયને માન આપવાની તાલીમ વિદ્યાર્થીને નાનપણથી મળે છે. માણસ તમારો અભિપ્રાય સ્વીકારશે નહિ, પણ એ કારણે તમારા ઉપર અભિમાને નહિ. રાજકીય વિરોધીઓને ગાળો બોલતો, તેમની સભાઓમાં પથરા નાખતો કે મતદારોને દેશ મેળવવા માટે નાણાં વેચવાં એ પ્રયોજતો (' મોટિક્સ ') આ દેશમાં હાલપનિક વાર્તાઓમાં પણ ચાલે તેમ નથી. વિરોધી મનમાં જે સારું હોય તે વીણીવીણીને પહેલાં બતાવવું એ વિરોધ કરવાની પણ પ્રતીતિ જનક રીત છે.

આ ઉપરથી તમે રખે એમ માનતા કે પરદેશોમાં મેં કંઈ નરસું જોયું નથી અથવા એક અમેરિકન ફાઉન્ડેશને મને આમંત્રણ આપ્યું તેથી પાશ્ચાત્ય દેશોનો હું પરમ પ્રશંસક બની ગયો છું. પરન્તુ ઉપર જણાવી એ નક્કર હકીકતો છે અને આપણે એમાંથી ધણું બોધ લેવા જેવો છે. મેં મારા પર્યટનોમાં નરસું પણ જોયું છે કાગડા બધે જ ફાળા હોય છે. ધર્મોના અભ્યાસમાં મને જોડો રસ છે, અને તેને પરિણામે એમ માનતો થયો છું કે ઈશ્વર કરતાં કર્મ મહાન છે અથવા કહો કે કર્મ એ જ ઈશ્વર છે. ' કર્મ ' નો અર્થ પુરુષાર્થ તેમજ કેટલેક અંશે પ્રારબ્ધ છે. પણ એમાંના પ્રત્યેકની માત્રા પરત્વે આપણે અજ્ઞાન છીએ, અને એ જીવનનાં પરમ રહસ્યોમાંનું એક છે. મારું આત્મવૃત્તાન્ત કહેવા અહીં જોડો નથી, પણ નરસાથી અસ્પૃશ્ઠ રહી શક્યો એ બદલ કર્મને ધન્યવાદ આપવો કે ઈશ્વરને એ મારી મર્યાદિત બુદ્ધિને સમજાવતું નથી. ખેર - કનૈયાલાલ ગોસ્વામીએ ' અંકલુ શેમ ' લખ્યું તેમ હું પણ અનેક દેશોની ગટ્ટો વિશે લખી શકું, પરન્તુ મારા પર્યટનનો આશય એ નહોતો. આપણે એક કાળે સાત્ત્વિક કદાચિત્ હોઈશું; મારા માનસરોગ-વૈજ્ઞાનિક મિત્ર ડો સ્ટેનલી લીવીએ મને એક વાર વાતચીતમાં કહ્યું હતું, " તમારા દેશના લોકો મિન્ટા દૂર કરવા માટે ડેલ કાર્નેગીની

ચોપડીઓ ' હાઉ ટુ સ્ટોપ વરિધિંગ એન્ડ સ્ટાર્ટ લીવિંગ ' વગેરે વાંચે છે એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે, કેમકે જગતમાં અમારો દેશ ચિન્તાને કારણે સૌથી વધુ પીડાય છે અને અહીંના દર્દીઓને અમે ' મહાસાગર ' ' ગમાયણ ' ' ઉપનિષદો ' ' ધર્મપદ ' જેન સૂત્રો આદિમાંથી અને ચીનના પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ચૂરેલા અનુવાદો વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ તમારો ચિન્તાનનો ખગ્ગનો અખુટ છે. " મે કહ્યું, ' અમારી બાપામાં ' ચિન્તા ' અને ' ચિન્તાન ' શબ્દો એક જ મૂળમાંથી આવે છે; કદાચ એ કાગળથી તો, હોમિયોપેથિક વૈદ્યવિજ્ઞાન પ્રમાણે, ખીન્ને પહેલાનું વારણ નહિ બનતો હોય ? બાપી, તમારી ચિન્તાના કારણે એમ ચોપડીઓ વાંચે જે દૂર થાય ? અમેરિકા કરોડો ડોલરનું એસ્પિરિન ખાય છે તોય એના માથાનો દુખાવો દૂર થતો નથી, કેમકે તમારા મગજમાં બુદ્ધિને નાચો રહ્યો છે । " આવી રીકાઓ તો અમેરિકાનો ખૂન ઉઠાસથી સાંભળે છે. પશ્ચિમનો લમખમ અત્યેક બુદ્ધિશાળી માણસ માને છે કે ભાંતો વ્યક્તિ અને સમર્પિતે સાચું આત્માસન પૂર્વમાંથી લાધજે. આમ છતાં, સૈદ્ધાંતો ઘણાં તામસિક બનીને એક પ્રમાણ તરીકે બધમસ્તિક રોગથી આપણે પીડાઈ એ છીએ અને પશ્ચિમની સતત કાર્યરત, ચેતનકરી, રાજસિક સંગ્રુનિઓ પામેથી આપણે ધણું

દેશોનાં સ્ત્રીપુરુષો અવારનવાર ત્યાં આવતાં અથવા અમે તેમને બોલાવતા. હવાઈ દળ અને ખુશ્કી સૈન્ય સાથે જોડાયેલા અમેરિકન અમલદારો, જે ચેલના લશ્કરી શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપતા હોય તેઓ પણ અવારનવાર ત્યાં આવતા. પચાસ વર્ષ પહેલાં જગતમાં સૌથી વધારે દેશાત્મક કરનાર પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડની હતી; આજે અમેરિકાની છે. જગતનાં નાણાખર્ચાઓ રાખ ડોલર છે, અને રશિયા અને લાલ ચીન જેવા સામ્યવાદી દેશોમાં પણ તેનો ઉત્સુકતાપૂર્વક સ્વીકાર થાય છે. અમેરિકામાં તો નાણાંનો આયાત-નિકાસ ઉપર કોઈ નિયમ નથી, પણ જગતના લગભગ બધા દેશોમાં એવાં નિયમન હોવા છતાં ડોલરનાં જેટલાં કાળાં ખર્ચ થાય છે તેટલાં ખીમ કોઈ પણ દેશનાં નાણાંનાં થઈ નથી. આ વિશે પછી કોઈ વાર વાન કરીશ પણ આ બધાં કારણે કોઈ સુશિક્ષિત અમેરિકન સાથે વાર્તાલાપ કરવો, એટલે જગતના અનેક દેશો વિશે વિવિધ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન મેળવવું. સ્થિતિ અને ક્રાન્તિ-સેમિટિક સામે નિષ્ફળ પોલીસપંચાલો લીધાં, પણ ભારતના એક મોટા શહેર જેટલી વસ્તી ધરાવતા ઈઝરાયેલે બધા આરબ દેશોને એક સામટા મુખની મુઠ્ઠા ત્યારથી-ઈઝરાયેલમાં મારા જેવા અનેકાનો રસ વધી ગયો હતો. આ નાનકડો દેશ સ્થિતિશ શાહીવાદીઓ અને અમેરિકન મૂઢીપતિઓના ટેકાથી પેદા થયો છે. પણ એમાં એવું તે શું છે કે આખી દુનિયાને એ પડકાર કરી શકે છે? શું બાઈબલમાં ભાષેલી ભવિષ્યવાણી જ છેલ્લા બે હજાર વર્ષથી દેશેદેશમાં રજગતી અને પીડાતી યહૂદી જાતિનું એક માત્ર પ્રેરણાસ્થાન છે? અગ્રેજી ‘એન્ટિ-સેમિટિક્સ’ શબ્દનો ‘યહૂદીવિરોધવાદ’ એવો ખોટો અર્થ કરવામાં આવે છે, કેમકે આરબો અને યહૂદીઓ બન્ને ‘સેમિટિક’ છે. આમ છતાં એ બન્ને વચ્ચે આટલો ભેદ સાથી, એ પ્રથમ, બોલામાં બોલું, દરેક અવિકસિત રાષ્ટ્રે તો વિચારવા જેવો છે. કાશ્મીરની જેમ ઈઝરાયેલમાં છોકરીઓ પણ લશ્કરમાં જોડાય છે અને યોદ્ધા કરે. ગમે તે પણ બંદૂકનો અવાજ સંભળાય એવા સંજોગોમાં...

અને જોરસહેમની યુનિવર્સિટીઓ શિક્ષણ, સંશોધન અને પ્રકાશનનું અવિરત કામ કરે છે. શિક્ષણોમાં રહેતા મારા એક ભારતવાસી મિત્રે 'પૂછ્યું', 'મારે વળતી મુસાફરીમાં ખીસ્ત થઈને ભારત જવાનું' નક્કી થયું છે. પણ એ શી રીતે ફાવશે?' મેં કહ્યું, 'જરૂર જાઓ. મધ્ય-પૂર્વની એક જુદી દુનિયા જોશો જાંટ અને ટેન્કનું તંત્ર એક સાથે ડેવું ચાલે છે એ ત્યાં જ જોવા મળશે. ખીસ્તની અમેરિકન યુનિવર્સિટી એ પ્રકારની આદર્શ સંસ્થા છે. જગતની વિવિધ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મોની જન્મભૂમિ અને કષ્ટસ્થાન મધ્યપૂર્વ છે અને સંસ્કૃતિના ડોર્ઠ પણ અભ્યાસી માટે તો એ પરમ તીર્થધામ છે. પણ સૌથી વધુ તો તમે ઈઝરાયેલ જાઓ અને અમને દેહો કે એનો સમૂળગો નાશ કરવાને તકપી રહેલા પાડોશીઓની વચમાં એ દેશ ડેવી રીતે આગળ ધપી રહ્યો છે. આ સાર્વભૌમ રાજ્ય રાજકારણની કુટિલતાને પરિણામે પેદા જ થયું ન હોત તો જગતની શાન્તિ માટે સારું હતું, પણ હવે જે રીતે એ ટકી રહ્યું છે તે સર્વેએ જોવા જેવું છે. આરબ દેશો સાથે તો એને રાજકીય સંબંધ નથી, એટલે ડોર્ઠ પણ આરબ દેશ-માંથી ઈઝરાયેલ જવાનો 'વીસા' મળે એમ નથી વળી જેણે ઈઝરાયેલનો 'વીસા' મેળવ્યો હોય એવા ડોર્ઠને આરબ રાજ્યો પોતાને ત્યાં દાખલ પણ થવા દેતાં નથી. એટલે તમે સાર્ધપ્રસથી ઈઝરાયેલ જઈ શકો.' આ ભાઈ આ પત્ર લખ્યું હતું ત્યાંસુધી અમેરિકાથી નીકળ્યા નથી, પણ તેઓ આ પ્રવાસ કરશે તો આપણને બહું જાણવા મળશે.

ઈઝરાયેલની તત્ત્વ-અરીક્ષ યુનિવર્સિટીના મુખ્ય લાયબ્રેરિયન ડોવ બર્નફાડ શિકોરસ્કી આમ તો ધણી વાર મળતા, પણ તા. ૨૭ એપ્રિલે જમવાના ટેબલ પર એમની સાથે એકાદ કલાક વાતો થઈ મૂળ એ રસિયાના, પણ પછીથી જર્મનીમાં આવીને વસેલા હિબ્રુ જેવી એક વારની સંસ્કારી, પણ પછી ધણા સૈદ્ધાંતિક અણખેડાયેલી રહેલી ભાષાને એ લોકોએ રાજભાષા તેમજ રાષ્ટ્રભાષા તરીકેનું સ્થાન આપ્યું છે. બહારથી આવતા મુલાકાતી મોટેભાગે અંગ્રેજી બોલે,

પ્રસંગવશાત્ ખીજઓને પણ ખોલવા દેવામાં આવે, પરન્તુ હવે તે હિપ્પુ આવશ્યક છે. આ નાનકડા દેશમાં હિપ્પુ ભાષાનાં એક હજાર પુસ્તકો દર વર્ષે પ્રકટ થાય છે તે ઉપરથી શિક્ષણ પાછળ થઈ રહેલા પ્રયત્ન પ્રયત્નની કલ્પના થઈ શકશે જગતના અનેક દેશોમાંથી સ્થળાન્તર કરીને યહૂદીઓ ઇઝરાયેલમાં આવે છે. પણ એક તરફ યુરોપ અને ખીજ તરફ આરમ દેશોમાંથી આવના યહૂદીઓ વચ્ચે વિશાળ સાંસ્કૃતિક અંતર છે. યુરોપના યહૂદીઓ યુરોપિયન સંસ્કૃતિનો અર્ક છે, પણ આરમ દેશોના યહૂદીઓ અને ગ્લુમાં ફરના ખેદુષ્ઠ નો વચ્ચે ઝાઝો ફરક નથી. આ સર્વે બેમાં તે થાય છે, પણ વિચારોની એક સર્વસામાન્ય ભૂમિકા ઉપર એ બધાને મૂકવાનો પ્રશ્ન ધણો મહત્વનો છે. એ માટે પ્રથમ તે બેત્રણ માસનો હિપ્પુ ભાષા, યહૂદી ઇતિહાસ, પેવેન્ટાઈનરી, સંસ્કૃતિ આદિનો અભ્યાસક્રમ બધાને આપવામાં આવે છે. પ્રાથમિક નિશાળમાં બાળક દસ વર્ષનું થાય ત્યાંથી હિપ્પુ ઉપરાંત ખીજ બે ભાષા શીખે છે, એ બે ભાષામાંથી એક અંગ્રેજી હોય છે અને ખીજ ફ્રેન્ચ કે અરબી હોય છે મિત્રની ભાષા જાણવાની જોઈથી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર થતુની ભાષા જાણવાની છે !

હંડિયામણની મુશ્કેલીને કારણે બારંતમાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકો ઇઝરાયેલને મળી શકતાં નથી એ વિશે શિડોર્સ્કીએ વાત કરી. અમારે પણ યહૂદીઓ અને ઇઝરાયેલને લગતાં પુસ્તકોની જરૂર છે, અને જો તેઓ લખશે તો આ પ્રકારના વિનિમયની વ્યવસ્થા વડોદરા યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરી મારફત થઈ શકશે એ મેં તેમને જણાવ્યું.

ન્યૂ હેવનમાં હેલ્થુ કામ ગ્યુ મિત્રોની વિદાય લેવાનું. મારા પરમ મિત્ર ડૉ સ્ટેનલી લીવીને ત્યાં તા. ૫ મી એપ્રિલે સાંજે જમવા ગયો અને ક્ષણિક સુધી એમના કુટુંબ સાથે વિદાયની વાતો કરી. તા. ૬ થી એપ્રિલે બપોરે ડૉ અલેક્ઝાન્ડર વિન્ગ્ટન અને તેમના પત્ની જેઓને વિશે મેં અગાઉના પત્રમાં લખ્યું હતું તેમની સાથે બોલીધું. નવસારીના એક વિદ્યાર્થી શ્રી. રમેશ દેસાઈ ચેલમાં ઇજનેર

અભ્યાસ કરે છે, તેઓ તથા ડૉ કાર્નેગી જે જ જણ ન્યૂ હેવનમાં એવા હતા કે જેમની સાથે હું ગુજરાતીમાં વાત કરી શકું રમેશ દેસાઈની નાએજ દૂર હોવાથી તેમજ અમેરિકાની અધ્યયનપદ્ધતિ પ્રમાણે સવાગ્રી હાઈ સાજ મુખી વિદ્યાર્થીનો મગમર કસ દાદવામાં આવતો હોવાને કારણે અમારું મળવાનું પ્રમાણમાં લાંબે ગાળે થતું તા ૬ દીએ અપગાલ્ફમાં એમની સાથે આ લીધી 'આ લીધી' એમ સકારણ સખુ છું, કેમકે અમેરિકામાં, દક્ષિણ ભારતમાં જેમ જામોનું પીણ લોકપ્રિય હોઈ ઉપાહારગૃહોમાં પણ મારી આ મળતી નથી અને મેં તો મારા પરદેશનિવાસમાં ક્યારેય ટાઈ ખાણું પીણ બનાવ્યું નથી, એટલે ગુજરાતી મસાલા સાથેની આ પીની એ એક નોંધપાત્ર પ્રસંગ હતો તે રાત્રે ક્રિટનાક ભારતવાસી અને ઇ કેનેશિયન મિનો સાથે એક ઇટાલિયન રેસ્ટોરાંમાં 'આનિયન મુઝરેના' જમ્યા અગાઉથી મને કહેવામાં આ યુ હતું કે આ વાનીનો ગ્વાદ રોટના અને કુમળીના શાક જેવો દોવાથી તમને અહીં હાઈ જઈએ છીએ ! નાના 'મુઝરેના'નું કદ ગામડામાં બાજરીનો મોટો શટ્કો થાય છે એવા મેં રાટલા જેવડું, અને મોટાનું કદ એનાથી થે મોટું ! અને એક માણસ એ ખાઈ પણ જાય ! અને ખાવામાં પણ છરીકાટાનો ઉપયોગ નહિ કરતાં હાથથી જ ખાવાનું ! (વડનના એક ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં એક ભારત વાસી સંજ્ઞાનને રોટની અને શાક છરીકાટાથી ખાનાનો નિષ્કૂળ પ્રયત્ન છોડી દેવાની સલાહ અમારે નિરુપાયે આપી પડી હતી !)

તા ૭ મી એપ્રિલે રવિનાર હોઈ યુનિવર્સિટી બંધ હતી, પણ 'ડાઉન ટાઉન'માં માન નિશ્ચિત કોર્ટેજિયામાં વચ લેવા ગયો ત્યારે વાકાયામાં યુનિવર્સિટીના યો ઇતોલે અને ઓસાકા યુનિવર્સિટીના કેમિસ્ટ્રી વિભાગના ડૉ નાકાહારા એ બે જાપાની ગૃહમથે વિદ્યા-મિનન માટે રાહ જોઈને બેઠા હતા શું જાપાની લોકોનું સૌજન્ય અને વિવેક ! વેર મળવા આવે તો ધરનાં જીજ્ઞ માણસોને અગવડ પાય, તેથી કનાકથી અહીં બેઠા હતા ! (એમના વનનમાં બે અઠવા-

ડિયાં ગાળવાં છે, ત્યારે જાપાનનો વધુ પરિચય થશે) અને સાથે જન્મ્યા અને જન્ને જણા આગ ફોટોગ્રાફ હોઈ ત્યાં જ તેમણે ધણા ફોટા લીધા.

તે બપોરે ઇન્ટરનેશનલ સ્ટુડન્ટ સેન્ટરમાં સાપ્તાહિક ચાનો નિયત કાર્યક્રમ હતો, અને ત્યાં જવાથી એક સાથે અનેકાને મળી શકાય એમ હતું સેન્ટરના ડિરેક્ટર મિ. બ્રુસ્ટોન મેગવાયર અને બીજા અનેક પરિચિતોને ત્યાં મળી શકાયું તે રાત્રે ન્યૂ હેવનના એક ઉપનગર હેમડનમાં સરકુના પ્રોફેસર પાન થીમા સાથે મોજન વીધુ અને તેમના કુટુંબ સાથે બે કલાક વાતો કરીને ભારતીય સરકુનીના એ પૃથ્વી ભક્ત અને વિનમ્ર વિદ્વાનની વિદાય લીધી.

તા ૮ મી એપ્રિલે સવારે ટ્રેનમાં ન્યૂ હેવનથી ન્યૂ યાર્ક જવા નીકળ્યો માણસનું મન ટેવું વિનમ્ર હતું. આ પારકા પરદેશમાં એક ધગ્ગા માડ સાત મહિના ન્હો અને અમારે ઠીક ઠીક સમય તો પ્રવાસ કરતો હતો, તો એ આ સ્થાન ઉપર એવી તે રી આસક્તિ છે કે નીકળનાં કુઝખ થાય છે? મારી પત્ની અને બાળકો ભારતમાં છે આ લાના પ્રવાસમાં મુખી, આનંદી અને તદુરસ્ત ન્હો છું અને લવનેશ ચિન્તા નથી પણ અહીંના નિષ્ણાત દાકતરો એમ કહે છે કે "તમે પૂર્ણ તદુરસ્ત હોવા છતાં અને ખોરાક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પોષક હોવા છતાં કુટુંબથી અન્ય રહેતા હોવાને કારણે તમે વજન ગુમાવ્યું છે અને અમે માનીએ છીએ કે ભારત પહોંચ્યા પછી તમે એ મેળવી લેશો." સ્વદેશ જવાનું મને ગમતું હતું અને જાપાન વગેરે દેશોમાં થઈ પાંચ અઢવાડિયે વેર જવાને બદલે લડન થઈને ત્રણ દિવસમાં સ્વદેશ પહોંચવાનું હોત તો એક રીતે ઠીક હતું એવો પણ વિચાર કોઈ વાર આવ્યો હતો, તો પણ ન્યૂ હેવનથી નીકળ્યો તેની આગવી સાંગે બધો સામાન કાં તો રવાના થઈ ગયો હતો કે સફેલાઈ ગયો હતો ત્યારે ખાલી ઓરડો જોઈને મારું દિન કેમ ભરાઈ આવ્યું? અપ્રય-વાસી સાધુએ પણ, નાત્ર ચાતુર્માસને બાદ રાખી, એક સ્થળે ન રહેવું

એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો નિયમ કૃત્રી શાસ્ત્રશુદ્ધ છે તે અહીં સમગ્રયું માટે જ સાધુને 'પરિવાજક'—પર્યટન કરનાર કહ્યા છે.

લંડનમાં જન્મને ઘેર રહ્યો હતો તે શ્રી. દાણિદાસ પટેલ ગુજરાતી હતા, અને એ રીતે તેમના ઘરમાં મારો કષ્ટક અધિકાર હતો એમ કહી શકું. પણ મિસિસ દુમોસા અને તેમના ઓછાઓના પણ માયાળુ પનિએ તેમના ઘરમાં મને પુત્રવત્ ગણ્યો, લગભગ ધાર્મિક ચોક્કસા-કથી મને પોષક નિરામિય નાસ્તો આપ્યો, જરૂર કે વરસાદ પડતો હોય ત્યારે કદી પણ મને જમવા માટે બહાર જવા દીધો નહિ અને કપરા શિયાળાની રાત્રે કેટલીક વાર ઊંઘમાંથી ઉઠાડીને ખવરાવ્યું, જેને કપ-ડાની ગડી કરનાં પણ ન આવડે એવા અબ્બવહારુ માણસને બધી સગવડો આપી, એટલું જ નહિ, પણ ખાનાપિના પોનાના પુત્રને આપી શકે એવી તમામ સેનાઓ અંગત મોભાની જરાયે કલ્પના કર્યા વિના આપી, મારા કામમાં ખાસ નહિ સમજવા છતાં 'તમે માત્ર તમારા દેશનું નહિ, પણ માનવતાનું કામ કરી રહ્યા છો' એમ કહીને મને વારંવાર નિરદાવ્યો—આવાં અનેક સ્નેહબિન્દુઓ વિશે અહીં લખી શકું—એમનો અકારણ સહભાવ કેમ બુધાય? આ કુટુંબમાં રહેનાં રહેતાં સાચી અમેરિકન સંસ્કારિતાના હાર્દનો નિકટ પરિચય થયો, અને વિવિધ વર્ણો, વિવિધ ભાષાઓ અને વિવિધ આચારોના -બહિરંગમાં એક માનવના ઘટ્ટટમાં વિવસી રહી છે એ અનુભવાયું. મેંકડો વર્ષ

ન્યૂ હેવનથી ન્યૂ યૉર્ક એક્સપ્રેસ ટ્રેકન વડે સવા કલાકમાં અને લોકત્રમાં પોણાગે કલાકમાં જવાય. ન્યૂ હેવન જેવા શાન્ત વિદ્ય-તીર્થમાં રહેવાનું હોય અને અમેરિકાની નગરસંસ્કૃતિ ત્યાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે એ ન્યૂ યૉર્ક આટલું નજદીક હોય એ પણ મોટો લાભ મળાય. સવારે દસ વાગ્યે ન્યૂ યૉર્ક પહોંચી, ૫૧મી સ્ટ્રીટમાં 'એબી હોટેલ'માં જઈને તુરંત પાસે જ ૪૯મી સ્ટ્રીટમાં આવેલી 'કેકેડેલર ફાઉન્ડેશનની' ઓફિસે પહોંચ્યો. એના પ્રવાસવિભાગના મુખ્ય અમલદાર મિ. ગ્રીનફિલ્ડે ન્યૂ યૉર્કથી રિકાગો અને સાન ફ્રાન્સિસ્કો થઈ પેસિફિક માર્ગે તા. ૧૨મી મેએ મુબઈ પહોંચવા માટેના મારા વિમાની પ્રવાસની તમામ ગિરિદો લીધી હતી અને એના રિઝર્વેશન 'કન્ફર્મ' કર્યા હતાં તથા એશિયાની સર્વોત્તમ હોટેલોમાં મારે માટે રહેવાની વ્યવસ્થા કરેલી તે અંગેના કાગળો તૈયાર રાખ્યા હતા, તે બધું લીધું. માત્ર બેંગકોકથી સીમરીપ (કમ્બોડિયા) અને ત્યાંથી પાછા બેંગકોક આવવા માટેની વિમાની મુસાફરીની વ્યવસ્થા મારે બેંગકોક પહોંચીને કરવાની હતી, કેમકે ત્યાંની વિમાની સર્વીસ માટે

ફાલિન્ડેસનની આફ્રિસેથી પાછા હોટેલે આવતાં એ જ ૪૯ મી
 રેડ્લીટમાં 'સિલોન-ઇન્ડિયા ઈન'માં જન્મવા ગયો. ભારતીય ખોરાંક
 આપનાર આ બોજનાલય વિશે કેટલાક માસ પહેલાં મુરારિલાલે કહ્યું
 હતું (લંડનની જોમ ન્યૂ યોર્કમાં પણ આવાં સંખ્યાબંધ બોજનાલયો
 છે); ત્યાર પછી અનેક વાર ન્યૂ યોર્ક આવ્યો, પણ કદી ત્યાં જવાનો
 સમય મળ્યો નહોતો. એક સાથે સોએક માણસો બેસી શકે એટલી
 જગ્યા હતી, પણ જપોરે ત્યાં જન્મનાર હું એકલો જ હતો ! મને
 કહેવામાં આવ્યું કે અમેરિકન મહેમાનો રાત્રે અહીં એટલી મોટી
 સંખ્યામાં આવે છે કે મોઝા આવનારે રાહ જોવી પડે છે. ત્યાંના
 જંગાળી વેઈટરને પૂછ્યું કે “આ બોજનાલય કોણ ચલાવે છે ?” તો
 કહે, “મુખર્મના એક મિ. વલિયા”, ‘વલિયા’ નહિ, પણ ‘વાડિયા’
 હોવા જોઈએ એમ કલ્પીને મેં તેને કહ્યું કે “અમે એક જ બાપા
 બોલીએ છીએ; તમે એમને બોલાવશો ?” એમની સાથે વાન કરનાં
 જણાયું કે વડોદરા યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ પ્રો-વાઇસ-ચાન્સેલર પ્રો.
 અરહેશર વાડિયાના તેઓ નજીકના પિતરાઈ છે. એમનું નામ દુસ્તમજી
 વાડિયા. કાલી પારસી જગાનમાં કહે, “અરહેશર ન્યૂ યોર્ક આવ્યા
 ત્યારે અહીં જ જન્મવા આવતા હતા !” હું જમી રહ્યો ત્યાં સુધી
 (અને મને જમનાં જરા વાર લાગે છે !) દુસ્તમજી મારી પાસે જ
 બેઠા, વિવિધ વાનીઓ આગ્રહ કરીને ખવરાવી અને મદ્રાસી પાપડ
 મંગાવી આપ્યા. પાપડનું મંગાવેલું પાર્સલ મદ્રાસથી હજી આવ્યું
 નહોતું, એટલે પાપડતો ઉપયોગ ત્યાં કરકસરથી થતો હતો છતાં !

તા. ૯ મી એપ્રિલે, એક જ દિવસે બે ફિલ્મ જોઈ-‘હેવન નોઝ
 મિ. એલિસન’ અને ‘સેવન વન્ડર્સ ઓફ ધ વર્લ્ડ.’ એક દિવસે બે
 ફિલ્મ જોઈ હોય એવું ઘણાં વર્ષ પછી જન્યું. કોઈ નવજાત ફિલ્મ
 જોવાથી સાદ કંટાળી ગયો હોઈ તેથી તે અધૂરી મૂલતિ બીજી ફિલ્મ
 જોવા ગયો હોઈ એવું ૧૯૩૫ અને '૪૦ ની વચ્ચે બેએક વાર
 અમદાવાદમાં જન્યું હશે. ‘પ્રજાપંથુ’ સાપ્તાહિકમાં ‘ચિત્રપટ-બોલપટ’નું

કોલમ કેટલાક વર્ષ સુધી લખતો હતો ત્યારે દેશી અને વિદેશી ફિલ્મો રસપૂર્વક જોતો હતો. પણ એ રસ ધીરે ધીરે ઓસરવા લાગ્યો, પણ અહીં વિદેશી ફિલ્મોએ એ જૂનું આકર્ષણ પુનર્જીવિત કર્યું. 'વોર એન્ડ પીસ', 'ટેન કમાન્ડમેન્ટ' અને 'દી દાઉસ ઓફ ધ ઓગસ્ટ મૂન' જેવી સંખ્યામધ કલાકૃતિઓ જોઈ, ચિત્રપટકલાના શિરમોર જેવી ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને જાપાનીસ ફિલ્મો જોઈ ખાસ કરીને એક એક જાપાનીસ ફિલ્મ માટે તો એક એક લેખ લખવાનું મન થાય, પરંતુ એ લખનાનો મને સમય નથી કે તમારી પામે એ છાપવાની જગ્યા નથી.

'હેવન નોઝ મિ એવિસન' એ ફિલ્મ જીન વિશ્વયુદ્ધમાં પેસિફિક મહાસાગરના એક ઉજ્જડ ટાપુ ઉપર એક અમેરિકન સૈનિક અને એક અમેરિકન સાધ્વીની નિર્દોષ મૈત્રીની કથા છે પણ 'સેવન વન્ડર્સ ઓફ ધ વર્લ્ડ' વિશે થોડીક પંક્તિઓ અહીં લખીશ. એ 'સિનેમા' નથી, પણ 'સિનેરામા' છે આપણા દેશમાં મુઝઈ કે કવકતા જેવા શહેરામાં 'સિનેરામા' બનાવાય છે કે કેમ એ મને ખબર નથી, એટલે ને વિશે અહીં શબ્દ છુ. 'સિનેરામા' જગતની જીડતી મુસાફરી કરાવે છે, જાણે વિમાનમાં જીડતાં જીડતાં જગત જોના હોઈએ એવો ભાસ નહિ, પણ અનુભવ તે જોનાં થાય છે ન્યૂયોર્કથી અધીરું દુનિયા ઉપર જીડીને સ્વદેશ જવા નીકળવાનું છે તેના આગલા દિવસે જ તે જોયું (મિત્રોની એ માટે સૂચના તો કેટલાક મહિનાથી હતી) એ પણ સુભગ અકસ્માત હતો.

પ્રાચીન ગ્રીકો જગતની સાત અજાયબતો વર્ણવતા હતા. એમાંથી માત્ર પિરામિડ આજે અખંડ વિદ્યમાન છે. એટલે આ 'સિનેરામા'ને અપાયેલું 'સેવન વન્ડર્સ' નામ, ન્યાયશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો, 'ઉપવક્ષણ' છે, અને 'જગતનાં જોવા લાયક સ્થળો' એટલો જ તેનો ભાવાર્થ છે. 'અધા ગ્રેસકો જાણે 'પાન-અમેરિકન એરવેઝ'ના એક જગી વિમાનમાં ન્યૂ યોર્કના મેનહટન ટાપુ

ઉપરથી જાડયા અને સ્વતંત્રતાના પૂતળાને સલામ કરીને દક્ષિણ અમેરિકા, જાપાન, કંબોડિયા, ભારત, ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, આફ્રિકા, યુકેઈ, ઇટલી અને છેવટે ધરતીનો છેડો ધર એ પ્રમાણે પાછા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આવી પહોંચ્યા. આ 'સિનેરાગા'નો નિર્માના વિમાનના પાર્કલટ તરીકે વારંવાર દેખાય અને ત્યાંથી જ નીચે પસાર થતાં રથાનો વિશે છટાદાર બાષણ કરતો સંભળાય, એટલે પોતે પ્રવાસ કરી રહ્યા છે એવો પ્રેક્ષકોનો આભાસ વધારે દઢ બને. આ માત્ર રંજન નથી, પણ લોકશિક્ષણ છે. અને જે દેશના લોકો જગતમાં સૌથી વધારે પ્રવાસ કરે છે અને પરિણામે અનુભવ મેળવે છે એના કરતાં એશિયાના ગરીબ દેશોમાં આવું બનાવાય તો એનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય ઘણું વધારે અંકાય. જાપાનનાં કલાત્મક નૃત્યો અને અદ્ભુત ઉદ્યાનો, અરબસ્તાનનાં ભયાનક રેગિસ્તાન, કંબોડિયાનાં પ્રાચીન હિન્દુ મંદિરો, કદાચર યુરોપિયનો જેમની આગળ વામન લાગે એવા આફ્રિકાના આદિવાસીઓનાં નૃત્યો, રામના વિત્સવો, દક્ષિણ અમેરિકાની અરણ્યશ્રી—આ બધું રસપ્રદ વિવેચન સાથે આકાશમાંથી તેમજ નીચે જાતરીને કરતા પ્રવાસીની નજરે જોવા મળે. ભારત વિશે જે બનાવાયું—મદારી, દેવદાસીઓ, વરધોડા, રક્તવેનાં અંધેર—એમાં સમભાવનો અભાવ હતો, એટલું જ નહિ, પણ સીધા કટાક્ષો દના—હવું તો દોષદર્શન, પણ એ બોલું હવું એમ આપણે શી રીતે કહીએ ?

ભારતની યુનિવર્સિટીઓ અને તેઓના પ્રશ્નો વિશે રોકફેલર ફાઉન્ડેશનવાળા ડૉ. ગોલ્ડપેટ્રિક મારી સાથે લંબાણ વાતચીત કરવા મંજૂતા હતા, તેથી તા. ૧૦ મી એપ્રિલે સવારે દોઢેક કલાક અમે અર્થ કરી. ભારતની યુનિવર્સિટીઓના મુખ્ય પ્રશ્નો, એમાં છેવટનાં વર્ષોમાં દેખાઈ રહેલાં કેટલાંક ચિન્તાજનક વલણો, સંસ્થાઓનો વહીવટ કઈ રીતે વધારે વિદ્યાભિમુખ બને અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ વચ્ચે વિદ્યાનો સંપર્ક કેવી રીતે વધે, વ્યાપક અર્થમાં સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ વર્તમાન-કાળમાં શી રીતે ઉપયોગી બને, ખાસ કરીને ભાવનાઓ ('આઈ-

ડિયાઝ')ના વિકાસના અભ્યાસનું અને ભાષાવિજ્ઞાનનું વર્તમાન સાથે સંયોજન કેવી રીતે ઉપકારક બને, ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો વિશે ઘણી વાતો થઈ અમેરિકાની સાધનસપત્ર સરચાઆ ભારતીય વિદ્વાનોને બ્યાપક અનુભવ મેળવનામા ગમે તેટલી સહાય કરે, પણ છેવટે તો રાષ્ટ્રધડતરના તમામ કાર્યોની જેમ, યુનિવર્સિટીઓને પણ 'વર્ધાવધા'નું આનંદ બનાવવાનો બોલો ફેવળ ભારતવાસીઓ ઉપર જ છે એ મત મે પ્રકટ કર્યો

અમારી આ વાતો લાખી ચાલુ, પણ શિકાગો જવા માટેનું પ્લેન પકડવાનો સમય થતો હતો, એટલે ફ્રાંકિ-ડેશનથી બની હોટેલ માત્ર પાંચ મિનિટને રસ્તે હોવા છતાં ટેક્સી કરીને હુ લા આબ્યો અને બધો સામાન તો નૈયાગ હતો એટલે તે જ ટેક્સીમા લ ગાર્ડિયા' એરપોર્ટ જવા નીકળ્યો ('લ ગાર્ડિયા' આનરિક મુસાફરી નાટે છે, આતરરાષ્ટ્રીય એરપોર્ટ 'આઈડલ વાર્ષ'ડ' જુદુ છે)

તા ૧૦મી એપ્રિલે બપોરે ૧૨ વાગ્યે યુનાઇટેડ એર લાઇન્સના વિમાનમાં શિકાગો જવા નીકળ્યો શિકાગો ન્યૂ યાર્કથી પશ્ચિમે આશરે હજાર માઈલ દૂર થાય કોઈ મોટા શહેરમા પરાની ટ્રેઈનોની અવર જવર હોય તેટલા મોટા પ્રમાણમાં ન્યૂ યોર્ક અને શિકાગો વચ્ચે વિમાનોની અવરજવર છે બીજા મોટા શહેરો વચ્ચે પણ લગભગ એવું સમજવાનું છે આ કારણે અમેરિકાના હવાઈ રાજમાગો બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ ગીચ છે, અને તેથી વિમાની અકસ્માતો અહીં પ્રમાણમા મોટી સંખ્યામાં થાય છે આ પરિસ્થિતિના વૈજ્ઞાનિક ઈનાજો સચવવા માટે અમેરિકન સરકારે તાજેતરમા એડ સમિતિ નીમેની છે મુનઈથી નીકળતાં પહેલા, આખી ચે પૃથ્વીપ્રક્ષિપ્ત કરીને પાછા આવતાં સુધીનો લાખ રૂપિયાનો વીમો ઉતરાવીને અને દેશમા બધા જરૂરી કાગળો ઉપર સહીઓ કરીને હુ નીકળ્યો હોઈ પ્રમાણમાં નિશ્ચિન્ત હતો!

વિમાનમાં મારી બાજુની બેઠક ઉપર અમેરિકન દવાઈ દળનો એક ભૂતપૂર્વ પાર્શ્વદટ બેઠો હતો. અત્યારે તે વેપાગ દરે છે, પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં તેણે કામ કરેલું; આથી તેની સાથે વિમાનો અને વિમાની મુસાફરી વિશે ઘણી વાતો થઈ, અને એ વિશેની મારી જિજ્ઞાસા સતોપાર્શ્વ તેની પાસેથી જાણુ કે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાન સામે અમેરિકા જોડાયું ત્યાર પછી અમેરિકાના જાપાનિસ નાગરિકોએ યુદ્ધમાં જોડાવાને સરકારને અગ્ત્ય કરી હતી; પરિણામે ૮૦૦ અમેરિકન-જાપાનિસ સૈનિકોની એક દુકડી ઊભી થઈ હતી; એમને જાપાન સામે લડવા મેજલવામાં અગત વફાદારીના પ્રશ્નો ઊભા થવાનો ભય હતો, તેથી એમને છંદાલીમા મોકલવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાં એમણે માત્ર વીગત જતાવ્યું હતું જો કે એ જ યુદ્ધમાં અમેરિકાવાસી જર્મનો અને ઇટાલિયનો યુરોપના જર્મનો અને ઇટાલિયનો સામે લડતા હતા (હજી પણ ન્યૂ યૉર્કમાં એવા લતા છે, જ્યાં જર્મન ભાષા જ બોલાય છે અને જર્મન વાનીઓ જ ખરાય છે), પણ એમના પૂર્વજો અમેરિકામાં જાપાનીઓ કરતાં વહેવા આવેલા, એટલે બેદ ખરે.

બપોરે ૨-૨૫ વાગ્યે, ન્યૂ યૉર્કના સમય પ્રમાણે ૩-૨૫ વાગ્યે, શિકાગો પહોંચ્યા (અમેરિકા દેશ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ હજાર માઈલ દુરોઈ એમા ચાર 'સ્ટેન્ડર્ડ ટાઈમ' ચાલે છે. ન્યૂ યૉર્કના સમયથી શિકાગોનો સમય એક કલાક પાછળ, શિકાગોથી ૩-૪૨ એક કલાક પાછળ, અને ૩-૫૨થી સાન ફ્રાન્સિસ્કો એક કલાક પાછળ વળી ઉનાળામાં ઓકિસમાં કામ કરતા લોકો પ્રકાશમાં ઘેર જઈ, બાગ-બગીચાની ખુશનુમા હવા માણી શકે તે માટે ઘડિયાળનો કાંટો એક કલાક વહેલો મૂકવામાં આવે છે, જેને સ્વર્ગપ્રકાશની બચન કહેવાનો સમય—'ડે-લાઈટ મેવિંગ ટાઈમ'—કહેવામાં આવે છે. સમયનો આ ફેરફાર ઉનાળામાં લંડનમાં પણ કરવામાં આવે છે.) એરપોર્ટથી કોચમાં શિકાગો 'ડાઉન ટાઉન'માં ગયો અને ત્યાંથી ટેક્સી કરીને 'ઈન્ટરનેશનલ હાઉસ'માં ગયો. જો કે પાછળથી ખજાર પડી કે આમ

કરવાની જરૂર નહોતી, કેમકે ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ એરપોર્ટથી વધારે પાસે હતું ! પણ કોચમાંથી જિતરતાં મારા સ્વભાવગત સુનકણાપણાને એક વધુ બનાવ બન્યો જાણે ન્યૂ હેવનમાં બસમાં મુસાફરી કરતો હોય તેમ હાથમાં નાની ‘એટેશી’ લઈને જિતરીને તું ચાલ્યો ! મારો સામાન બધો બસની અદર જ ! બસનો ડ્રાઈવર-કન્ડક્ટર (મજૂરી અતિશય મોઢી હોવાને કાગળે અમેરિકામાં બધે ડ્રાઈવર-કન્ડક્ટર એક જ હોય છે અને પર્યટનની બસોમાં તો એક જ માણસ બસ હાકના ઉપરાત બેભિયા તરીકે લાપણ કરે છે, સાથે ફરે છે અને હોટેલોમાંથી જિતારુઓને મેખાવી પણ લાવે છે) મારી પાછળ ડાડ્યો અને ખૂંચો પાડી કે ‘સાહેબ ! તમારો સામાન રહી ગયો છે !’ ત્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું કે હું ન્યૂ હેવનમાં નહિ, પણ શિકાગોમાં છું પાછો આવી, સામાન જિતરાવીને ઇન્ટરનેશનલ હાઉસમાં ગયો વડોદરાના મારા મે સહમાર્થકરો—અગ્રેજી વિભાગવાળા શ્રી કટક અને યુનિવર્સિટીની માધ્યમિક શાળાના આચાર્ય શ્રી કિશોરકાન્ત યાત્રિક અહીં રાહ જોના મેદા હતા તેઓ અહીં હતા, માટે મે ઇન્ટરનેશનલ હાઉસમાં જિતરાવાનું રાખ્યું હતું તેમની સાથે ચા પીની અને મોડી રાત સુવી વાતો કરી

બીજો દિવસે, તા ૧૨ મી એપ્રિલે અવારે હું અને શ્રી કટક શિકાગો યુનિવર્સિટીનું પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર (ઓગિવેન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ) જોવા ગયા આ સગ્ધા મુખ્યત્વે ઇતિહાસ અને મધ્યપૂર્વના દેશોની સંસ્કૃતિ વિશે કામ કરી રહેતી છે એસિગિયાની કીનારાર નિપિના શિવાનેજો (‘કયુનિકેર્મ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સ’)ના રાષ્ટ્રકોશનું કામ અહીં કેટનાક વર્ષથી ચાલી ગયું છે અને એ માટેનો એક અન્ય વિભાગ ત્યાં છે એ વિભાગ તથા અસ્થાનુ નાનું પણ પ્રતિનિધિત્વવાળું મ્યુઝિયમ જોયું

નપોરે સંસ્કૃતના મદદનીશ પ્રોફેસર (પ્રોફેસર અહીં કોઈ નથી) જ્યોર્જ બોક્સિન્કોયને મળ્યો તેઓ હમણા વિદ્યાર્થીઓના ડીન તરીકે

પણ કામ મે છે તેઓ મૂળ રસિયાના છે અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં તથા ખીજા વ્યવસાયોમાં રસિયોનાં પ્રમાણ ધારવામાં આવે છે તે કરતા વધારે છે, અને તેમાંના ટેનાક સામ્યવાદી સત્તાની ગ્યાપના પછી આવેના શરણાર્થીઓ પણ છે ત્રી જોશિન્સ્ટ્રેય સાદા, સરલ, નિરાડબરી ઈર્ષ પણ પ્રકારના 'અમેરિકન ટય' વિનાના છે આપણા દેશના શિક્ષણરાશ્ત્રીઓ જે તરફ હમણાં ધણ ધ્યાન આપી રહ્યા છે તે 'જનરલ એન્લ્યુકેશન' અગે ધણા પ્રયોગો અને તે અગે સતત ફેરફારો શિક્ષાગો યુનિવર્સિટીએ કર્યા છે એની પડોશી શિક્ષણસ્થાઓ આ બાબતમાં શિક્ષાગોની પુષ્કળ દીકાઓ પણ કરે છે મમે તેમ, પણ અમેરિકામાં 'જનરલ એન્લ્યુકેશન' એ નવો વિષય છે, અને ત્યાં પણ તાલો મુલિવસ્ત્ય મત ન મિષ્મ એવી સ્થિતિ એ બાબતમાં પ્રવર્તે છે અને યેન જેની જૂની યુનિવર્સિટીમાં તો 'જનરલ એન્લ્યુકેશન' નો વિભાગ જ નથી

શિક્ષાગોમાં 'જનરલ એન્લ્યુકેશન'ના અભ્યાસક્રમ અગે ભારતીય સંસ્કૃતિ અગેની વાચનસામગ્રી વિદ્યાર્થીઓને પૂરી પાડવા માટે 'ઇન્ડિયન સિવિલિઝેશન' (અમેરિકામાં અભ્યાસાત્મક લખાણોમાં 'ઇન્ડિયન'ને બદલે 'ઇન્ડિય' શબ્દ ટેનાક વર્ષથી વધુ પ્રચારમાં છે, કેમકે 'ઇન્ડિયન' શબ્દ વડે ત્યાં અમેરિકન ગતા ઇન્ડિયનોને બ્રમ થાય છે) વિશેના ટેનાક પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આયા છે તે ત્રી જોશિન્સ્ટ્રેયે બતાયા, અને હવે પછી જે પ્રકટ થવાનાં છે તેની યોજના બતાવી એમાં કેટલાક લેખો નવા લખાણોને જાપ્યા છે, જ્યારે ખીજા ટેનાકની પસદગી અગાઉ પ્રકટ થયેનાં લખાણોમાંથી કરવામાં આવી છે પ્રાચીનથી માંડી અર્વાચીન-અલ્પતન સુધીના ધણા પ્રશ્નો એમાં આવી જાય છે અને વિષયો તેમજ લેખકોની પસદગી પૂરતી વૈવિધ્યપૂર્ણ છે

ભારતીય ભાષાઓમાં શિક્ષાગો યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને પાનિનુ શિક્ષણ અપાય છે અર્વાચીન ભાષાઓમાં બંગાળીના

પુસ્તકાલય માટે રોકડેર ફાઉન્ડેશને કેટલાક ઓરડાઓની દેણગી કરી છે, અને શાન્તિનિકેતન રહીને અભ્યાસ કરી આવેલા એક અધ્યાપક દ્વારા બગાળીને વિભાગ સફ થાય એવો સંભવ છે. હિન્દી માટે વિચારણા થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું આ મે માસમાં ભારતીય વિષયો ઉપર કામ કરનારા અમેરિકાના વિદ્વાનોની એક પત્રિકા શિકાગોમાં મળવાની છે એમાં હાજરી આપવા માટે પ્રો. પ્રોલ્લિન્સ્કોયે મને સૂચન કર્યું, પણ મે માસની અધવચમાં તો મારે ભારત પહોંચવાનું હોઈ એ શક્ય નહોતું.

સાર પછી એન્થ્રોપોલોજીના પ્રોફેસર મિલ્ટન સિંગરનાં સૂચનથી એમના વિભાગની એક સેમિનારમાં હાજરી આપી રાંત્રી કોલેજના એક લેકચરર શ્રી. લલિતાપ્રસાદ વિદ્યાર્થી જે હાલ અહીંના વિદ્યાર્થી છે (એ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી દુએએ એમને વિશે મને ન્યૂ હેવનમાં વાન કરી હતી) તેમણે મમાના તીર્થંગાર 'મયાવાદ' પ્લાલ્લો વિશે એક નિમ્ન વાચ્યો નિમ્નવાચનને અતે થોડીક ચર્ચા થઈ.

શિકાગો પ્રમાણમાં જૂનું ગીચ ઔદ્યોગિક શહેર હોઈ વોશિંગ્ટન જેવાં સુયોજિત નગરોની તુલનાએ અણધારે લાગે છે. વળી મોટાં સરોવર નજીક તેથી અને લગભગ આખું વર્ષ પવન ફૂંકાતો હોવાને કારણે અહીંની હવા પણ સરદી કરનારી છે ન્યૂ હેવનથી નીકળ્યો ત્યાર સુધીમાં ત્યાં વસંતનો પ્રારંભ થઈ ગયો હતો, પણ શિકાગોમાં તો એપ્રિલની અધવચની આ સાંજે પુષ્કળ બરફ પડ્યો અને હવામાં ઠંડીનો સારો ચમકારો આવી ગયો.

તા. ૧૨ મી એપ્રિલે શ્રી કિશોરકાન્ત યાત્રિક સાથે 'સાયન્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ મ્યુઝિયમ' જોયું લડનમાં જોયેલા સાયન્સ મ્યુઝિયમ કરતાં આ ધણું નાનું ગણાય, પણ આમાં અઘનપણાનો સરપર્શ વધારે લાગ્યો. બપોરે પ્રો. મિલ્ટન સિંગરને હું મળ્યો. આ બાઈ અગાઉ બે વાર ભારતમાં આવી ગયા છે. પોને સંપાદિત કરેલ 'વિવેચન

હન ઇન્ડિયા' એ પુસ્તક તથા બીજી ટેલીક રચનાઓ તેમણે બેટ આપી. અમેરિકા અને ભારતમાં યવા જોઈના આ પ્રકારના અભ્યાસ વિશે તેમની સાથે વાતો થઈ. આ પછી ઇતિહાસ વિભાગના જુવાન અધ્યાપક મિ. સ્ટીફન હેની સાથે 'ભારતના ઘડનારમાં બ્રિટને આપેલો ફાળો' એ વિષય ઉપરની અંડરગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓની એક સેમિનારમાં હાજરી આપી. લગભગ એક કલાક સુધી રસપ્રદ અને ઉત્તેજક ('પ્રોવોકિંગ') ચર્ચાઓ થઈ. ભારત જેવા પરક્રીય દેશ વિશે વિદ્યાર્થીઓએ સારું વાચ્યુ અને વિચાર્યું હતું એ સ્પષ્ટ વરતાતું હતું મિ. હેએ કહ્યું કે જુદાજુદા વિદ્યાર્થીઓને એવી વાચનસામગ્રી અપાઈ હતી કે જેથી તેમના વિચારો પરસ્પર સાથે ટકરાય અને સારી ચર્ચા જન્મે; જેમ કે જુદા એકે પં. નહેરુનાં લખાણ વાંચ્યાં હોય તો બીજાએ બ્રિટિશ ઇતિહાસકાર કુપલેન્ડનાં. અંડરગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અધ્યાપકોની હાજરીમાં આટલી સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા કરે એ આપણા દેશમાં વારંવાર જોવામાં આવતું નથી છેવટે, જ્ઞાનની તૃષા અને સ્વતંત્ર વિચાર-શક્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં જગાડી શકાય તો શિક્ષણનો મોટો હેતુ સિદ્ધ થયો ગણાય. આ ચર્ચા માત્ર અભિજવા માટે હતું ગયો હતો, પણ પાછળથી અધ્યાપકો સાથે એ વિશે વિચારોની આપ-લે કરી.

મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાતનું સાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, ભારતની યુનિવર્સિટીઓ તથા તેના શિક્ષકો અને શિક્ષણની સ્થિતિ આદિ વિશે તેમણે ઘણા સવાલો પૂછ્યા, અને મારે અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓ અને ખાસ કરીને શિકાગોના આંતરિક પ્રશ્નો વિશે એવા જ પ્રશ્નો પૂછવાના હતા તેના જવાબ આપ્યા. અમે સમય નક્કી કર્યા વિના ગયા હતા, તોપણ તેમની સાથે ખે કલાક ગાળ્યા. અમેરિકામાં અહીં તેમજ અન્યત્ર એ જોયું કે એક વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે વડોદરા માટે આ લોકોને સારું માન છે.

તા. ૧૩ મી એપ્રિલે શનિવાર હતો અને સ્વચ્છતા તથા મિત્રોની ઘણી દ્રવાદ તે દિવસે શિકાગો ખાતે મળવાની અપેક્ષા મેં રાખી હતી. બીજો દિવસે રવિવારે દ્રવાદ આવવાની નહોતી અને હું સાન ફ્રાન્સિસ્કો જવા માટે નીકળવાનો હતો. પણ આ શનિવાર અમેરિકાના ઇતિહાસમાં વિલક્ષણ હતો, પોન્ટમાસ્ટર-જનરલ સમરફિલ્ડ તથા અમેરિકન કોંગ્રેસ વચ્ચેના મતભેદને કારણે આખા દેશમાં રવિવાર ઉપરાંત શનિવારે પણ દ્રવાલ વહેંચણી બંધ રાખવાનો નિર્ણય લેવાયો હતો અને તેનો આરંભ આ શનિવારથી થયો હતો. આવા મતભેદની

નહિ મળે તો નિરુપાયે પોતાને તમામ હંગામી માણસોને છૂટા કરવા પડશે, એટલું જ નહિ, પણ શનિવારે ટપાલ-વહેંચણીનું કામ બંધ કરવું પડશે ! (આમેય અમેરિકા જેવા અઘનન જીવનશીતિ ધરાવતા દેશનાં બધાં શહેરોમાં પણ, વેપારના કેન્દ્રરૂપ અને વહીવટના કેન્દ્રરૂપ વિગતારો સિવાય, સર્વત્ર ટપાલની વહેંચણી દિવસમાં માત્ર એક જ વાર થાય છે, બપોરે ત્રણ-ચાર વાગે ટપાલ આવે એ કંઈ અસામાન્ય નથી ! મશીન કરતાં માણસ પાસે કામ લેવાનું અમેરિકામાં ટેટલું મોંઘું છે !) કોંગ્રેસની નાણાકીય સમિતિએ જાહેર કર્યું કે—‘ સમરક્લિફ હાટી આપે છે ! ’ સમરક્લિફે જાહેર કર્યું કે “ હું હાટી આપતો નથી, મારી પાસે બીજો ઇલાજ નથી. ” અઠવાડિયામાં બે દિવસ ટપાલ બંધ રહેવાના સંભવથી આ પ્રતિપ્રધાન દેશમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો, પણ સમરક્લિફે તો, ૧૩ મી એપ્રિલથી દરેક શનિવારે ટપાલ અને ટપાલઆફિસો બંધ રાખવાના હુકમ છોડી દીધા ત્યારે કોંગ્રેસની સમિતિને પ્રતીતિ થઈ કે સમરક્લિફે હાટી આપી નહોતી, અને છેવટે તેણે વધુ નાણાં મંજૂર કર્યાં. પરંતુ સમરક્લિફે જાહેર કર્યું : “ આ મંજૂરી એટલી મોડી મળી છે કે દેશભરમાં છોડેલા હુકમો પાછા ખેંચવાનો સમય નથી, માટે આ શનિવારે તો ટપાલ બંધ રહેશે જ ! ” છાપામાં, ખરેખર, એક રમૂજી નાટક ભજવાયું. શિકાગોના સરનામે લખાયેલી ટપાલ અને કર્યા મળશે એ જાણતો નથી આ પત્ર રવાના કરું છું ત્યાં સુધી બર્કલેમાં તો મળી નથી.

અહીં બહુ કિંમતી ગણાય એવું ભોજન સાથે લઈને તેઓ એરપોર્ટ ઉપર આવ્યા હતાં. ડૉ. ગમ્પર્ઝની કારમાં અમે બધાં બર્કલેમાં કાર્ગટન હોટેલમાં ગયાં. આ હોટેલ જેટલી નાની છે તેટલી જ સગવડભરી છે અને રોકફેલર ફાઉન્ડેશનના આમત્રણથી થોડા સમય પહેલાં અમેરિકા આવેલા ભારતીય નવલકથાકાર શ્રી. આર. કે. નાગયણ પોતાનું લેખન-કાર્ય-પૂરું કરવા માટે એ માસ અહીં રહ્યા હતા અને આરામ આપવા માટે મિત્રોએ થોડી વારમાં વિદાય લીધી અને મુસાફરીના ચાકને લીધે હું તુરંત જ નિદ્રાધીન થયો.

બીજે દિવસે, તા. ૧૩ મી એપ્રિલે સવારે નાસ્તો કરીને બહાર નીકળ્યો. ટેકર્સ - - - - - 'કમ્પસ' રમણીય છે અને આ કોઈ પ્રવૃત્તિ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. શિકાગોમાં બે દિવસ પહેલાં બરફ પડ્યો હતો, પણ એ તો બે હજાર માઈલ પૂર્વે રહ્યું. કેલિફોર્નિયાની આ સુગંધા સુદલા ભૂમિમાં બારે માસ સૂર્યનો પ્રકાશ ભોગવી શકાય છે અને ઠંડી તો અહીં સાવ ગુલામી છે. બાએજ કોઈ ઓવરકોટ સાથે નજરે પડે છે.

બર્કલેમાં બાષાવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતા બે મહોરના એક વિદ્યાર્થી શ્રી મિળિગિરિને પ્રો. શ્રીનિવાસે મોકલ્યા હતા. તેઓ અગિયાર વાગ્યે આવ્યા, એટલે તેમની સાથે અહીંથી આઠેક માઈલ દૂર આદમનીમાં શ્રીનિવાસને ઘેર અમે જમવા ગયા, અને ત્યાં સાંજે ચાર સુધી ગપાટા માર્યા

સાંજે હોટેલ ઉપર આવી, થોડોક આરામ લઈ બહાર નીકળવાની તૈયાર કરતો હતો ત્યાં ડૉ. ગમ્પર્ઝનો ફોન આવ્યો. મારી તમિયન સારી હોય અને બર્કલે હિલ ઉપર સૂર્યાસ્તનું દ્રશ્ય જોવા જવું હોય તો પોતે કાર લઈને આવે એમ તેમણે જણાવ્યું. તૈયાર થઈને નીચે જતર્યો, એટલામાં તેઓ આવી પહોંચ્યા, અને સૂર્યાસ્ત પહેલાં પહોંચવું જ

જોઈ એ, એટલે જલદીથી અંમે નીકળ્યા અને બરાબર સૂર્યાસ્ત સમયે ઉપર જઈ પહોંચ્યા. આશુતું 'સનમેટ પોર્ટન્ટ' અહીં મને યાદ આવ્યું. ટેકરીના ઝરતા, જ્યાં થઈ ને અંમે ઉપર પહોંચ્યા તે પણ એવા વર્તુલાકાર દતા, અને ફેલિક્ષેર્નિયાના સમધારણ હવામાનમાં આસપાસની પહાડીઓ ઉપર અને ખીણોમાં લીલીઝમ વનશ્રી વિસ્તરેલી હતી ત્યાંથી ફેલિક્ષેર્નિયાનો પ્રસિદ્ધ 'ગોલ્ડન ગ્રેટ ક્ષિત્ર' (એની પેલી ખાતુએ ખુદસો પોર્સાફિક મહાસાગર આવેલો છે) અને 'સાનફ્રાન્સિસ્કો-ઓક્ટોનેન્ડ એ ક્ષિત્ર' (આઈ માઈલનો આ પુત્ર જગતમાં સૌથી લાંબો ગણાય છે) દૂર ક્ષિત્ર ઉપર જોયા નીચે પથરાયેલા ઓક્ટોનેન્ડ અને બર્કલે શહેરોનું સુંદર વિદગદકપ નજરે પડતું હતું. દૂર નૈઋત્યે વિશાળ સાન ફ્રાન્સિસ્કો દેખાતું હતું આ જોતા જોનામાં જ સૂર્ય ડૂબી ગયો અને ટેકરીની ખીણ દિશાએથી ચકાવો લઈ અંમે નીકળ્યા ત્યાં રાત પડી ગઈ હતી, વીજળીનો સફેદ અને રાનો પ્રકાશ બર્કલે અને ઓક્ટોનેન્ડ ઉપર પથરાઈ ગયો હતો, અંમે નિર્જન ટેકરી ઉપરથી એનું અવર્ણનીય પ્રકાશમય દ્રશ્ય દેખાતું હતું. નીચે ઉતરતાં અંમે કંઈક રસ્તો બૂચ્યા, પણ આમનેમ કરીને રાત્રે આઠ વાગ્યે કાર્લટન હોટેલ ઉપર આવી પહોંચ્યા.

શબ્દકોશ વિશે લંડનથી લખેલા મારા પહેલા પત્રમાં મેં વાત કરી હતી) ભાષાવિજ્ઞાનના વિભાગમાં છે. આવતે વર્ષે દક્ષિણ એશિયાના અધ્યયનનો વિભાગ શરૂ થશે. ત્યારે હિન્દી તે વિભાગ સાથે તથા ભાષાવિજ્ઞાન સાથે જોડાશે. ડૉ. ગમ્પર્જે હિમાચલ પ્રદેશ અને ઓરિસાની કેટલીક બોલીઓને અનુલક્ષીને તથા હિન્દી પરત્વે ભાષાવિજ્ઞાનમાં અગત્યનું કામ કર્યું છે, અને રોકફેલર ફાઉન્ડેશનની સહાયથી કેકન કોલેજ તરફથી યોગ્યતા ભાષાવિજ્ઞાનના વર્ગોમાં તેમણે શિક્ષણકાર્ય કરેલું હોઈ આપણા દેશના અભ્યાસીઓમાં તેઓ સુપરિચિત છે. તજ્જ વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત જગતના અનેક દેશોમાં યુક્તળ પ્રવાસ કરેલો હોઈ વ્યાપક અર્થમાં તેઓ એક સંસ્કારી સજ્જન છે.

હતું તેમ, ધણું વિકાસ પામેલું હોવા છતાં, ઇન્ડિયનોની બધી ભાષાઓનો અભ્યાસ કે નોંધ હજી થઈ શક્યાં નથી. કેટલીક ભાષાઓ સાવ ધસાઈને લુપ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. કેટલીકના જાણનારા કે જોડનારા હવે માત્ર જોવાય જાય છે ! કોઈ જોણી તો માત્ર એકાદ રડચોખડચો વૃદ્ધ જ જાણે છે ! એમના ગયા પછી એની વિશ્વસિતિ ! આથી કેલિફોર્નિયા, ઓરેગોન વગેરે ગળ્યોમા અમેરિકન ઇન્ડિયનોની ભાષાઓ અને જોણીઓનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની યોજના કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીએ પીએચ. ડી.ના દમેક વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપીને કરી છે. અરબીના પ્રોફેસર જોનર અને એસિરિયનના પ્રોફેસર ફિન્કલ-સાર્ફન્ક સાથે પણ આ વખતે કેટલીક વાતો થઈ.

અગિયારેક વાગ્યે હોટેલ ઉપર આવ્યો ત્યારે દેશમાંથી ધણી ટપાલ આવેલી હતી. મુખર્ષ યુનિવર્સિટીના આગ્રયે આપેલાં ‘શબ્દ અને અર્થ’ વિશેનાં વ્યાખ્યાનોને મુખર્ષ સરકારે પારિતોષિક આપ્યાનું તેમાંથી જાણ્યું. આ પારિતોષિક મારા અધ્યાપક શ્રી. અનંતરાય રાવળની સાથે વહેંચાયું એ અમારા બન્નેય માટે સતોષ અને આનંદની વાત છે.

બપોરે ડૉ. મુખર્ષે યોજેલા કચ્ચમાં ગયો. આ ઉપક્રમ તેમણે સારો જોઈયો, કેમકે એથી પૂર્વની ભાષાઓ અને ભાષાવિજ્ઞાન શીખવનારા ધણા અધ્યાપકોને મળાયું. પ્રો. આર. એલ. ટર્નર નિવૃત્ત થયા પછી લંડનની ‘ગ્રૂલ આફ ઓરિયન્ટલ સ્ટડીઝ’ના નવા ડિરેક્ટર, પ્રો. સી. એચ. ફિલિપ્સ કેટલાક સમયથી અમેરિકાના પ્રવાસે હોઈ અહીં મળ્યા. પ્રો. એમેનો ઇંગ્લંડમાં હોવાને કારણે ભાષાવિજ્ઞાન વિભાગનાં કાર્યવાહક અધ્યક્ષ મિસ મેરી હાસ (તેમણે અભ્યાસનો આરંભ અમેરિકન ઇન્ડિયનોની જોણીઓથી કરેલો, પણ કેટલાંક વર્ષથી સ્થાપિત ભાષાનો શબ્દકોશ લેખો તૈયાર કરે છે; ખર્ચિંજ ભાષા પણ જાણે છે), જાપાનિસ ભાષા અને સાહિત્યના પ્રોફેસર શાર્ફન્કી, જેઓ

‘ જર્મન ઓફ એશિયન સ્ટડીઝ ’ના સંપાદક છે (તેઓ એક મિશ્ર નગીના પુત્ર હોઈ જાપાનમાં જન્મેલા છે અને જાપાનિસ ભાષા માતૃ ભાષાની જેમ બોલી શકે છે) તેમની સાથે ત્યાં મુલાકાત થઈ ચાર્લનિઝ અને તિમેટનના પ્રોફેસર લેસિંગ સાથે ત્યાં બે કલાક મુધી લગભગ વાતો થઈ અને પછી ૭૫ વર્ષના એ વૃદ્ધ મને હોટેલ મુધી મૂકી ગયા તેઓ બર્લિન યુનિવર્સિટીમાં ચાર્લનિઝના પ્રોફેસર હતા અને ૧૯૩૪ માં હિટલરના ત્રાસવાદ દરમિયાન ત્યાં ‘રેજિમેન્ટેશન’ અસહ્ય લાગવાથી અમેરિકા આવ્યા હતા (એ સમયના જર્મનીના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો કા તો ત્રાસનાદમાં નાશ પામ્યા, કા જીવ બચાવવા આમથી તેમ ભાગ્યા કે કા બીજા દેશોમાં જઈને વસ્યા એ જર્મનીને ભારે નુકસાન થયું છે) મારી સાથે પોતે જૈન ધર્મ વિશે ધણી વાતો કર્યા છતાં એવો સદેગો પ્રો લેસિંગે ડા ગમ્પર્ઝ સાથે મને કહેવડાવ્યો હતો હતા સોળ વર્ષથી તેઓ મેગિાનિયન ભાષાનો શબ્દકોશ તૈયાર કરે છે તિમેટન બૌદ્ધધર્મમાં તેમને જોડો રસ હોઈ ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકટ થયેલ ‘સાધનમાના’ અને બીજા તાનિક બૌદ્ધ ગ્રંથો વિશે તેમની સાથે ચર્ચા થઈ જૈન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર વિશે

ચિનાઈ સાહિત્યમાંના જૈન ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાન વિશેના ઉલ્લેખોનો ખ્યાલ આપવા મેં તેમને સૂચ્યું, એટલે તેમણે સરળતાથી જવાબ આપ્યો, “આ હું કરી શકું એમ નથી એ બદલ દિલગીર છું; આ વિષયની ઐતિહાસિક બાબતો અભ્યાસમાં હું નમજો છું.”

સાંજે સાત વાગ્યે બિર્જાગરિ આવ્યા. અમે એક મેક્સિકન રેસ્ટોરાંમાં ગયા અને ત્યાંના મસાલાવાળો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખાધો. મેક્સિકોની મસાઈ ઉપર ઐતિહાસિક કારણોને લીધે રપેનની ઘણી અસર છે, પણ કહે છે કે રપેનના લોટા કળાં પણ મેક્સિકોવાસીઓ વધારે મસાલા ખાય છે. ત્યાં અમારા ટેબલ ઉપર મેરી હાસ હતાં; એમની સાથે એમના સિયામીઝ શબ્દકોશ ત્રિજે કેટલીક રસપ્રદ ચર્ચા થઈ. પામે જ એકલો બીજો એક અમેરિકન જુવાન એપ્રિલ માસની શુક્લાબી ઠંડીમાં મસાલેદાર ખોરાકને કારણે પરમેવે રેખરેખ થઈ ગયો હતો ! વળી રેસ્ટોરાંના દરવાજા ઉપર પાટિયું લગાવેલું હતું—‘ઇંગ્લિશ રપોકન’ (અહીં અંગ્રેજી બોલવામાં આવે છે); અર્થાત્ અંગ્રેજી બિલકુલ નહિ બોલનારા પણ કેટલાક અહીં આવના દશે જ ! નહિ તો અંગ્રેજી-ભાષી દેશમાં, શિક્ષણકેન્દ્ર રૂપ શહેરમાં આવું પાટિયું મૂકવાનો શો અર્થ ?

તા. ૧૬મી એપ્રિલે બર્કલેના ‘કેમ્પસ’ ઉપરની પુસ્તકોની દુકાનોમાં કેટલાક કલાક ગાળ્યા. હવાઈ મુસાફરીમાં भारी સાથે વધુ પુસ્તકો રાખવાનું શક્ય નહોતું. એટલે અગાઉની જેમ, અહીંથી પણ ખરીદેલાં પુસ્તકો ટપાલ મારફત દેશમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. The Dictionary of American Underworld—Lingo (‘લિંગો—અમેરિકાની અધારી આલમનો શબ્દકોશ’) એ પુસ્તક નોંધપાત્ર હતું. અધા ધંધાદારીઓની જેમ ચોર, ધરફાડુ અને સોનેરી ટોળીવાળાઓની પણ એક ‘પારસી’—રૂપી બોલી હોય છે, જેમાં ચાલુ શબ્દોમાં નવા અર્થોનું આરોપણ કરેલું હોય છે અથવા અ-યત અપ્રચલિત શબ્દો એમાં હોય છે. મારા વિદ્યાર્થી શ્રી. ભાનુપ્રસાદ ચોકસી, જેમણે વિસ્તૃત ‘ફિલ્ડ વર્ક’ને પરિણામે ‘ચરતરની બોલી’

વિશે મદાનિબંધ તૈયાર કરી પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ મેળવી છે તેઓ એ પછી ગુજરાતના જુદા જુદા ધંધાદારીઓની અને ગુનાખોર જાતિઓની 'પારસી'નો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે અને અત્યાર સુધીમાં લગભગ બે ડઝન 'પારસીઓ' તેમણે એકત્ર કરી છે.

તે દિવસે બપોરે શ્રી ત્રિજિગિરિ સાથે 'ઈન્ટરનેશનલ હાઉસ' જોવા ગયો અને ત્યાં જ જમ્યો. સાંજે હું અને ડો. ગમ્પર્ઝ પ્રો. શ્રીનિવાસને ત્યાં જમવા ગયા, અને લંડન છોડ્યા પછી પહેલી વાર, લગભગ આઠ મહિને પીચડી અને કઢી ખાધી !

તા. ૧૭મી એપ્રિલે બપોરે શ્રી. ત્રિજિગિરિ આવ્યા, અને પાસેના ઓકલેન્ડ શહેરમાં જઈ ત્યાંની લિમિંગ્ટન હોટેલથી સાન ફ્રાન્સિસ્કોના એક પર્યટનમાં અમે જોડાયા.

સાન ફ્રાન્સિસ્કો એ, વોશિંગ્ટનની જેમ, સુયોજિત નગર છે, પણ કેલિફોર્નિયાની સદાપ્રકુલ નિર્સર્ગથી અને સહેરની અંદરના ઉચ્ચાવય પ્રદેશોને કારણે તે વોશિંગ્ટન કરતાં ઘણું સુંદર લાગે છે. એક તરફ સમુદ્ર અને બીજી તરફ કુંગરાઓની વચ્ચે મુખ્યત્વે જિંચાનીયા ટોળાવો ઉપર સાન ફ્રાન્સિસ્કો વસેલું છે. જિંચાનીયા પ્રદેશ એવા છે કે કોઈ કોઈ રથને એક રાજમાર્ગની નીચે, મોં દોડસો ફૂટ

ઓફ સાયન્સનું મ્યુઝિયમ વગેરે આવેલાં છે. એકવેરિયમ સારું છે; પણ સુંગર્ષના 'તાગપોરવાલા એકવેરિયમ' કરતાં મને ધણું નારું લાગ્યું (શિકાગો સુધી પુષ્પોનું તો શું, પર્ણોનું પણ દર્શન થતું નહોતું, પરંતુ અહીં ભસ્મક રંગબેરંગી પુષ્પો હતાં. કુંગરા ઉપર ચડના હોઈએ એવા સર્પાકાર માર્ગો સાન ક્રાન્સિસ્કોમાં છે અને એવા માર્ગોની બંને બાજુએ પૂરો વસવાટ છે એવા એક માર્ગના શિખર ઉપરથી આ મહાનગરનું વિન્નૂત દર્યપટ જોયું.

ખરાબર સંધ્યાકાળે 'ગોલ્ડન ગેટ બ્રિજ' આગળ આવી પહોંચ્યા. સમુદ્ર ઉપર પડના, આયમના સ્ફૂર્ણ પ્રતિબિંબના મોતેરી રંગો ઉપરથી પુલને આં નામ અપાયું છે એમ કહે છે. બધાં જોવાલાયક સ્થળોની પામે હોય છે તેમ, આ પુલની પાસે એક મોટી 'ગિફ્ટ શોપ'— જેટ આવવા લાયક ચીજોની દુકાન છે. ખુલ્લા સમુદ્રને કિનારે છેલ્લા ખડક ઉપર એ આવેલી છે, અને એની પાછળની મોટી બારીઓ, ✓ પિક્ચર વિન્ડો—ચિત્રવાનાયનોમાંથી કાળશીંદ ખડકો ઉપર ગર્જનાપૂર્વક સનન અથડાતાં મોજાં નિરંતર દેખાય છે. એ દુકાનમાં એક નવીન વસ્તુ દેખાઈ. કાચબાનાં નાનાં બચ્ચાં ત્યાં વેચાતાં હતાં, અને સાથેની જાહેરાતમાં જણાવેલું હતું કે આ બચ્ચાંને જીવતાં ને જીવતાં ✓ દેખાણમાં તમારે ઘેર મોકલવાની અમે ગેરંટી આપીએ છીએ ! મારુસની મૌલિકતા ક્યાં સુધી પહોંચે છે !

ત્યાંથી નીકળી, સાન ક્રાન્સિસ્કોનું 'સાઈના ટાઉન' (જે અમેરિકાના ચિનાઈ વસવાટોમાં સૌથી મોટું છે) જોઈને રાત્રે હોટેલ ઉપર આવી પહોંચ્યા. અને આવતી કાલે ટેકિયો સુધી જીડવાની તૈયારીમાં અહીંની 'માયા' સંકેલવા માંડી.

લિ.

ભોગીલાલ સાંડેસરાના

સપ્તેમ નમસ્કાર

[૬]

ટોકિયો, ઈયોટો અને નારા

ટોકિયો, તા ૩૦ એપ્રિલ '૫૭

રને શ્રી હરિપ્રસાદભાઈ,

માન ફ્રાન્સિસ્કોથી તા ૧૮ મી એપ્રિલે બયેરે જાપાન એર લાઈન્સના વિમાન 'સિગી ઓફ ઓસાકા માં હું ટોકિયો જવા નીકળ્યો. પેસિફિક મહામાગર ઓળંગીને જનારા આ મજબૂર વિમાનમાં માન ફ્રાન્સિસ્કોથી મેસનાગ હિનારૂઓ બહુ ઓછા હતા, કેમ કે અમેરિકાથી ટોકિયો જનારા ધણ ખરૂં મેચાઈ દિવસ હોતો. નુનુમા ગાળે છે અને ત્યાંથી ટોકિયો જવા માટેનું વિમાન પાંડે છે. હાવાઈ ટાપુઓ તો અમેરિકન પ્રદેશ હોઈ ત્યાં જાપાન એર લાઈન્સ દ્વારા લાગે માર્ક જાન્ય ટોકિયો જનારા વિમાનોમાં ખરી ભરતી ત્યાંથી થાય છે.

મારી સાથે માઈકમ કૂટ નામે આધિક વયના એક અમેરિકન શૃદ્ધાંત્ર બેઠા હતા. પરંતુ તેને આર્થિક અને ટેકનિકલ સહાય આપના માટેના અમેરિકન સરકારના ખાતાના તેઓ એક અમનવાર હોઈ પોતાના નવા ઓફિસનો હવાલો. જાણવા ટોકિયો જતા હતા આ પહેલાં કેટલાક વર્ષ સુધી મધ્ય પૂર્વમાં તેમણે કામ કરેલું તેમની સાથે એ ખાતાની કાર્યપદ્ધતિ વિશે ઠીક ઠીક વાતો કરી.

આ રોજ જાપાનનું વિમાન : કુસાફરી બસી ધાંત્રી હા

જેમની ઇચ્છા હોય તેમને દૂર જાપાની 'કિમોનો' પહેરવા માટે અપાયેલા આ પ્રકારનો દૂર અને હળવો 'કિમોનો' જે ધરમાં જ પહેરાય છે તેને 'હાપી' કહેવામાં આવે છે. ઘણાખરાએ એ પહેર્યો, અને હવે આપતી વખતે સુંદર અને ચપળ પરિચારિકાએ એટલે જ સુંદર જાપાની પોશાક પહેર્યો હતો, એટલે અહીંથી જ જાપાની વાતાવરણ જામ્યું.

રાત્રે ૯ વાગ્યે (હોનોલુલુના સમય પ્રમાણે સાંજે ૭ વાગ્યે) હોનોલુલુ આવ્યું મારા સિવાયના બધા જ માણસો અહીં જતરી ગયા ! કહે છે કે હોનોલુલુમાં સદાકાળ તહેવારનું વાતાવરણ હોય છે. એરપોર્ટ ઉપર પણ માણસો ફૂલના દાર સાથે દેખાતા હતા. અમારા વિમાનની પરિચારિકા બધા જીતરતા પ્રવ.સીઓને દાર પહેરાવતી હતી. મારે અહીં રોકાવું નહોતું, પણ માત્ર નારતો કરવો હતો. સૌથી છેલ્લો હું જાતર્યો. મેં કહ્યું: "એને શા માટે દાર પહેરાવો છો ? હું તો પર-ખારો ટેકિયો જાઉં છું." તેણે ઉત્તર આપ્યો: "અગે અહીં તમારી વિદાય હર્ષએ છીએ, માટે દાર પહેગવીએ છીએ !"

મારી પાચનશક્તિ સદન કરી શકે તે કરતા વધારે અને વારં-વાર વિમાનમાં આવવાનું મળતું હોવાથી આ સાંજે વાળ કરવાની ખાસ રુચિ નહોતી. આથી લીલા નાળિયેરની કાચલીમાં ફળ, આર્કસદીમ અને દૂધ, જે હોનોલુલુની એક વિશિષ્ટ વાનગી ગણાય છે તે લીધી, અને એ પછી બાકીનો સમય હોનોલુલુના એરપોર્ટ ઉપરના રંગીન વાતાવરણનો આસ્વાદ લેવામાં ગાળ્યો. રાજકીય દૃષ્ટિએ આ અમેરિકન પ્રદેશ છે અને પરદેશ જતા ઉતારુની-અમેરિકા છોડવાની વિધિ સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં નાંદ, પણ હોનોલુલુમાં થાય છે. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ અમેરિકા કરતાં સાવ જુદું—વધારે મુક્ત અને ગમ્મતભરેલું પાગલું હતું. હાવાઈમાં ત્યાંના મૂળ વતનીઓ, ચીના, જાપાની અને અમેરિકનોની તેમજ એ સર્વની મિશ્ર વસ્તી છે, એરપોર્ટ ઉપર આશરે ૩૦૦ માણસની મેદની હશે, એમાં આવા મિશ્ર ટોળાં જ મુખ્યત્વે

નજરે પડતાં હતાં. કોઈ કોઈ વળી હાવાઈ ભાષાનાં ગીતો ગાતાં હતાં. બધાંના ગળામાં દાર તો ખરા જ !

એરપોર્ટ ઉપરની ચોપડીઓની દુકાનમાં એક નાની ‘હાવાઈ-ઈંગ્લિશ ડિક્શનેરી’ જોઈ; તેથી ત્યાં જોમેલી અને રીક્ષિત દેખાતી એક બાઈ (તે હાવાઈ માતા અને અમેરિકન પિતાનું સંતાન હતી એ પછીથી જાણવા મળ્યું) જે ટોકિયો જતી હતી તેને હાવાઈ ભાષા વિશે જિજ્ઞાસાથી મેં પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે—“હાવાઈ પ્રજા તદ્દન મિશ્ર થઈ ગઈ છે, અને હાવાઈ ભાષા બોલનારા માણસો હવે પૂરા એક હજાર પણ નહિ હોય ! મુલાન સ્ટીપુરુષો તો એ ભાષા જાણતાં જ નથી. બદારના લોકો અહીં ‘હુલા’ રૂઝો જોવા આવે છે, પણ એ નૃત્યો સાથેનાં હાવાઈ ગીતો ગાનારી છોકરીઓ એના પૂરા અર્થો સમજતી નથી ! અહીં એરપોર્ટ ઉપર તમે જે ગીતો ગવાતાં સાંભળો છો એનું પણ તેમજ ! આવતી પેઢીમાં તો અમારી હાવાઈ ભાષા નાબૂદ થઈ જશે !”

હોનોલુલુથી ઉતારુઓની ખરેખરી ભરતી થઈ અને વિમાન આપું ભરાઈ ગયું દિવિપાર્શન અને જાપાનથી અમેરિકા આવેલા મારા મિત્રોએ આંતરગણિય મિત્રિરેખા (ઇન્ટરનેશનલ ડેટ-લાઈન) પસાર કર્યાનું પ્રમાણપત્ર પોતાને મળ્યું હોવાની વાત કરી હતી; આથી નકશા ઉપરની એ રેખા બ્યારે પસાર કરીએ ત્યારે મારું ધ્યાન ખેંચવા માટે પરિચારિકાને મેં કહી રાખ્યું હતું. પરંતુ એ રેખા મધ્યરાત્રે પસાર કરી અને ત્યારે તો બધા ધસધસાટ ઊઘટા હતા ! પણ બીજે દિવસે એ બાબતનું પ્રમાણપત્ર અપાયું, અને મેં એ પત્ર ઘેર રવાના કરવાની વ્યવસ્થા કરી. જાપાની લોકડાંનાં બીબાંથી ડાપેલો એ સુન્દર રંગીન જડો કામળ હતો, અને એમાંનું અંગ્રેજી લખાણ તો ખરેખર કવિત્વમય હતું. એનો સાર એ હતો કે—“જ્યાં મઈ-કાલ, આન્ન અને આવતી કાલના ઐદિક બોલો ઓગળી જાય છે એવી આ રેખા નૂતન જાપાનની પાંખો વડે પેસિફિક મહાસાગર

ઝાળંગતા તમે પસાર કરી છે. કાળ ખરેખર અનંત છે. સદ્લાઘ્ય, સુખ અને દીર્ઘાયુના સાત કૃપાળુ દેવોના અનંત આશીર્વાદ તમારા ઉપર ઊતરે।” ઘડિયાળે કરેલા સમયના વિલાગે કેટલા મૃતિમ છે તે અહીં સમગ્રય છે. સાન ફ્રાન્સિસ્કોથી હોનોલુલુનો સમય બે કલાક આગળ, ત્યાંથી વેક ટાપુઓનો બે કલાક આગળ અને ત્યાંથી ટોકિયોનો ત્રણ કલાક આગળ। સાન ફ્રાન્સિસ્કોથી નીકળ્યા પછી ટોકિયો પહોંચનાં સુધીમાં ઘડિયાળ ત્રણ વાર પાછી મૂકી, અને આનંદરાષ્ટ્રિય— મિનિરેખા પસાર કરવાને લીધે તારીખ પણ એક દિવસ આગળની, એટલે કે સાન ફ્રાન્સિસ્કોથી તા. ૧૮ મીએ નીકળ્યા, પણ ૧૯ મીનો છેદ જીડી ગયો, અને એકાએક ૨૦ મી થઈ ગઈ। અને જિગના સૂર્યની દિશામાં સળંગ ઊડવાને કારણે રાત પણ આપણા સાધાણુ અનુભવમાં આવે તે કરતા ઘણી લાંબી થઈ ગઈ। ટોકિયો કરતાં ભારતીય સ્ટેન્ડર્ડ ટાઈમ ચાર કલાક પાછળ, એટલે ટોકિયો પહોંચીને હોટેલમાંથી સળ સલામતનો કેબલ ઘેર ક્યો તે જાણે બે જ કલાકમાં પહોંચી ગયો હોય એવી છાપ પડી એવું ટપાલમથિા જાણ્યું। ભવ-બ્રતિએ કહ્યું છે—કાલો હય નિરવિર્વિપુલ ચ પૃથ્વી। પૃથ્વી હવે વિપુલ રહી નથી, પણ કાલનાત્વ તો નિરવધિ જ છે.

તા. ૨૦મી એપ્રિલે પેરાકિયે ચાર વાગ્યે વેક ટાપુઓમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં સવારનો નાસ્તો કર્યો. પેસિફિક મહાસાગરમાં ત્રિકાણાકારે આવેલા આ ત્રણ નાના ટાપુઓ છે, અને એ કેવળ વિમાનોના ઉતરાણનું મથક હોઈ વિમાન-કપતીઓના કર્મચારીઓ સિવાય ત્યાં બીજા કોઈની વસ્તી નથી. સને ૧૯૫૨માં ભારે વાવા-ઝોડામાં ત્યાંનાં બધાં મકાનો પડી ગયા હતાં, એટલે અત્યારે કોમેન્ડાં મકાનોમાંનું એકેય પાંચ વર્ષ કરતાં જૂનું નથી.

સવારે ૧૧ વાગ્યે ટોકિયોના હનેડા એરપોર્ટ ઉપર આવી પહોંચ્યા. આ એરપોર્ટ ઉપરનું વાતાવરણ વળી આ પહેલાં જે જોયું હતું તેથી વિલક્ષણ તેમ જ આકર્ષક હતું ભારે મેદની હતી, અને તેમાં ઓળખાં

ઓછા પચાસ તો પરવાનાદાર ફેટોગ્રાફરો હશે. જાપાનમાં કેમેરા બહુ સસ્તા હોય છે અને પ્રજા સ્વભાવે કનારસિક હોઈ ફેટોગ્રાફીનો શોખ પશ્ચિમના દેશો કરતાં પણ અહીં મને વધારે જણાયો છે. નખશિખ મુરોપીય પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં, પણ કમરમાંથી બજમે વાર નમીને સ્વાગત કરતાં નમણાં અને નાજુક દેખાતાં જાપાની સ્ત્રીપુરુષોને કારણે વાતાવરણ ખરેખરું પૌગન્દ્ય, અને તે કાગણે જાગે કે સાત લાગતુ હતું.

અહીં પણ વેઈટિંગ-રૂમમાં, બિકળતા પાણીમાં બોબેલા મરમ નેપકિન યાકેલા મુસાફરોને મો સાફ કરીને તાજા થવા માટે આપવામાં આવ્યા. આ મુરુદિ જાપાન એર લાઈન્સના વિમાનમાં બેઠા પછી જ મેં અનુભવી. જગનની બધી મુખ્ય એર લાઈન્સ પોતાના ઊનારુને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા આપવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરે છે, પણ વ્યવસ્થા અને કલાત્મકતાનો જે સુમેળ જાપાન એર લાઈન્સમાં જોયો તે ખીજે કયાંય અનુભવ્યો નથી. પછી થોડાંક દિવસ જાપાનમાં રહ્યો અને ક્યોટો, તેમાં જાપાની પ્રજાના સમગ્ર જીવન વિશે આ અભિપ્રાય દઢતર થયો છે. અહીંની નિયમિતતા, વ્યવસ્થા અને ચોક્કસાઈ મને યુરોપ અને અમેરિકા કરતાં પણ ચડિયાતા લાગ્યાં, કેમકે એ બધાંની સાથે અહીં જે લખિત્ય અને કલા જોડાયેલા છે તે ખીજે કયાંય નહિ મળે. આ વેરતુ શબ્દો વડે નહિ, પણ અનુભવે જ સમગ્રય એવી છે. માત્ર વ્યવસ્થાની વાત કરું તોપણ, આ પહેલાંની વિમાની મુસાફરીઓમાં બધે, આગળના પ્રવાસની વ્યવસ્થાનું ‘કન્ફર્મેશન’ મારે ટેલિફોનથી અથવા ખીજી રીતે કરવું પડતું ટોકિયોમાં પહેલી જ વાર એલું બન્યું કે હનેડા એરપોર્ટ ઉપર જાન્યો કે તુગન, દસ દિવસ પછી તા. ૩૦મી એપ્રિલે હંગોંગ જવા માટેનું રિઝર્વેશન-કાર્ડ જાપાન એર લાઈન્સના માણસે મારા હાથમાં મૂક્યું ! મારા પ્રવાસમાં એ અનુભવ અપવાદરૂપ જ રહ્યો છે.

જાપાનમાં હુડિયામજાના નિયમનો એવા સખ્ત છે કે જેવાં ખીજા થોડા જ દેશોમાં હશે. પરદેશી મુસાફરો જાપાનમાં જિંદગી કે તુરત તેમને કસ્ટમ આધિકારીઓ તરફથી એક ચોપડી આપવામાં આવે છે, તેમાં

બધા પ્રકારનું નાણું અને ટ્રાવેલર્સ એક વગેરેની વિગતો જાહેર કરવાની હોય છે. એ પછી જે ખર્ચાંચ એની વિગતો એમાં લખવાની હોય છે તથા જે એન્ક કે હોટેલમાં ટ્રાવેલર્સ એક આદિ વટાવવામાં આવે તેણે એમાં સહીસિક્કા કરવાના હોય છે. પરદેશી મુસાફરો વેચાણવેરો બર્ચાં વિના ચીજો કાયદા પ્રમાણે ખરીદ કરે એની વિગતો પણ તે વેચનારી પેઢીઓએ એમાં લખવાની હોય છે અને આ બધું થયા પછી, દેશ છોડતી વખતે આ ચોપડી કન્ટ્રી અધિકારીને સુપ્રત કરવાની હોય છે, અને તેમાંના હિસાબ અને વધેલી પુરાંત બરાબર છે એ જોયા પછી જ દેશ છોડવાની પરવાનગી મળે છે. મૂળ જે ચલણમાથી જાપાનના ચેન ખરીદા હોય તે મૂળ ચલણમાં વધુમાં વધુ અસરક હજાર ચેન દેશ છોડતા પાછા વટાવી શકાય છે ખરા. જાપાનમાં પુરૂ પછી જે લયાનક ફુગાવો પ્રવર્તમાન થયો—હવે તો તે કંઈક કાબૂમાં આવ્યો ગણાય—તેને કારણે આ બધા નિયમો મુકાયા છે. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં એક ડોલર બરાબર જાપાનના ત્રણ કે ચાર ચેન હતા. પણ અત્યારે એક ડોલર બરાબર ૨૬૦ ચેન છે! અને જાપાનનો પરાજય થયો એ પછીના સમયમાત્રો ચેનની કોઈ કિંમત જ નહોતી.

પરંતુ નિયંત્રણોના આ જંગલમાથી પમાર થતાં મને જે એક મુશ્કેલ અનુભવ થયો તે વિશે અહીં લખું છું. મેં એક પક્ષની રાખેલી કે કોઈ નવા દેશમાં જતાં પહેલાં તે દેશનું ચોડુંક નાણું ખરીદી લેવું, જેથી ત્યાં પહોંચ્યા પછી તુરંત જ પરચૂરણ ખર્ચ કરવા માટે કામ આવે ન્યૂ યૉર્કમાં ફ્રિફ્રી એવન્યુ ઉપર પરદેશી ચલણના સૌથી મોટા શગર્ક પેરેશ એન્ક કંપનીને ત્યાં જાપાની ચેન લેવા હું ગયો અને હિસાબે ડોલર આપીને દસ હજાર ચેન ખરીદ્યા, જેનું તેમણે વિધિ-સર વાલિયર પણ આપ્યું વળી તેમની છાપેલી પત્રિકામાં લખેલું હતું કે જાપાનમાં ગમે તેટલા ચેન બહારથી લઈ જઈ શકાય છે તેમજ જાપાનમાથી બહાર પણ લઈ જઈ શકાય છે, આથી એ વિશે હું નિશ્ચિત હતો. પરંતુ હોનોલુલુથી મારી પાસે એટલા એક જાપાની

અહીં ગ્હે છે. ત્યાં ભાત, મગની દાળ અને દહીં જમ્યા પછી થાક ઓછો થયો.

જાપાનની ઝડપ પણ ઈંગ્લેન્ડ જેવી અનિશ્ચિત છે, ગમે ત્યારે વરસાદ આવે, અને દહીં પણ લગભગ એવી જ. એપ્રિલ માસની આ અધવચમાં પણ અહીં સારો મરમ સૂટ પહેરવો પડે એવી દંડી હતી. અમે જમના હતા ત્યારે જ બહાર પુષ્કળ વરસાદ વૂટી પડ્યો, એટલે રેન્ડોનમા એમીને કસાકેસ વાતો કરી પણ વરસાદ તો બંધ રહે એમ હતું નહિ, એટલે ટેકરી કરીને હોટેલમા આવ્યા. એ સમયે ટોકિયો યુનિવર્સિટીના સન્મૂલના પ્રોફેસર ત્સુગુનો સ દેરો આવ્યો હતો, અને તેમાં તા. ૨૪મીએ ટોકિયો યુનિવર્સિટીમા મને લઈ જવા માટે પોતે આવશે એમ જણાવ્યું હતું રાત્રે દસ વાગ્યે સુવાની તૈયારી કરતો હતો અને ન્યૂ ઇન્ડિયા પીમા કંપનીનો અહીંની આફિસના જાપાની મેનેજર ડી. તાર્દશ આવ્યા (શ્રી અરૂર સિવાય બાકીનો બધો સ્ટાફ અહીં જાપાની છે) અને બીજે દિવસે રવિવાર હોર્ડ ટોકિયોમાં નિરુદ્દેશ પર્થન માટે નીકળનાનું અમે નક્કી કર્યું.

આગંતુક માટે જોવા જેવું હતુ. ચારે બાજુ જાણે કે મેળો જામ્યા હતા; રસ્તાની બધી બાજુએ તોરણો, પતાકાઓ, અને ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોની નાની દુકાનો, સર્વત્ર ઉત્સવિયાની ભીડ હતી. આવું લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાથી ચાલી રહ્યું છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

જાપાનનું રાષ્ટ્રીય મ્યુઝિયમ આ જાગમાં જ આવેલું છે, તે અમે જોયું. પ્રદર્શિત વસ્તુઓ ઉપરના લેખો બધે જાપાની ભાષામાં હતા; જાપાની સાથે અંગ્રેજીમાં કવચિત્ જ હતા. આથી શ્રી તાઈરાની સોજન ખાસ ઉપયોગી થઈ પડી, કેમકે શ્રી. અરૂર જાપાની ભાષા સારી જોડે છે, પણ વાંચી શકતા નથી, ત્યારે શ્રી. તાઈરા બે વર્ષ ભારતમાં રહેવા હોઈ સારું અંગ્રેજી જોડે છે.

જાપાન જેના દેશનું આ રાષ્ટ્રીય મ્યુઝિયમ ખાસ મોટું ન ગણાય, પણ તેનું કારણ એ ખરું કે જર્મનીની જેમ જાપાનનો ધણો સાંસ્કૃતિક ખજાનો બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં નાશ પામ્યો. આ મ્યુઝિયમમાં જે વિભાગોમાં મને રસ પડ્યો તેમાંનો એક 'કિમોનો'નો હતો. જાપાનનો આ રાષ્ટ્રીય પોશાક પુરાણો છે અને તેનો રસિક ધનિકાસ છે. જુદા જુદા સમયના અને વિવિધ પ્રકારના તથા વિવિધ પ્રસંગે વપરાતા 'કિમોનો'ના નમૂના અહીં જોયા (ઉદાહરણ તરીકે 'નોદ્ડ'ના નાટ્યપ્રકારમાં વપરાતા 'કિમોનો'). સામુગર્ષ-યુગનું જાપાન એની તવતરો અને તવવારખાણ માટે પ્રખ્યાત હતું (જાપાનની કુસ્તી 'જુજુત્સુ' એ સામુગર્ષ લોકોની દાદાગીરી સાથે થવા નિઃશસ્ત્ર પ્રજા જનોએ કેળવેલી અંગકસરત હતી એમ એક પુસ્તકમાં વાંચેલું અહીં યાદ આવે છે), એટલે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ સમયની અને ઐતિહાસિક પુરુષોની તવવારોનો એક વિભાગ અહીં છે. જુદાં તેમજ બૌદ્ધ ધર્મને લગતાં શિલ્પોનો સંગ્રહ સમૃદ્ધ અને કિંમતી છે. એમાંનાં ઘણા શિલ્પો લાકડાના છે અને તેમાં જઘ્ઘાથી માંડી ખારમા સેકા સુધીની કાળની છુદ્ધમૂર્તિઓ તથા બૌદ્ધ ધર્મના અન્ય દેવતાઓનાં શિલ્પો છે. ભારતમાં પથ્થરનું સ્થાપત્ય અને ભારતીય દાખલ થયું ત્યાર પહેલાં

મંદિરો અને મૂર્તિઓ લાકડાનાં બનેલાં છે, પણ ભારતમાં આટલું જૂનું કાષ્ઠશિલ્પ ભાર્યે જ બચ્યું છે. (જે વિરલ અપવાદો હશે એમાં ગુજરાતનાં શિલ્પોમાં, પાટણમાં મહાલક્ષ્મી માતાના મંદિરમાં શ્રીમાલથી લાવવામાં આવેલી જગત્સ્વામી-સર્થ અને રત્નાદેવીની પ્રાચીન મૂર્તિ ગણાવી શકાય સૈકાઓ થયાં ચંપાના તેલથી મર્દન કરીને એતું જલન કરવામાં આવે છે. પાટણમાંથી જ મળેલી અર્ધનારીશ્વરની એક સુંદર કાષ્ઠપ્રતિમા મુનર્ષિ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં છે. જગન્નાથની મૂર્તિ પણ પૂર્વથી લીમડાના લાકડાની બને છે એતું એક કારણ ભારતના હવામાનમાં લીમડાનું લાકડું જંતુઓ સામે સારું ટકી શકે છે એ હશે ગુજરાતમાં જગન્નાથજીનાં કેટલાંક મંદિરોમાં પ્રતિમાઓ લાકડાની છે. પરંતુ જગન્નાથજીની મૂર્તિઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જૂની નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.) પણ જાપાનમાં એવાં મેંકડો શિલ્પો જળવાયાં છે એ નોંધપાત્ર છે, ક્યોટો અને નારાનાં મ્યુઝિયમોમાં પણ અનેક કાષ્ઠશિલ્પો પછીથી મેં જોયાં હતાં. લાકડાનાં મંદિરો અને શિલ્પોને નડનો આગનો ઉપદ્રવ તો બધે સ્થામાન્ય છે, પણ આપણા ગરમ દેશની હવા તથા એમાં પેદા થતાં જંતુઓ આ વિનાશમાં ઘણું કારણભૂત હશે.

નેશનલ મ્યુઝિયમના મકાનમાં જ જાપાનની પ્રાચીન ચિત્રકલાનું એક પ્રદર્શન ભરાયું હતું અને યોગાનુયોગે તે દિવસે, તા. ૨૧મી એપ્રિલે જ, એનો આરંભ થયો હતો. ચિત્રકલા અને નાટક માટે જ નહિ, પણ જીવનનાં સર્વ અંગોમાં અનુસ્થાપિત કલાસાધના અને સુષુક્તા માટે વિખ્યાત દેશમાં પ્રવેશતાં વેંત આવું પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એને હું એક સદ્ભાગ્ય ગણું છું.

જાપાનનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાંથી—સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ પાસેથી આ ચિત્રો પ્રદર્શન માટે એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હતાં. એમાં સમગ્ર જીવનપટના કોઈ વિશાળ અંશનું દર્શન થાય તેવા મોટા 'પેનોરમિક' ચિત્રપટો હતા તથા હાથીદાંતના દડ ઉપર સહેલાઈથી પાંટાળી

શકાય અને હીરાનખાનામાં સુશોભનરૂપે લટકાવી શકાય એનાં નાનાં ઓળિયાં—‘કોમેનો’ પણ હતાં જાપાનના છત્રીસ ઐતિહાસિક સાહિત્યકારો અને કવિઓની ચિત્રમાલા આ પ્રદર્શનમાં હતી એ ધણું નોંધપાત્ર ગણાય, કેમકે કોઈ પણ દેશમાં અને કોઈ પણ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાહિત્યસ્વામીઓનાં સમકક્ષીનોએ દોરેલા ચિત્રો અતિ-વિરલ છે.

જાપાનના પ્રાચીન પાટનગર ક્યોટોમાં નદીતટ ઉપરના જીવનનાં મુન્દર ચિત્રો ત્યાં હતાં યોદ્ધાઓની તાલીમનાં અને પ્રાચીન જાપાનમાં ધોડેસવારીનાં ચિત્રો પણ નોંધપાત્ર હતાં, કેમકે સામુરાઈ યોદ્ધાની પરપરા સાથે તલવારમાજી અને ધોડેસવારી એ એ અવિનાશાવે સકળાયેલાં છે જાપાનના મુખ્ય દ્વીપોમાં સૌથી ઉત્તરે આવેલો હોક્કાઈડો દા.પુ, જ્યાં વરસમાં ૭ માસ ખરફ રહે છે તે ધોડાના ઉઠેર માટે હજી પણ પ્રખ્યાત છે (એ દા.પુમાં વસતા, ધોડા ઉઠેરનાં કુટુંબના એક બહાદુર બાળક અને તેજી વહેરા વચ્ચેના નિર્બ્યાજ સ્નેહનું કર્ણનિરૂપણ કરતી ‘ફેન્ટમ હોર્સ’ નામની કવિત્વમય જાપાની ફિલ્મ મે ન્યૂ હેવનમાં જોઈ હતી.) ‘કચુકી’ અને ‘નોહ’ના પરપરાગત નાટ્ય-પ્રકારો જે આજ સુધી ચાલે છે તે પુરાતન જાપાનમાં ડેવી રીતે ભજવાતા એનો ખ્યાલ આપતાં સખ્યામધ ચિત્રો એ પ્રદર્શનમાં હતાં. ‘નોહ’ ભજવતાં પાત્રોના મહોરા (‘માસ્ક’)ના અડ્ડસ ખ્ય જૂના નમૂનાઓ રાષ્ટ્રિય મ્યુઝિયમમાં છે.

રાષ્ટ્રિય મ્યુઝિયમમાંથી નીકળીને પાછા ઈમ્પીરિયલ હોટેલ આગળ આવ્યા. આ હોટેલ શાહી મહેલની સામે જ છે, તેથી તેને એ નામ અપાયું છે; અને રાજમહેલ આસપાસની પાણીથી ભરેલી જાડી અને પહોળી ખાઈ એક પ્રકારનું મધ્યકાલીન વાતાવરણ ખડું કરે છે, એ દૂરથી આવતા જણાયુ શાહી મહેલની પાસે આવેલા ‘દિબિયા પાક’માં ટેલોક સમય ગાળ્યો પછી મારી ઇચ્છા ટોકિયોના રાજમાર્ગો ઉપર

નહિ, પણ મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના વિસ્તારોમાં ફરવાની હતી, એટલે વસવાટના લતાઓ, ન્યાં સાંકડા રસ્તા ઉપર, નીચા કદનાં, નાનાં તકજાદી લાકડાનાં મકાનો અને ગરીબડી દુકાનો આવેલી હતી—ત્યાં અર્થેક કલાક કારમાં ફર્યા ત્યાં જાપાનની ગરીબીની કલ્પના થઈ એ સાથે એના ધમકના ઉલોગી જીવનનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવ્યો. જાપાન સરકારની મુખ્ય કચેરીઓ, મુખ્ય પ્રધાન અને ખીજા પ્રધાનોનાં નિવાસસ્થાન, જાપાનની પાર્લામેન્ટ ‘ડાયેટ’નું મકાન આદિ ન્યાં આવેલાં છે એ વિસ્તારોમાં પણ ફર્યા. જો કહેવામાં આવ્યું ન હોય તો કદાપી પણ ન શકાય કે જાપાનની તમામ મધ્યસ્થ કચેરીઓ અહીં આવેલી હશે. પછી ‘નેશનલ ગેલરી’ જોઈ અને એક શાન્ત બગીચામાં આવેલું સમ્રાટ મેઇજીનું સમાધિમંદિર જોયું કે જેના સમયમાં એક અદ્યતન રાષ્ટ્ર તરીકે જાપાનનો વિકાસ થયો હતો. ત્યાંથી બજારોના ગીચ વિસ્તારોમાં ફરીને ટોકિયોના મુખ્ય સ્ટેશન પાસેના એક ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરમાં દાખલ થયા અને તેનો કેટલોક ભાગ જોયો. કોઈ પરદેશી ટોકિયોના આંતરિક વિસ્તારોમાં ન પ્રવેશે અને માત્ર રાજમાર્ગો ઉપર ફરે તો એને એમ લાગે કે પોતે અમેરિકા કે ઈંગ્લંડમાં ફરી રહ્યો છે. મકાનો ઊંચાં કે બહુ મોટાં નથી, પણ ખાલુ વ્યવહારની રીતિ પાશ્ચાત્ય છે. કોઈ કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ જાપાની પોશાકમાં નગરે પડેલાં બાકી સર્વે યુરોપીય પોશાકમાં. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી પોશાકનો આ ફેરફાર ખૂબ ઝડપી બન્યો છે, કેમકે જાપાની પોશાક વગર તેમજ ખર્ચની દૃષ્ટિએ બારે છે, બ્યારે યુરોપીય પોશાક જાપાનના કંડા હવામાનમાં કામ કરવા માટે અનુકૂળ છે. (નાનાં શહેરો અને ગામોમાં પણ યુરોપીય પોશાક લગભગ સર્વસ્વીકૃત બની ગયો છે.) ટોકિયો જેવામાં રાજમાર્ગો ઉપર પણ દુકાનોનાં બધાં પાટિયાં, કોઈ વિરલ અપવાદને બાદ કરતાં, માત્ર જાપાની બાબામાં છે અને લોકોની આમડીતો વર્ણુ પાશ્ચાત્યોથી જુદા છે તે ઉપરથી માનવું રહે કે આપણે પશ્ચિમમાં નહિ, પણ જાપાનમાં છીએ. પેલા ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરમાં પણ જાપાની

ગિક પ્રગતિ સાધી છે, તેનું આ એક વિદ્યારણ ઉપરથી પણ કંઈક સૂચન થશે.

‘નિકાત્સુ ઇન્ટરનેશનલ મિલિંગ,’ ત્યાં અનેક નામાંકિત પરદેશી પેટીઓની કચેરીઓ આવેલી છે તે ઇમ્પીરિયલ હોટેલથી થોડીક મિનિટના રસ્તે છે, અને ન્યૂ ઇન્ડિયા વીમા કંપનીની ઓફિસ ત્યાં છે. તા. ૨૨મી એપ્રિલે જપોરે લા ગયો, અને તા. ૨૩ મીએ નિકોના પર્યટન માટેની, અને તા. ૨૫મીએ ટ્રેઈનમાં કચોટા જવા માટેની ટિકીટો તેમજ ભારે માટે મેજવી રાખી હતી તે લીધી, અને શ્રી. તાઈરા સાથે જાપાનના જીવન વિશે વિવિધ વાતો કરી. પણ આખો દિવસ યુબકળ વરસાદ હતો એટલે બહાર નીકળવાનું ખાસ જન્યુ નહિ સંજો વરસાદ જરા અટક્યો અને હું અને શ્રી. અરૂર સાથે જમવા ગયા, ત્યાં વરસાદ પાછો શરૂ થયો. કલાકેક રાહ જોઈને બહાર આવ્યા, પણ ટેકસી મેજવી ચકચા નહિ, કેમકે એક ખાલી ટેકસી આવે તેના ઉપર પંદર જણ ટાપી રહ્યા હોય એ દશા હતી ! રસ્તા ઉપર અમને જોયા જોઈ નાયરની જાપાની પત્નીએ પોતાના નોકરને ક્યાંક ટેકસી લેવા મોકલ્યો, પણ તે ય ખાલી પાછો આવ્યો. છેવટે એ બાઈ જાતે જઈને ૧૦૦ યેનનો ચાર્જ ઠરાવીને (મિટર પ્રમાણે, ઇમ્પીરિયલ હોટેલ જવાના ૮૦ યેન થાય ! આ ઉપરથી સમગ્રય એવું છે કે જાપાનમાં ટેકસી કેટલી સરતી છે.) ટેકસી લઈ આવી ત્યારે અમે માંડ માંડ ઉતાર પહોંચ્યા ત્યાં રાત્રે ૧૧ વાગ્યે અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં પથારીમાં પડ્યો હતો નં નીચેથી ફોન આવ્યો કે— ‘ તમારો તાર છે, અને નીચેથી માણસ લઈને આવે છે. ’ અને યયું કે દેશમાંથી કંઈ સારામાડા સમાચાર હશે, પણ એ તો કચોટાની મિથાકો હોટેલનો તાર હતો. કચોટામાં એ હોટેલમાં રહેવા જઈ તે પછી તા. ૨૬ મી એપ્રિલે સવારે ત્યાંથી ટેકિયો આવવા માટે ટ્રેઈનમાં મારી એકકનું રિજર્વેશન—કયતો એ તાર હતો અને વધુમાં સ્વાગતના સ્ખન્દો ! આવેલ નાર કરવા મેં જણાવ્યું નહોતું તેમ એની અપેક્ષાએ નહોતી, પણ જાપાની ચોક્કસાઈ

અને વિવેકનો આ બીજો એક લાક્ષણિક નમૂનો.

તા. ૨૩ મી એપ્રિલે નિકો જપાનું હતું, એટલે સવારે આઠ વાગ્યે ટોકિયોના મુખ્ય સ્ટેશનની સામે આવેલી જપાન ટ્રાવેલ બ્યૂરોની ઓફિસે પહોંચ્યો. આ બુદ્ધિશાળી, પુરવાર્થી અને પ્રગતિશીલ પ્રજાનું અંગ્રેજનું જ્ઞાન નદિ જેવું છે, પણ પરદેશી પ્રવસીઓ માટે, પોતાના હિનમાં જ, ભારે સગવડો તેણે જોવા દરી છે. જપાન ટ્રાવેલ બ્યૂરો હસ્તકના બધા પર્યટનો સાથે અંગ્રેજ બોક્સનાર સ્ત્રી કે પુરુષ ભોમિયા હોય છે. જપાનના બધા મુખ્ય શહેરો અને જોવા લાયક સ્થળોના અંગ્રેજ નકશા અહીં બધે મળે છે, પણ એમાં અમુક સ્થળોના નામ અંગ્રેજ સાથે જપાની ભાષામાં પણ છાપવામાં આવે છે, જેથી અંગ્રેજીથી અનભિજ્ઞ ટેકસી-પ્રાઈવરોને, પોતે ક્યાં જવા માગે છે એ સ્થળ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પ્રવાસીઓ બતાવી શકે એવા નકશા અહીં પણ અમને અપાયા અને નિકોના પ્રસિદ્ધ 'ટોશોગુ' સમાધિ-મંદિરના મુખ્ય દ્વારની આડીનિનો એક ચિત્તો સર્વને પહેરાવવામાં આવ્યો. (આ દ્વારને 'યોમેઇ મોન' એટલે કે 'સૂર્યપ્રકાશનો દેવાળો' અથવા 'હિગુરાસિમોન' એટલે કે 'હિરોનો દેવાળો' કહે છે, અને મદત્તવની રાષ્ટ્રીય સપત્તિ તરીકે એનું સંજોગન અને સરક્ષણ કરવામાં આવે છે.) પર્યટનમાં આશરે પંદર માણસો-મોટે ભાગે અમેરિકન

ભાષામાં એ વિશે ટૂંકાં વાક્યોમાં જાહેરાત કરે. એમ કરતાં નિક્કો રોશને પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી થોડીક મિનિટમાં બસમાં ‘નિક્કો કનાયા હોટેલ’ ગયા. બાર વાગ્યે ત્યાં લંચ લઈને એક વાગ્યે પાછા બસમાં ઉપર જવા નીકળ્યા.

નિક્કો જાપાનનું એક સૌન્દર્યધામ છે. એક જાંચી ટેકરી ઉપર તે આવેલું છે, ‘કેમન’નો પ્રસિદ્ધ ધોધ અને ‘એગુ-શુ’ સરોવર ત્યાં છે ‘ટોગોશુ’ સમાધિમંદિર વિશે તો હમણાં જ મેં નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ આસપાસની વનચીને ‘નેશનલ પાર્ક’ રૂપે સંસ્કારવામાં આવે છે. કાસિસાસના શબ્દો પ્રયોજીને કહીએ તો, વનજતા દવે ઉઘાન-લતાં બની રહી છે.

તા. ૨૩ મીએ પણ સવાંચી માંડી આખો દિવસ વરસાદ હતો, અને નિક્કોમાં નો ધુમ્મસને કારણે જોવામાં પણ થોડો પ્રત્યવાય હતો. (જાપાનનું હવામાન, અમાઉ કેટલું છે તેમ, અનિશ્ચિત હોઈ જાપાનનાં દૈનિકો, પશ્ચિમની જેમ, રોજ હવામાનની આગાહીઓ પ્રકટ કરે છે.) પણ અમારે માટે આ પર્યટન પૂરું કરવા સિવાય બીજો દક્ષાજ નહોતો. સર્પાકારે વળાક ખાતા, સાંકડા, પીણીની કિનારી ઉપરના રસ્તાઓ ઉપર ચડી—જ્યાં ધુમ્મસભર્યાં વાતાવરણમાં બસ ચક્ષાવવામાં ફાઈવરની હોશિયારીની પણ પાકી કસોટી હતી—‘ટોગોશુ’ સમાધિ-મંદિર આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યારે પણ વરસાદ આવતો હતો, એટલે જાપાની મીઝિયા કામળની છત્રીઓ અમને બધાને આપવામાં આવી. (આ છત્રીઓ જાપાનિસ વરસાદમાં કામ આવે, આપણા દેશની અસાડ—ત્રાવણૂની ઝડીઓ કે હેલીઓમાં તો સાવ નકામી નીવડે !)

ધણા યાત્રાળુઓ અને તેથી ધણી મોટી સંખ્યામાં નિશાળનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ ત્યાં હતાં. એમિસ મદિનો એ જાપાનની સૌથી ખુશનુમા ઋતુ હોઈ વિદ્યાર્થીઓને ત્યારે પર્યટનો માટે લઈ જવામાં આવે છે. દરેક દુકાની સાથેનાં શિક્ષક કે શિક્ષિકા રીતસરનું બાળક આપીને બધું સમજાવતાં હતાં. આવું બધું આ પછી પણ

જાપાનમાં અન્યન જોયું હતું સાવ નાના કે મોટા વિદ્યાર્થીઓને પોશાક કાળુ પાટલૂન, કાળો બધ ગળાનો કોટ અને કાળા 'પી-કેપ' બાલિકાઓનાં પણ કાળાં ક્રોક જેમના હોઠ ઉપરથી હજી જીતું ધાવણ મુકાયું નથી એવા બાલક-બાલિકાઓને આ વેશમાં જોઈને જાપાનનો મૂતપ્રાય બનેલો લશ્કરવાદ—જેના મૂળ જાપાનના છેલ્લા એક હજાર વર્ષના લશ્કરી ઇતિહાસમાં મહેલા છે—યાદ આવે. આશા રાખીએ કે એતુ પુનરજન્મન નહિ થાય.

ઈસવી સનના મોળમાં સૈકામાં ટોગુકાવા ઇયેસુ નામે એક સાહસિક થોડો જાપાનનો લશ્કરી સત્તાધારી બન્યો હતો અને 'ટોગુકાવા શોગુનેટ' નામથી ઇતિહાસમાં ઓળખાતી જાપાનની સૌથી છેલ્લી પણ સૌથી બગવાન લશ્કરી સરમુખત્યારીની તેણે સ્થાપના કરી હતી એનો પૌત્ર પણ એક બળવાન મેનાપનિ હતો અને તેણે પોતાના પિતામહના સ્મારકરૂપે આ સમાધિમંદિર બધાવ્યું હતું જાપાનના ૧૫૦૦૦ શ્રેષ્ઠ સ્થપતિઓ, સુધારો, ચિત્રકારો અને કાષ્ઠ-શિલ્પીઓએ આ પહાડી જંગલમાં બે વર્ષ સુધી નિજુર અને નિર્ઘૂણ લશ્કરી આસાઓના દોર નીચે આ સમાધિમંદિર પૂરું કર્યું હતું એવી ગણતરી થઈ છે કે આ મંદિરમાં જે સોનેરી પાના વપરાયાં છે તેથી જ એકર જેટલી જમીન ઢાંકી શકાય અને જે ઇમારતી લોકો વપરાયું છે તે એક સાથે મુકાય તો ૩૩૦ માર્દલ જેટલું લખાણ થાય ! આ ઉપરથી જાપાનમાં કહેવત છે કે “જ્યાંસુધી ‘નિક્કો’ જુઓ નહિ ત્યાંસુધી ‘કેકો’ (બવ્ય) શબ્દ બોલશો નહિ ”

પ્રવંશ્યા પછી, પણ સમાધિમંદિરમાં પ્રવેશ્યા પહેલાં, મંદિરના પર્તા-
ગણમાં પાણીનો નાનો હોળ છે—આવા હોળ તીર્થસ્થાનોમાં બધે
હોય છે—જ્યાં મંદિરમાં દાખલ થતાં પહેલાં યાત્રાળુઓ લાકડાની
આચમનીઓથી તીર્થજળનું પાન કરે. (એને આચમની તો પરાણે જ
કહેવાય, ખરેખર તો એ લાકડાની કુડળી હતી!) સમાધિમંદિરના
મર્લગૃહમાં દાખલ થતાં પહેલાં ચામડાના જૂટ ઉતારીને કપડાના જોડા
પહેર્યાં, અને લામી ટાપીવાળા જાપાની યુરોહિતો યાત્રાળુઓને પ્રાર્થના
કરાવતા હતા તે જોયું.

ત્યાંથી નીકળીને બસમાં ટેકનના ધોધ આગળ ગયા. આ ધોધની
જિઆઈ ૩૩૦ ફૂટની છે, પણ તદ્દન સીધી દીવાલ જેવા 'ચિન્નટક'
અથવા 'ચિન્નટક' ઉપરથી (પ્રાચીન ભારતની પર્વતારોહણની પરિ-
ભાષાનો આ શબ્દ છે, પાંચમા મૈકાના પ્રાકૃત કથામંથ 'વસુદેવ-
હિંડી'માં સૌ પહેલાં તે મારા વાંચવામાં આવ્યો) નીચે ૬૬૦ ફૂટ
ઊંડી ખીણમાં તે એટલા જોરથી પડે છે કે ગુસવાટાએ વીંજાતા
પહાડી પવનમાં એના જળ ઝાકળનાં ગિન્દુની જેમ ચોપાસ ઊડી
જાય છે. ટેકનનો ધોધ એના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય માટે વિખ્યાત છે, પણ
આત્મધ્યાન કરનારાઓ, ગિરનારના હૈરવ જપતી જેમ, ત્યાંથી ભુસ્કો
મારી પ્રાણત્યાગ કરે છે, એ માટે પણ એટલો પ્રસિદ્ધ છે. 'સ્કાયસ્કેપર'-
ના 'એલીવેટર' જેવી ઝડપી 'લિફ્ટ' અરૂપ સમયમાં પ્રવાસીઓને
ટેક નીચે ખીણમાં લઈ જાય છે અને ત્યાંથી ઉપર લાવે છે. ખીણમાં
જઈ જલપ્રપાતનું નીચેથી દર્શન થયું. (અમેરિકાનાં 'સ્કાયસ્કેપર'ની
'લિફ્ટ' વિશે આ પહેલાં લખ્યું હોવાનું સ્મરણ નથી. અમેરિકામાં
'લિફ્ટ'ને 'એલીવેટર' કહે છે, જો કે 'લિફ્ટ' શબ્દ બધી રીતે
ચડિયાતો છે એમ મારું માનવું છે 'સ્કાયસ્કેપર'માં બધી 'લિફ્ટ'
બધા માળે ચોક્કસ નથી. અમુક ટેક નીચેથી સીધી ૩૦ મા માળે
જાય, અમુક ૩૦ થી ૪૦ માળ સુધી, અમુક ૫૦ થી ૬૦ સુધી,
અમુક ૮૦ થી ૧૦૦ સુધી, એ પ્રમાણે અને ઝડપ એટલી બધી કે

પ્રવાસ ખાતાની અનુત્તમ વ્યવસ્થા પ્રમાણે થોડીક મિનિટમાં ઇમ્પી-
રિયલ હોરેલે આવી પહોંચ્યા.

નિક્કોથો ટાકિયો ટ્રેઈનમાં પાછો આવતો હતો ત્યારે મારી સાથે
સાઉદી અરેબિયાની અરેબિયન-અમેરિકન ઓઈલ કંપનીના એક
અમલદાર બેઠા હતા. તેમનું કુટુંબ થોડાક દસકા પહેલાં સ્વીડનથી
અમેરિકા આવેલું, પણ તેઓ પોતે કદી સ્વીડન ગયા નહોતા. આથી
થોડાક માસની ચડેલી રજામાં અરબસ્તાનથી જાપાન યઈ મુરોપ જતા
હતા, અને ત્યાંથી સ્વીડન યઈ પાછા અમેરિકા જવા ઇચ્છતા હતા.
એમની સાથે સાઉદી અરેબિયા વિશે ઘણી રસપ્રદ વાતો થઈ. એ દેશ
વિશે ભારતમાં કંઈક વાંચેલું અને સાંભળેલું. ત્યાંના રાજા ઈબ્ન સાઉદ
ભારતની મુલાકાતે આવ્યા અને ૫૦૦ જવાહરલાલ સાઉદી અરેબિયા ગયા એ
હજી ગઈ કાલની વાત છે. સાઉદી અરેબિયામાં હજી ગુલામી મોજૂદ છે એ વિશે,
ગુલામીની નાખૂદીને લગતી આંતરરાષ્ટ્રિય પરિષદ વિશે વાત કરતાં,
પેરિસથી લખેલા પત્રમાં મેં લખ્યું હતું. એ વિશે અમેરિકામાં ધણું
વધારે વાંચ્યું અને સાંભળ્યું. સાઉદી અરેબિયાના રાજા જગતમાં સૌથી
વધુ ધનિક માણસ છે અને માત્ર તેજમાંથી એમને રાજના દસ લાખ
ડોલર મળે છે. પણ એનો વહીવટ મધ્યકાલીન છે. મારી સાથે મુસા-
દરી કરતા આ અમલદારે ટૂંકું કે રાજ્યકર્તાઓની દૃષ્ટિએ જેમનો
અપરાધ ગબી- લાગે એમનો એ રાજ્યમાં જાહેરમાં-શિરચ્છેદ કરવામાં
આવે છે. અરેબિયન-અમેરિકન ઓઈલ કંપનીમાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં
હડતાળ પડેલી ત્યારે એના આગેવાનોનો રાજસાથી શિરચ્છેદ કરવામાં
આવેલો તે પછી ત્યાં હડતાળ પાડવાનો પ્રયત્ન સરખો કદી થયો નથી.
અમુક પ્રકારના અપરાધીઓનો, ઇસ્લામી કાયદા પ્રમાણે જાહેરમાં પથગ
મારીને વધ કરવાની સજાનો ત્યાં અદાલતો દ્વારા અમલ થાય છે એના
દાખલા વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યા હતા. અમેરિકાની લોકશાહી, સિદ્ધાન્ત
તરીકે, માનવ માત્રની સમાનતામાં માને છે. સાઉદી અરેબિયામાં તેજના
ફવાઓને લગતી કામગીરીમાં સેંકડો અમેરિકનો કામ કરે છે, પણ કોઈ

પણ ચૂદીને (તે અમેરિકન નાગરિક હોય તોપણ) ત્યાં પેસવા દેવામાં આવતો નથી ! પોતાના નાગરિકો વચ્ચે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આવા ભેદભાવયુક્ત વર્તવનો સ્વીકાર કરવા બદલ અમેરિકાનાં જાપાનિ પોતાની સરકારની પુષ્કળ ટીકાઓ કરે છે. પણ સત્તાના રાજકારણમાં અમેરિકાની પ્રમુખ સરકારને સાઉદી અરબિયા જેવા નબળા મધ્યકાલીન રાજ્યના અંગુલિનિર્દેશ પ્રમાણે આ બાબતમાં વર્ત્યા સિવાય છૂટકો નથી ! સત્તાના ભોળાથી અને ભયથી બળવાન રાજ્યો અનેક પ્રકારનાં પાપ કરવાને અને એવાં પાપોને મૂગે મોઢે સ્વીકારી લેવા પ્રેરાય છે. પણ સામાન્ય નાગરિકનું કાળજી વધારે સાબૂત હોય છે. અણુ-અખ-તરા કરનાર બે રાજ્યો ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાના જે નાગરિકો સાથે મેં એ વિશે વાત કરી હતી તે તમામ એની વિરુદ્ધ હતા. અને અહીં જાપાનમાં અનેક વિદ્વાનો અને નાગરિકોએ પ્રામાણિકપણે મને કહ્યું હતું : “ અણુ-બોમ્બથી અમારાં શહેરો તમાલ થઈ ગયાં અને અગણિત મનુષ્યોનાં જીવન બરમાલ થઈ ગયાં. પણ જાપાન પાસે જે અણુ-બોમ્બ હોય તો તેણે પોતાના દુશ્મનો ઉપર એનો પ્રયોગ અવશ્ય કર્યો હોત ! ” પણ હું વાત માઉદી અરબિયા વિશે કરતો હતો. અમેરિકન સરકાર મને તે કરતી કે સ્વીકારતી હોય, પણ પેલા અમલદારને એક મોઢાદાર અમેરિકન નાગરિકની નૈતિક હિમ્મત—કેટલાકો એને કદાચ અધ્યવહારુતા કે વેદિયાપણું ગણે—વિશે મેં વાત કરી, જે વિશે પરદેશ રહેતા હોવાને કારણે એમને માહિતી નહોતી. થોડા જ માસ પહેલાં, પ્રમુખ આઈઝનહોવરના આમંત્રણથી મુસ્તાન ઇબ્ન સાઉદ સંપૂર્ણ પૌરસ્ત્રય દબાવ્યા સાથે અમેરિકાની મુલાકાતે આવ્યા હતા. ત્યાં ન્યૂ યૉર્ક એટલે જગતનો ચોક્કસ ન્યૂ યૉર્કની નગરપાલિકા ઇબ્ન સાઉદનો જાહેર સત્કાર કરે એવા અમેરિકન સરકારના મુયનનો ન્યૂ યૉર્કના મેયર વેગનરે એક જાહેર નિવેદન દ્વારા જીતાર આપ્યો કે “ અમેરિકા માનવમાત્રની સમાનતામાં ખાતર છે આપણે કાયદાથી મુલામી નાખૂદ કરી છે અને તેની રહીસદી અસરો જૂસી નાખવા

પ્રયત્ન કરી ત્યાં છીએ જે દેશમાં હોયોક શુભામીની પ્રથા છે એના સુન્તાન આપણા રાજ્યના મહેમાન હોય તોપણ એનો સત્કાર કરવામાં હું જોડાઈ શકું નહિ.

સવારે ટોકિયોથી નિક્કો જવા નીમ્ન્યો અને ગરે પાછો આ પેઠા સુધી પુરુષ વગસાદ હતો, પણ જપાન ટ્રાવેન બ્યુરોની વ્યવસ્થા એટની સુન્દર હતી કે ક્યાંય અગવડ પડી નહોતી, એટલું જ નહિ, અમારા ઉપર વરસાદનું પીયુ પણ પડ્યું નહોતું એમ કહીએ તો ચાલે ખાવાપીવાની, ગેરવાની અને અગ્રેજી મોતનાર બોમ્બિયાની સતોષકાંક્ષ વ્યવસ્થા બધે હોય છે એથી જુદા જુદા દેશોના નાગરિકો જપાનને ઓળખી શકે છે એ લાભ ખરો, પણ પરદેશી હરિયામણ મળે છે એ ફાયદો કોઈ પણ ગરીબ દેશ માટે જોવોતેવો નથી આપણા દેશમાં જોવાલાયક મથળો ઘણા છે, અને ભારત આવતા પરદેશીઓ એની મુનાકાત લેવા ઉત્સુક હોય છે, પણ ભારતગતીઓ માટે જ ત્યાં જવા ફરવા રહેવાનું મુશ્કેલ છે, તો પછી પરદેશીઓની વાત ક્યાં કરવી? આપણા દેશમાં દુરિત્રમ 'નો સાચા અર્થમાં હજી આરભ જ થયો નથી આપણા પરદેશોમાના એનચીખાતાઓ કે પ્રવાસખાતાઓ, અનેક કારણોને સીધે, આ દિશામાં પ્રવાસીઓને સાચું માર્ગદર્શન હજી આપી શકના નથી.

તા. ૨૪મી એપ્રિલ એ માસ પરદેશનિવાસના સૌથી સુખદ અને અનુભવસમૃદ્ધ દિવસોમાંનો એક હતો જપાનની વિદ્વાતા તથા એના વિદ્વાનોના સૌજન્ય, આભિજ્ઞતા અને વિવેકનો અનુભવ તે દિવસે થયો ટોકિયો યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર નાઓશિરો ત્સુજી એમની કાર સાથે ઈમ્પીરિયલ હોટેલમાં આ યા અને થોડીક મિનિટ બેસીને અમે ટોકિયો યુનિવર્સિટીમાં ગયા યુનિવર્સિટી કલમમાં તેમણે એક બોજન-સમારભ ગળ્યો હતો બૌદ્ધ ફિલ્સફીના જે પ્રોફેસરો શિન્ગો હાનાયામા અને હજિમે નાકામુરા (જે હાનાયામા વૃદ્ધ છે અને નાકામુરા આધેડ

વયના છે પણ ચીન, જાપાન અને અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં માણસની ઉંમર હેય તે કરતાં ઓછી લાગે છે, કેમકે શરીરનું કાઠું નીચું અને દાઢીમૂઠ ઓછી ભીંગતી હોય છે.) જાપાનના વિવેકની પ્રાપ્તિ પ્રમાણે કનનના દરવાજા આગળ આવકાર આપવા માટે જાણા હતા એ ઉપરાંત સરકાર વિભાગના મિ તકાકુ તથા બૌદ્ધ દિનસૂદી વિભાગના ડૉ આર યુખી, કોશિરો જમાગી અને એમ સાર્ધશુરા, ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર નાકાહરા (જેમણે ગ્રીક ભાષાનો તથા આ વિષયનો અભ્યાસ ઓક્સફર્ડમાં કર્યો છે) અને તેમના સહકાર્યકરો ત્યાં મળ્યા જાપાનના ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશે તથા જાપાનમાં ઇન્ડોલોજી પરત્વે ચતા કામ વિશે તે સમયે અને ત્યારપછી ધણી વાતો નીકળી પ્રો નાકામુરા અને ડૉ યુખી ગયે વર્ષે શુદ્ધ જયંતી ઉત્સવમાં ભાગ લેવા માટે ભારત સરકારના આમત્રણથી ભારત આવ્યા હતા પ્રો ત્સુજી નીસ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૨૭ માં, ઓક્સફર્ડ અને જર્મનીમાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ સ્વદેશ જતા ભાગતમાં અનિદ્રા મધ્યે ક્યોટો હતા અને વડોદરા પણ આવ્યા હતા તથા ગાયકવાડજી ઓરિયેન્ટલ સિરીઝને તેઓ યાદ કરતા હતા પ્રો હાનાયામા પણ એ જ અરસામાં ભારત આવ્યા હતા દિગ્ગજર જૈન સધે જાપાનના પુસ્તકાલયો માટે પ્રો નાકામુરાને જૈન ગ્રંથો ભેટ આપવાનો સમારંભ ગયે વર્ષે ભારતમાં યોજાયો હતો, અને શ્રી કામતાપ્રસાદ જૈન એમનું 'વૉર્લ્ડસ ઓફ અહિસા' માસિક ન્યૂ હેનનમાં મને મોકલવા હતા તેમાં એ પ્રસંગના ફોટોગ્રાફ મે જોયા હતા

બૌદ્ધ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના તથા એ જાણે ઇન્ડોલોજીના અભ્યાસના ઉત્તમ કેન્દ્રો તથા એ વિષયના સારા વિદ્વાનો જાપાનમાં છે જીવનના અનેક ક્ષેત્રોની જેમ વિદ્વાતાના ક્ષેત્રમાં પણ જાપાનનું પ્રદાન વિશિષ્ટ હોય એમ આપણે સ્વાભાવિક રીતે કંપીએ જાપાન એ માન ફેક્ટરીઓનો દેશ હોય અને એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાના નાગરિકોનું જીવનધોરણ દબાવીને પરદેશોમાં અને તેટલા સગતા દરે

માર્ગ પૂરો પાડવાનો હોય એ માન્યતા પરદેશીઓના મનમાં એક કાળે દર ધર્મ હોય તો એનાં પૂરતાં કારણો છે. પણ જાપાનનું ઉત્થાન એની સર્વાંગીણ નવજનમૂર્તિને પરિણામે જ થયું હતું—જેના મૂળમાં નિરંતર વિદ્યાપ્રવૃત્તિ છે—એ ભૂતવાનું નથી. ઇન્ડોલોજીના વિષયમાં જાપાનમાં થયેલા અને થઈ રહેલા કામ વિશે આપણે કે પાશ્ચાત્ય દેશો લગભગ કશું જાણતા નથી, અને ઇન્ડોલોજીના વિષયમાં પણ નવપ્રેરણા માટે આપણે તો હંમેશાં પશ્ચિમના દેશો તરફ જ નજર દોડાવીએ છીએ એ ચોખ્ખું નથી. જાપાન વિશે સારી માહિતી ધરાવનાર એક અમેરિકન વહીવટકર્તાએ એ દેશની મુલાકાત લેવાના મારા વિચારને ઉત્સાહભરે અનુમોદન આપતાં જાપાનની સંસ્કૃતિ વિશે કહ્યું હતું: “It is a great civilization, but always under estimated.” (એ મહાન સંસ્કૃતિ છે, પણ એનું મૂલ્ય લોકો હંમેશાં ઓછું આંકે છે.)

એંશી લાખ કરતાં પણ વધારે વસ્તી ધરાવતા આ શહેરની વચમાં ટોકિયો યુનિવર્સિટી આવેલી છે, પણ ઉઘાનોથી ખચિત એના ‘કંપસ’માં શહેરની ધમાસ કે ગીચતાનો ખ્યાલ પણ આવેતો નથી. ભોજન પછી અમે કારમાં ‘કંપસ’માં ફર્યા અને ત્યાંની મુખ્ય જગ્યાઓ જોઈ, અને પછી સંસ્કૃત અને બૌદ્ધ ફિલસફીના વિભાગોમાં ગયા. તત્ત્વજ્ઞ, હાનાયામા, નાકામુરા, યુકી અને એમના કેટલાક સહકાર્યકરો સાથે હતા અને સંશોધન કરતા એમના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ પછીથી આવ્યા. એમની સેમિનારનું પુસ્તકાલય જોયું જાપાન, ભારત અને પશ્ચિમના દેશોમાં થયેલાં પ્રકાશનોથી એ સમૃદ્ધ હતું. ઇન્ડોલોજીના વિષયમાં જાપાનમાં થયેલા અને થતા અગત્યના કાર્ય વિશે ત્યાં ઘણી રસપ્રદ માહિતી મેળવી. જાપાનમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ બૌદ્ધ ફિલસફી અને તત્ત્વજ્ઞ વિષયોમાં આગળ વધવાના એક સાધન તરીકે વિદ્યાર્થીઓ કરે છે, અને પ્રત્યેક સારા વિદ્યાર્થીમાં એ માટે કંઈક અવરથા હોય છે.

ટોકિયોમાં આ વિષયોમાં કામ કરનાર સૌથી અનુભવી વિદ્વાન

પ્રો. હાનાયામા છે. ચીન અને કોરિયા દ્વારા આવેલા બૌદ્ધ ધર્મને સૌ પહેલાં જાપાનમાં દાખલ કરનાર શાસક પ્રિન્સ શોટોકુએ લખેલી 'સદ્-ધર્મપુંડરીક' ની દીકા વિશે 'એ સ્ટડી ઓફ પ્રિન્સ શોટોકુઝ કોમેન્ટ્રી' એના ધી સદ્ધર્મપુંડરીક' (મૂળ જાપાની પુસ્તક ઉપર ૪૮ છાપેલું આ અંગ્રેજી શીર્ષક છે.) એ સંશોધનગ્રન્થ માટે થીસ વર્ષ પહેલાં તેમને જાપાન એકેડેમીનું 'ઇમ્પીરિયલ પ્રાઈઝ' અપાયું હતું. આ દીકાની આશરે તેરસો વર્ષ પહેલાં પ્રિન્સ શોટોકુના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી પ્રત ટોકિયોના શાહી મહેલના પુસ્તકાલયમાં છે, એનો નમૂનારૂપ ફોટો પ્રત્યુત્પન્ન પુસ્તકમાં છપાયેલો જોયો. (લગભગ સવાસાતસો વર્ષ પહેલાં, સં. ૧૨૯૦માં, મંત્રી વસ્તુપાલે પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં લખેલી 'ધર્મા-બ્યુદ્ધ' કાવ્યની ત્રાડપત્રીય પ્રત ખંભાતના જાંઝરમાં છે, જેનો ફોટો-ગ્રાફ વસ્તુપાલના સાહિત્યમંડળ વિશેના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મેં છાપ્યો છે એનું સ્મરણ થયું. જૂનાકાલીન મહાપુરુષોના હસ્તાક્ષરોનું દર્શન આટલા સૈકાઓ પછી થાય એ ખરેખર વિરલ વસ્તુ છે.) પ્રો. નાકામુરાને 'અર્થી વેદાન્ત દિલોસોફી' (એ પુસ્તકના પૃષ્ઠા ઉપર પ્રાચીન વેદાન્ત-શબ્દ: એ પ્રમાણે શીર્ષક સંસ્કૃત બીજામાં છાપેલું છે) એ સંશોધનાત્મક પુસ્તક માટે ગયે વર્ષે એ ૪ 'ઇમ્પીરિયલ પ્રાઈઝ' અપાયું છે

છે. ભારત વિશેનો દળદાર અભ્યાસગ્રન્થ જે જુદા જુદા લેખકોને દ્વારા તૈયાર થયો છે એનું સંપાદન પ્રો. ત્સુઝુએ કર્યું છે; એમાં ભાષા અને સાહિત્ય વિશેનો વિભાગ તેમણે લખ્યો છે તથા અસિદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી કાલાનુક્રમે ચૂટેલાં ઉત્તમ ઉદાહરણોનો અનુવાદ આપ્યો છે. તોખારિયન ભાષા વિશે ઘણાં વર્ષ પહેલાં પ્રકટ થયેલી પ્રો. ત્સુઝુની અગ્રેજી પુસ્તિકા તથા 'ઇટિમોલોજીયા ઉપનિષદિકા' નામે બીજો એક અગ્રેજી લેખ જોયો. ઉપનિષદોમાં પ્રયોગ્યેલા તત્ત્વજ્ઞાન અને 'ભાષાદષ્ટિએ અગત્યના ૯૬ શબ્દોની અકારાદિક્રમે ભાષાવૈજ્ઞાનિક ચર્ચા આ નાનકડા શબ્દકોશમાં કરેલી છે, એ ખરેખર ધ્યાનપાત્ર લાગી. ઉપનિષદોમાં, બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને અન્યત્ર ઘણા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપેલી હોય છે; જે કે એમાંની ઘણી સમજૂતી '૮૫ દર્ષ' ને કાગળ આપી જાય તે ટપાલી' એવા પ્રકારની લોકિક વ્યુત્પત્તિના ('કોટ-ઇટિમોલોજી') પ્રકારની હોય છે આવા શબ્દો પરત્વે સાધાર ભાષાવૈજ્ઞાનિક ચર્ચાની અગત્ય ભાગ્યે સમજાતવી પડે એમ છે, પણ આ મહત્વના ભારતીય વિષય પરત્વે એક જાપાની વિદ્વાન જાપાનનાં સામયિકમાં લખે છે એ વગ્તુ આપણે માટે ખાસ નોંધપાત્ર છે.

ડૉ. યુકી નવયુવાન છે અને તેઓ વિદ્યાર્પિતવાદના અભ્યાસી છે એમ કહેવામાં આવ્યું. 'વિદ્યાર્પિતમાત્રના થોટ એક વસ્તુખંધુ' એ તેમનું પુસ્તક (મૂળ પુસ્તક જાપાની ભાષામાં હોઈ આ તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર છે) મળે વર્ષે જ બહાર પડ્યું છે તે અહીં જોયું.

ઇન્ડોલોજી પરત્વે જાપાનમાં થયેલાં કેટલાંક અગત્યનાં કામો વિશે પણ અહીં વિચારવિનિમય થયો. લગભગ બે દશકા પહેલાં હિનરાઈ વોગિહારા નામે એક વિદ્વાને સંસ્કૃત-જાપાનિસ-આધુનિક શબ્દકોશની સંકલના કરી હતી અને તેના પ્રકાશન માટે ટોકિયોની એક બૌદ્ધ યુનિવર્સિટીએ આયોજના કરી હતી. (બૌદ્ધ યુનિવર્સિટીનો અર્થ 'એકાદ બૌદ્ધ પંથદ્વારા સંચાલિત વિદ્યાસંસ્થા' એવો કરવાનો છે. એમાં માત્ર

બૌદ્ધ વિષયોનો અભ્યાસ થાય એવું નથી, એ સર્વસામાન્ય શિક્ષણ સંસ્થા દોષ છે, પણ એનો આર્થિક બોજો જ તે પથના અનુયાયીઓ ઉપાડે છે અહીં મેં ટોકિયો યુનિવર્સિટી વિશે વાત કરી અને હવે પછી ક્યોટો યુનિવર્સિટી વિશે વાત કરવાનો છું તે ખરેખરા વિશ્વ વિદ્યાલયો છે પણ કોઈ જાપાની નાગરિક વાતચીતમાં ‘યુનિવર્સિટી’ શબ્દ પ્રયોજે ત્યારે એનો અર્થ મોટે ભાગે ‘કોલેજ’ કરવાનો છે જાપાની ‘કાયમાકુ’ શબ્દ ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ (યુનિવર્સિટી) અને ‘મહાવિદ્યાલય’ (કોલેજ) એ બન્ને અર્થમાં વપરાય છે અને જ્યારે કોઈ જાપાનવાસી એમ કહે કે ‘અમારા દેશમાં ૪૦૦ યુનિવર્સિટીઓ છે’ ત્યારે આ અર્થ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે) એ શબ્દકોશના ૭ ભાગ (ફેસિયુન) ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં પ્રકટ થયેલા ત્યારપછી એના કર્તાનું અવસાન થયું, અને આર્થિક સંજોગોએ પણ પડો લીધો, તેથી બાકીના ભાગ પ્રકટ થાય એવો સભવ હવે લાગતો નથી મૂળ યોગના ૧૮

છે) ક્યોટોની ઓતાની યુનિવર્સિટીના (હમણાં જે વિશે વાત કરી તેવી આ 'બૌદ્ધ યુનિવર્સિટી' છે) ઉપક્રમે પ્રકટ થાય છે, અને હમણાં સને ૧૯૫૭માં તેનું ૩૯મું વૉલ્યુમ બહાર પડ્યું છે. આધુનિક ત્રિપિટકની નવી નવી આવૃત્તિઓ ચીન કરનાં જાપાનમાં વધારે જપાઈ છે એ પણ નોંધપાત્ર છે 'લંકાવતાર સૂત્ર' સંસ્કૃત મૂળ (સંપાદક-નાનિગ-ઓ) સખ્યાબધ મુશોબિન ગ્રંથોમાં, સંસ્કૃત ખીમાંમાં ક્યોટો યુનિવર્સિટીના પ્રેસમાં જપાયું છે. જાપાનમાં જપાયેલો સંસ્કૃત ગ્રંથ અહીં મેં પહેલી વાર જોયો એનું મુદ્રણ જર્મનીમાં જપાયેલા કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથની બસબરી કરે એવું મુગડ, આકર્ષક અને શુદ્ધ હતું (અમેરિકાની મુપ્રસિદ્ધ હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝના સંસ્કૃત ગ્રંથો જર્મનીમાં જપાવાય છે એ અહીં નોંધવું ઉચિત થશે.) મને કહેવામાં આવ્યું કે એનાં સંસ્કૃત ખીમાં જાપાનમાં જ તૈયાર થયેલાં છે.

જાપાનમાં આ ખાતે થયેલા રસપ્રદ કામની શ્રેણી સમજવામાં એથી ઘણી સહાય થાય છે.

ત્યાર પછી આ વિભાગોના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા. પૌર્વાત્ય અદ્ય અને જાપાની સલૂકાર્થ એ અમેરિકા વગેરેમાં પ્રેક્ટિસરો પ્રત્યેના પણ વિદ્યાર્થીઓના અકકડ વલણથી કેટલી ભિન્ન છે ! અહીં એક અમેરિકન વિદ્યાર્થી મળ્યા. કેલિફોર્નિયામાં સેકોમેન્ટોની કોલેજના એ ગ્રેજ્યુએટ છે અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી ટોકિયોમાં બૌદ્ધ ફિલસૂફી આદિનો અભ્યાસ કરે છે. અહીં આવ્યા ત્યારે જાપાની અને ચિનાઈ ભાષાઓ બિલકુલ જાણતા નહોતા, પણ હવે બન્ને ઉપર પૂરું પ્રભુત્વ મેળવી લીધું છે એમ તેમના અધ્યાપકોનું કહેવું છે. બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફી એ દલાય સૌથી દુર્ગમ નિર્વિશેષ (અજસ્ટ્રેક્ટ) વિષયો પૈકી એક હશે. ગુજરાતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ ત્યારે કેવળ નામશેષ બની ગયો હતો ત્યારે પણ શુદ્ધિ અને વિચારોની વ્યવસ્થા ખાતર બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રના દુર્ગમ પ્રમેયોનો (પ્રમેયા હુપરિચ્છેયા બૌદ્ધતર્કસમુદ્ધવાઃ) વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો, એ ‘પ્રભાવકચરિત’ના કર્તા આચાર્ય પ્રભાચન્દ્રના નિર્દેશનું અહીં મને સ્મરણ થયું. વળી એ અમેરિકન વિદ્યાર્થી પોતાના જાપાની અધ્યાપકોની વિદ્વતા અને શોધક શુદ્ધિની પ્રશંસા કરતાં યાદતો નહોતો. જાપાનના વિદ્વાનો અને વૈજ્ઞાનિકો પશ્ચિમના કોઈ પણ દેશ કરતાં બિતરતા નથી એ વાસ્તવિક દ્રષ્ટીકૃત જાણવા છતાં જાપાનના પાશ્ચાત્ય મુરખીઓએ એનો મુક્ત કંઠે સ્વીકાર કર્યો નથી એ ખેદની વાત છે.

જાપાનના વિદ્વાનો અને વૈજ્ઞાનિકો પ્રસંગોપાત્ત અંગ્રેજીમાં લખે છે, પણ મુખ્યત્વે તેઓ જાપાની ભાષામાં કામ કરે છે (પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રત્યેક જાપાની અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી ખપ પૂરતી અંગ્રેજી ભાષા જાણે છે, અને કેટલાક ફ્રેન્ચ અને જર્મન પણ જાણે છે. વળી શુદ્ધોત્તર કાળમાં એક ભાષા તરીકે અંગ્રેજી શીખ-

નારાંની સખ્યામાં વધારો થતો જાય છે.) એનું એક પરિણામ એ આવે છે ખરું કે જાપાનમાં થતા કામ વિશે જહારના લોકોને કદાચ ઓછી માહિતી હોય, જે કે વિજ્ઞાન આંતરરાષ્ટ્રીય હોઈ એક દેશમાં થતા ઉચ્ચ કાદિના કામનું સારતત્ત્વ એ વિષયના તમામ જ્ઞાતાઓની જાણમાં આવે એવી વ્યવસ્થા આજ પહેલાં ઠીક કાર્યસાધક બની ચૂકી છે. ગમે તેમ, પણ જાપાનમાં વિદ્યા કે પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં મૌલિકતા દેખાય છે એનું સૌથી મહત્ત્વનું કારણ હું એમ સમજું છું કે જાપાનવાસીઓ પોતાની જ ભાષામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંશોધનનું કામ કરે છે, કે જેમાં વિચારોનું વહન સૌથી નૈસર્ગિક રીતે થઈ શકે. તમને કદાચ જાણીતે આશ્ચર્ય યશે, પણ જાપાનના નામાકિત પ્રેફેસરો અને સંશોધકો કરતાં, જે હોરોલોમાં હું રહ્યો તેના દારકુનો વધારે સારું અંગ્રેજી બોલતા હતા, કેમકે તેમનું મુખ્ય કામ પરદેશી મુસાફરોની સરભગ કરવાનું હતું. વિદ્યાસંસ્થામાં અંગ્રેજી અને બીજી યુરોપીય ભાષાઓની હજારો ચોપડીઓ હોવા છતાં પ્રેફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓને અંદરોઅંદરની વાતચીતમાં મેં કદી પણ અંગ્રેજી બોલતા સાંભળ્યા નથી, અને ટોકિયો અને ક્યોટોની યુનિવર્સિટીઓમાં અંગ્રેજીમાં લખેલું એક પણ પાટિયું મેં જોયું નથી ! અહીંના અંગ્રેજીના પ્રેફેસરો પણ પોતાનાં મુલાકાત-કાર્ડો જાપાની ભાષામાં છપાવે છે ! અને અંગ્રેજીનું શિક્ષણ પણ જાપાની ભાષા દ્વારા જ આપવામાં આવે છે. બીજી તરફ, પોપટની જેમ અંગ્રેજી બોલે એ જ વધારે જ્ઞાની ગણાય, લોકો પણ તેનાથી અંજાય અને સરકાર એને જ નોકરી આપે એ જમાનો આપણા દેશમાં હજી ચાલુ છે ! ચિનાઈ લિપિ સાથે જોડાયેલી જાપાની ભાષા જ્ઞાનનું અત્યંત કઠિન અને અગવડભર્યું સાધન છે, અને તે દ્વારા આ પ્રજાએ મેળવેલી સિદ્ધિઓ—અને તે પણ સને ૧૮૫૩માં એડમિરલ પેરીની તોપોએ જાપાનની સૈકાઓ નૂની ઊંધ ઉગાડી દીધી તે પછીની માત્ર એક શતાબ્દીમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓ—શકવર્તી છે અને તેમાં રાજભક્તિ અને સ્વદેશભક્તિ તથા સામુદાય-પરંપરાને કારણે પરા-

પૂર્વથી વિશ્વેની જાપાની પ્રજાની આકરી શિસ્ત ધણે અંશે કારણ-
જૂ છે થોડાંક વર્ષ પહેલાં જ જાપાન સાહીનાદી અને લરકે નાદી હતુ,
તથા અંગ્રેજોના ગુલામ ભા નવાસીઓ પ્રત્યે ત્યાના લોકો કંઈક તુચ્છ-
કારની નજરે જોતા એમ તે સમયે જાપાન જઈ આવેના કહે છે
પણ કાળમળે જાપાનના અભિમાનના ચૂરા કર્યા છે અને પરિણામે
તેના ગુણો વધુ પ્રકાશિત થયા છે એમ કહવામાં અનિશયોક્તિ નથી

તા ૨૪ મી એપ્રિલના સવારના 'જાપાન ટાઈમ્સ' માં જાપાનના
શહેનશાહ (મિકાડો) અને શહેનશાહનાનુનો ફોટો છપાયા હતા
ખીજા દૈનિકોમાં પણ એ ફોટો ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પ્રાણાર્પણ કરનાર
જાપાનના સૈનિકોના આરક્ષક હાથે તેઓ મૃત્યુને આગળે દિવસે પુષ્પા
જાતિ અર્પવા ગયા હતા ત્યારે વ સાદ હતો, એટલે તે બન્નેઓ પોતાને
હાથે માથા ઘસી છત્રી ધરેલી હતી એ જોઈને મને પહેલાં તો એમ
થયું કે પાછળ ખીજું કોઈ કાંઈ હતું અને તેણે છત્રી ધરી હતી
પણ એમ નહોતું જાપાનને શહેનશાહ જે સૂર્યદેવતા 'અમરેસુ' નો
વશજ ગણાય, જેની માની વીધેની પ્રતિષ્ઠા ખાતર માથેએ પ્રાણાર્પણ
કર્તા, જેના મહાન આમનથી પસાગ થતાં દરેક નાગરિક નમન કરવાનો
શિખરો મેકડો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો હતો અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધને
અંતે સમસ્ત પ્રજાને જાપાનની શરણાર્જનની પ્રતિષ્ઠા ફરાવના માટે
જેણે પોતાના દેશશીપજાનો જાહેર અસ્વીકાર કર્યો તે રાજ્યદાનિનો
આ પ્રકારનો ફોટો આટલાં વર્ષ પછી પહેલી જ વાર પ્રકટ થયો છે
એમ પ્રો હાનાગામાએ કહ્યું જાનતની જેમ જગતમાં સર્વેન મુગટ
ધારીઓ અને ચમરગધીઓ માટે બદનાયેના મમયની આ
એધાણીઓ છે

જે મમનમાં બૌદ્ધ ફિનક્ષી અને સમ્મનના વિભાગો છે ત્યાં જ
આવેલો ટોકિયો યુનિવર્સિટીનો આર્કિયોલોજી વિભાગ તથા એ સાથેનું
નાનુ મ્યુઝિયમ જોયા વચ્ચે વચ્ચે ત્રણ વાર જાપાની પદ્ધતિની લીની

આ પીતે ટેક સાંજે ગ્રેા ત્સુજીની કારમાં પાછો હોટેલે આવ્યો. તેમણે અને ગ્રેા. હાનાયામાએ ખૂન વિવેકપૂર્વક વિદાય આપી.

ટાકિયોથી તા. ૨૫ મી એપ્રિલે સવારે નવ વાગ્યે સ્પેશિયલ એક્સપ્રેસમાં કચોટા જવા નીકળ્યો. કચોટા એ જાપાનનું ટાકિયો પહેલાનું પાટનગર અને સાંસ્કૃતિક જાપાનનું સૌથી મોટું ઠંન્ડ. નવમી સદીથી ઈ. સ. ૧૮૬૮ સુધી ત્યા રાજધાની હતી. ટાકિયોથી આશરે સવાત્રણસો માર્મિલ દૂર, નૈઋત્ય ખૂણે તે આવેલુ છે. ન્યૂ ઇન્ડિયા વીમા કંપનીવાળા શ્રી. તાઈસએ એમના માણસને સવારે ઇમ્પીરિયલ હોટેલે મોકલ્યા હતા અને તેઓ મને રોશને મૂકવા આવ્યા અને રોશન ઉપર ભાષાની મુશ્કેલીનો પણ સંભવ હોવાથી મારી અનામન જગાએ બેસાડી ગયા.

અહીં ટ્રેઈનોનાં નામ બહુ કવિત્વમય લાગે છે. ટાકિયોથી કચોટા થઈને ઓસાકા સુધી દરરોજ એ સ્પેશિયલ એક્સપ્રેસ દોડે છે, એમાંથી એકનું નામ ‘અકશી’ (ત્સુમામે) અને બીજાનું નામ ‘કબૂતર’. હું ‘અકશી’માં નીકળ્યો હતો. બપોરે લગભગ ચાર વાગ્યે કચોટા પહોંચ્યો ત્યાંસુધી આખે રસ્તે વરસાદ હતો, પણ ધૂમસ નહોતું તેથી પ્રદેશ બહુ સુંદર લાગતો હતો. આખો વિન્તાર કુંગરાળ હતો, અને વારંવાર નાનાંમોટા જુગદાંમાંથી ટ્રેઈન પસાર થતી હતી, અને કેટલીક વાગ સમુદ્રના કિનારે જ લાંબા સમય સુધી દોડતી હતી જગરદસ્ત કારખાનાં અને હરિયાળાં ખેતરાં સાથોસાથ દેખાતાં હતાં ખરેખર, જાપાન બહુ સુંદર દેશ છે. આ દેશમાં ખેતી લાયક જમીનની તંગી છે અને વસ્તી જોઈએ તે કરતાં વધારે છે, એટલે કુંગરાંના દોળાવ ઉપર કે ખૂણે-ખાંચરે ગમે ત્યા જમીનનો નાનામાં નાનો ટુકડો પણ ખેતી માટે બરાબર ઉપયોગમાં લેવાતો હોય એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

ન્યૂ દેવનમા મારા જાપાની મિત્ર ગ્રેા. ઇનોએએ કચોટાની ઇમ્પીરિયલ યુનિવર્સિટીમાં અગ્રેજના પ્રોફેસર અને તેમના બાલમિત્ર

પ્રો. એઈજી ઇશિડાને મારી ક્યોટોની મુલાકાત વિશે જણાવ્યું હતું, અને ઇશિડાએ મને બકલે ખાતે આપેલા સુંદર પ્રત્યુત્તરને અંતે લખ્યું હતું, 'I hope to make your visit at this time-honoured city as worth-while a job as possible.' (આ પુરાતન શહેરની તમારી મુલાકાત બને એટલી સફળ બનાવવાની હું આશા રાખું છું) અને સાથે જ તેમણે એ શબ્દો બગઅર સાથા પાડી બતાવ્યા. જે દિવસે હું ક્યોટો પહોંચ્યો તે જ દિવસે ઇશિડાને મારો પત્ર પહોંચ્યો. તેઓ થેર નહોતા, એટલે એમનાં પત્નીએ કોલેજમાં ટેવિફેશન કરીને ખર્ચ આપી. વરસાદ મુશ્કેલ હતો અને વાહન મળ્યું નહિ, એટલે તેઓ આવતા રોડને આવ્યા. ટ્રેઈન થોડીક મિનિટ પહેલાં આવી પહોંચી હતી અને હું ટેકસી મેગવવા માટેની લાઈનમાં ઊભો હતો, ત્યાં તેમણે મને ઓળખી કાઢ્યો. આ પછી મારા ક્યોટોનિવાસના બધા દિવસો તેમણે મારી સાથે ગાળ્યા, ભોજન અને નારનો પણ હમેશાં સાથે લીધો, તથા આ અગ્નિપ્રયા દેશમાં મારા 'ફ્રેન્ડ-ફિલોસોફર ઍન્ડ ગાર્ડ' તરીકે તથા જરૂર પડે ત્યાં દુભાષિયા તરીકે પણ કામ કર્યું.

વીજળીના બત્તીઓ ઠેર ઠેર મકવામાં આવી હતી. કચોટા શહેરમાં ગેઝશાઓના બીજા લતાઓમાં પણ આ પ્રકારનો શણગાર ટંકરીમાં આવતાં જતા જોયો હતો (એક અસંત લાગણીપ્રધાન અને સંસ્કારી ગેઝશાના એક અમેરિકન લશ્કરી અમલદાર સાથેના ઠરુણાન્ત પ્રણયનું સંગીતનાટક રૂપે નિરૂપણ કરતી વિખ્યાત છટાવિયન ફિલ્મ 'મેડમ બટરફ્લાર્ડ' જેમણે જેઠ દશે એમને ગેઝશાઓના જીવન તથા એમની રહેણીકેળીનો તથા એમની આસપાસના વાતાવરણનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવશે)

પૃથ્વી શરૂ થતાં પહેલાં આ-પાનનો વિધિ ('ટી-ડ્રિંકિંગ મેગ્ઝિની') હતો આ વિધિનો ખરો આશય તો આ-પાન નિર્મિત નિર્માણની પરપરાગત અદ્ય શીખવવાનો અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો છે એમાં આ સાથે મીઠાઈ આપવામાં આવી મીઠાઈ ખાધા પછી સૌએ રક્ષાબ્દી સ્મરણચિહ્ન તરીકે લઈ જવાનો !

થિયેટર ચિકાર હતું. આશરે બે હજાર માણસ હશે—મોટે ભાગે જાપાનીઓ અને બહુ થોડા નિદેશીઓ. અઢી વાગ્યમુઠ્ઠા (' એરકેરટ્ટા ') ની યોજના વિશિષ્ટ અને વિવક્ષણ હતી. ગેઝની બન્ને બાજુએ, કાદપૂણે, સ્ટેજ જેટલી જ જિયાઈની બેઠક ઉપર, પ્રેક્ષકવર્ગની ડાબી બાજુએ તેર નવયુવાન ગેઝશાઓ, કિશોરીઓને શોભે એવા રંગબેરંગી પોશાકમાં મુરજ કે તમલા જેવાં આતોષ વાઘો વગાડતી હતી; પ્રેક્ષકવર્ગની જમણી બાજુએ જરાક મોટી વયની તેર ગેઝશાઓ ગંભીરતા-સૂચક છતાં શૃંગાર રસના પોષક કાળા પોશાકમાં નંતુવાલો વગાડતી હતી નૃસ કરનારી બાલિકાઓની બે દુકડીઓ પ્રેક્ષકોની બન્ને બાજુએથી આવી વચમાં થઈને સ્ટેજ ઉપર ગઈ અને બીજી બે દુકડીઓ નેપથ્યમાંથી સ્ટેજ ઉપર આવી.

પડદો ઊપડતાંની સાથે ગેઝશાઓના આખા સમુદાયે 'મિયાકો ઓડોરી વા વોઈવાસા' (હવે ચેરી-નૃત્યનો આરંભ થયો છે) એ

ટેકનાળુ સમૃદ્ધગીત ગાયુ. મેકડો વર્ષ થયાં જાપાનમાં ચેરીનૃત્યના આરંભે આ પરપરાગત ગીત ગવાય છે, પણ બાકીના નાટ્યનું વસ્તુ, ખાસ કરીને ક્યોટોમાં, દર વર્ષે બદલાય છે દરવર્ષે નવું સંગીત-નાટ્ય ખાસ આ પ્રસંગ માટે તૈયાર થાય છે લગભગ પાંચમો વર્ષ પહેલાં મોગેદિયો ઝિયેમી નામે એક કનાકારે 'નોદ' નામથી ઝાળખાનો લાકિક નાટ્યપ્રકાર તથા એને નગા ગીતો સકનિન કર્યા તથા મેકડો ગીતો નવા પણ લખ્યાં (પદરમા સૈકામાં જીજાના અસાધન દોષો ક્ષેત્રી ભગઈની મકનના અડી મને યાદ આવે છે) 'નોદ' એ મૂળે ગીત નૃત્ય અને ટીખગાપ્રધાન રજનનો એક 'કોર' હતો સાધારણ રીતે ઠાઈ મન્દિરના પદાગણમાં, ભગઈની જેમ ખુદનામાં, મોટા લોખંડમુદાય આગળ તે ભજવાતો હતો પણ ધીરે ધીરે તે લૌકિકમાથી પ્રસિદ્ધ અને અમીરી પ્રકાર ગયો, ચેરી-નૃત્યો દર વર્ષે નવાં ચોળનાં હોવા છતાં એના નૂતનમાં આ 'નોદ' ગૂંહેન છે જાપાનના સામતશાહી યુગના હુઈક અને ગેન્કુ એ મે મુખ્ય ગજવગો વચ્ચેનું યુદ્ધ અને તેમાંથી એક વશતો નુમક અને બીજા વશતી નાપિકા વચ્ચેનો નિર્દુગ કરુણ પ્રણય—એ આ વર્ષના નૃત્યનાટ્યનો વિષય હતો અને એ તૈયાર કરવામાં જૂના 'નોદ' ગીતોનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો આ નૃત્યો એટલે એક સાચો ગમ મેગો હતો, અને બાપાની મુશ્કેલી, જાપાનના નાટ્ય-સમયોનું અને એની સંગીતકળાનું અજ્ઞાન હોવા છતાં ઠાઈ પણ સાચી કળા હત્યને સ્પર્શ કર્યા વિના રહેતી નથી એ સાર્વત્રિક અનુભવ અનુસાર લગભગ એક કનાક સુધી આ નાટ્યપ્રયોગોના દર્શનથી મન મુગ્ધ થઈ ગયું આ પ્રસંગે વેચાતી સચિત્ત પત્રિકામાં પ્રખ્યાત નાટ્યને વગતી વિમલો ઉપરાંત ક્યોટોની મુખ્ય ગેઇશાઓના નાના ફોટો પણ આનંદમાં આવ્યા હતા અને કહવામાં આવ્યું કે ગેઇશાઓના નામ બહુ કામગીરી ભાવો વ્યક્ત કરતાં અને કવિતાપૂર્ણ હોય છે સરફ સાહિત્યમાં ગણિકાઓ અને નર્તિકાઓના નામોથી જેઓ પરિચિત હશે તેમને આથી આશ્ચર્ય નહિ લાગે

ત્યાંથી નીકળી, ટેકરી કરીને અમે મન્ને 'ઈદ્યુઆન' નામે
 'બૌદ્ધ રેસ્ટોરા' મા—જન્મવા ગયા એના સંચાલકને—ત્રે ઇશિકાએ
 અગાઉથી અમારો આગમન વિશે ખબર આપી ગાખી હતી કચોગના
 એક પ્રસિદ્ધ મન્દિર—આથે એ જોડાયેલું હોવાથી એ જોજનાનય
 'બૌદ્ધ રેસ્ટોરા' કહેવાય છે અને એવા અખ્યાત યોજનાનયો ચીન
 અને જાપાનમાં છે બૌદ્ધ રેસ્ટોરાની ખાસિયત એ કે ત્યાં સંપૂર્ણ
 નિનામિત ખોગદંડ આપનામાં આવે છે—ઈડા પણ નહિ દોગોગમાં
 તેમ જ ચીનની ખડચ ભમિમાં ચાનતા આવા દેવાવયસબદ્ધ બેજના
 લયો વિશે મે ચીન વિશેના પુસ્તકોમાં વાંચ્યું હતું તથા ત્યાં જન્મના
 સાધુઓના ફોટા પણ જોયા હતા બૌદ્ધ ધર્મ જાપાનમાં ચીન થઈને
 આવ્યો હોવાને કાન્હે આ પ્રકારનાં જોજનાનયોની અરથા પણ એની
 સાથે જાપાનમાં આવેલી છે અહીં પ્રવેશના એમ વાગે જ નહિ કે 'ઈડ'
 જોજનાનયમાં પ્રવેશીએ છીએ, પણ એમ વાગે કે ફોઈ ગદરથના
 નાનડા તાદા નિવાસસ્થાનમાં દાખલ થઈએ છીએ. પોરસ્થ અદ્ય

સળીઓ ગળીને તેનો કાંટાની જેમ ઉપયોગ કરીને ખાવાનું. આપણે હાથ વડે ખાઈએ તેથી ઝડપથી શવાણો વડે તેઓ ખાઈ શકે અને ભાતનો એકએક દાણો પણ તે વડે સહેવાઈથી ઊઠાડી શકે પરંતુ જાપાનના દેશ નિવાસી આ બધું શીખવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો નહોતો, એટલે મારે માટે છરી-કાંટા આવ્યા. (કોઝ મળે કેમ, પણ પશ્ચિમમાં તેમજ દર પૂર્વમાં હાથ વડે ખાવું એ અસમ્ભવપણાની નિશાની ગણાય છે, અને માણસો પોતાના હાથ વડે ખાય એ કેટલાક તો માનતા પણ અચકાય છે.) જાપાની પદ્ધતિનો નિશાનિષ આદાર અહીં પહેલી વાર લીધો. પહેલી વાર ખાઈ એનો રનાદ બહુ પસંદ ન આવ્યો; પણ એ ખરેખર નરીનતાભર્યો અનુભવ હતો (જાપાનની પ્રથમ પંક્તિની હોટેલોમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો ખોરાક આપનાર મેજન-

એમ નથી જાપાનના ચોખ્ખાથી ટેવાયા હોવાને કારણે અમેરિકાના ચોખ્ખા પોતાને ફીકાં લાગે છે એમ ન્યૂ દેવનમાં માગ જાપાની મિત્રો કહેતા હતા એ વાત અહીં આપ્યા પછી સાચી લાગી ચોખ્ખામાંથી બનાવેલો ‘સાકે’ નામનો જલદ દારૂ જાપાનમાં બહુ પ્રોત્સાહિત છે. વિનાશ માટીની બનાવેલી, ફૂલવેલની ડિઝાઈનવાળી, સાંદડી બિંચી શીશીમાં તે રખાય છે અને નાની ખાલીમાં પીરસાય છે એ અગાઉ જોયું હતું. પરંતુ આ બોદ્ધ મોજનગૃહમાં એ સાકે માટીની નાની કીટલીમાં અપાતો જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું આ વિશે મેં કુનૂદયથી પ્રશ્ન કરતાં ઇશિકાએ કહ્યું, “બોદ્ધ સાધુઓને દારૂ પીવાનો નિષેધ હતો, છતાં ઘણા ચાની કીટલીમાં દારૂ રાખીને પીના ગુરુઓ કદાચ જુએ તો એમ માને કે અમાગ એક્કા તો આ પીએ છે! ધીરે ધીરે આ એક રીત બની અને ગુરુ તેમજ એક્કાબધાએ દારૂ પીના થયા. આ કારણે બોદ્ધ મોજનાસયોમાં માટીની કીટલીમાં જ-સાકે અપાય છે!” હમણાં મેં કહ્યું તેમ, નિરાશિષ ખોરાકની રીત ચીનમાંથી આવેલા બોદ્ધ સાધુઓ લાખ્યા હતા, પણ હવે તો જાપાનમાં લગભગ બધા બોદ્ધ સાધુઓ માસ-ખાય છે, ગૃહસ્થ સ્ત્રી-પુરુષોમાંથી અમુક પ્રકારનું માન લીધું હોય એવાં કેટલાંક માંસ ખાતાં નથી, પણ એમની સંખ્યા પ્રતિદિન ઘટતી જાય છે અને અત્યારે તો નહિ જેની હશે. (હોનોબુસુથી ટોકિયો આવતાં એક જાપાની જુવાને કહ્યું હતું કે ‘મારી માતા બોદ્ધ (એટલે કે વતધારી) હતી અને તે માંસ ખાતી નહોતી.’ મેં જ્યારે એના ખોગક વિશે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તે ગમતથી હસવા માડ્યો!) એટલે બોદ્ધ મોજનાસયો, પશ્ચિમનાં શાકાહારી મોજનાસયોની જેમ હવે ખાનપાનમાં એક પ્રકારના વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ જ ચાલે છે એમ કહી શકાય અમે ગયા ત્યારે ગુરુવાર હતો અને અમે મેં જ જણ્યું એ સમયે જમનાર હતા, પણ ઇશિકાએ કહ્યું કે શનિ-ગવિએ તો અહીં ઘણી ગિરદી થાય છે

સાથી બહાર નીકળ્યા, એટલે મોજનાસયના વ્યવસ્થાપકે ઠરેલી રીત પ્રમાણે અમાગ બૂટ લાવીને ધર્યાં અને તે પહેરવાનું સ્વચ્છ થાય

માટે વાંસની લાંબી જીભ ('ચ-હોર્ન') આપી.

બોજનાલયમાંથી ઇસિડાને ઘેર અને ત્યાંથી હોટેલે જતાં આ પુરાતન શહેરની મઝીકૂંઝીઓમાં ક્યાં પાશ્ચાત્ય ટોકિયોથી સાવ જુદું; પૌરસ્ત્ય વાતાવરણનો ઘેરો રંગ જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર । કચોટોના સાંકડા પણ અત્યંત સ્વચ્છ હિપમાર્ગો હિપર (જાપાનની સ્વચ્છતા પશ્ચિમના કોઈ પણ દેશની સરસાઈ કરે એવી છે) આકાશની અને નગરદર્શન કરવાની બહુ મજા આતી । ત્રણ-ચાર ઈંચ જાંચી, હળવા લાકડાના કે ધાસના તાંબાવાળા ચંપતો પહેરીને ચમકતી આલે વિહરતી સુન્દરીઓ ટોકિયોમાં ભાગ્યે દેખાય. આમ આપણી આખડીઓ કરતાં આ ચંપતો લિન્ન પ્રકારની અને તે કરતાંયે અગવડભરી લાગે, પણ દહે છે કે એ પહેરીને દોડી પણ શકાય । કચોટોમાં વસ્તી અગિયાર લાખની છે, પણ એક પ્રાચીન શહેર અને જાપાની સંસ્કૃતિનું પ્રમુખ કેન્દ્ર હોઈ અમુક સ્થળો સિવાય પશ્ચિમનો અળકાટ ક્યાંય દેખાતો નથી. જાપાનો ભારે જોડ હોવા છતાં પૌરસ્ત્યોને અહીં 'ધણ'

એક શ્રેષ્ઠ જગા પસંદ કરી છે એમ કહેવામાં ભાગ્યે અતિશયોક્તિ છે. એના બોજનગૃહનાં ચિત્ર-વાતાયનોમાંથી સાગી ટેકરીનું એવું નયન-મનોહર સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નજરે પડે છે કે માણસ બોજન કરવાનું પણ બૂઝી જાય ! આ હોટેલમાં મારી રૂમ પાંચમા માળ ઉપર હતી, પણ આખું મકાન ઢોળાવ ઉપર બંધાયેલું હોવાને કારણે એ ઝોગડાનું ચિત્ર-વાતાયન, પાછળની ટેકરી ઉપરના બગીચાને બગચર અડીને આવેલું હતું, અર્થાત્ પાંચમા માળ ઉપરના ઝોરડામાંથી એક પગથિયું પણ ઊંતર્યા સિવાય પેલા બગીચામાં જઈ શકાય !

તા. ૨૬ મી એપ્રિલે સવારે ઇસિડા આવ્યા અને થોડી વારમાં અમે બહાર નીકળ્યા. સૌ પહેલાં 'હેઈઆન જિંગો' નામે શિન્ટો મંદિરમાં ગયા. શિન્ટો મંદિરમાં મૂર્તિ હોતી નથી, પણ એના સ્થાને પરમ તત્ત્વની નિર્મળતાને સ્વચ્છ આયતો હોય છે. પરન્તુ દેટલેક સ્થળે શિન્ટો અને બૌદ્ધ ધર્મની માન્યતાઓ એવી મિશ્રિત થયેલી હોય છે કે બુદ્ધમૂર્તિ અને આયતો એક સાથે હોય છે. 'હેઈઆન જિંગો' ક્યોટોનાં સૌથી જોવા લાયક સ્થળોમાંનું એક ગણાય છે અને અહીંનું એ સૌથી મોટું શિન્ટો મંદિર છે. મેકડો લોડો અને નિશાળોમાંથી પર્યટને નીકળેલાં બાળકો અહીં આવતાં હતાં. આ મંદિરની આસપાસ એક વિશાળ બગીચો છે. ક્યોટોમાં મેકડો બૌદ્ધ તેમજ શિન્ટો મંદિરો છે અને તેમાંનાં તમામ મુખ્ય મંદિરોની આસપાસ વિશાળ બગીચાઓ છે. એ બગીચાઓનું સારી રીતે જનન થઈ શકે એ માટે મુલાકાતીઓ પાસે કંઈક ફી લેવાય છે. આ બધાં કારણે ક્યોટોમાં અને તેની આસપાસ એટલા બધા બગીચાઓ છે કે એને સાચા અર્થમાં બગીચાઓનું શહેર ગણી શકાય. મારી આ લાંમી મુસાફરીનો હવે છેડો આવવા થયો છે. મને હવે એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે "તમે અત્યાર મુખી જોયેલાં શહેરોમાં સૌથી સુંદર શહેર કયું ?" તો જરાયે વિચાર-કર્તા વિના હું કિતર આપું કે "ક્યોટો". આ પરથી મારા મન ઉપર અહીં પડેલી છાપ વિશે તમે કલ્પના કરી

કચોટાના શિન્દે મંદિર 'હેઇયાન જિગો'માં—
ત્રી ઇશિડા સાથે.

શકંશો. આ મંદિરોમાંનાં ઘણાં ઐતિહાસિક છે અને કેટલાંક તો સેંકડો વર્ષ પહેલાં બંધાયેલાં છે. પરંતુ જાપાનનું સ્થાપત્ય મુખ્યત્વે લોકડાનું હોવાને કારણે અગ્નિનો કોપ અને દર ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં ઝંઝા (ટાઈફૂન)નો ઉપદ્રવ એ અતિસામાન્ય હોઈ આ બંધાયે એક કરતાં વધારે વાર બંધાયેલાં છે.

શિંટો મંદિરમાં લગ્નરિધિ પણ થાય છે. ‘હેઈઆન જિગો’ના વિસ્તૃત પટાંગણમાં અમે ફરતા હતા ત્યારે કેટલાંક લગ્નો થતાં હતાં, અને બીજો કેટલેક સ્થળે પરણી જીનરેલાં વરકન્યા અને જાનૈયા ફોટો પડાવતાં હતાં.

શાસન જાપાનના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને એ રીતે તેઓ એક પરાક્રમી અમીર કુટુંબના વંશજ છે. વીસેક વર્ષ પહેલાં પેરિસમાં ફ્રેન્ચ વિદ્વાનો લુઈ રનુ અને કુશે પાસે એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો. ક્યોટોમાં જે બૌદ્ધ યુનિવર્સિટીઓએ વિદ્યાલયો છે ત્યાં સંસ્કૃતના અધ્યયન માટે જોગવાઈ છે ખરી, પણ તે મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ફિલસૂફીમાં પ્રવેશના એક સાધન તરીકે પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનને ધ્યાન નો આ શાહી યુનિવર્સિટીમાં જ છે. પ્રો. અરીકાગા 'પંચનત્ર', 'મધુવંશ' અને 'મનુસ્મૃતિ' એમના વિધાર્થીઓ સાથે વાંચે છે તથા વેદ અને અવેન્તાના અભ્યાસમાં પણ સાગે રસ ધરાવે છે. સંસ્કૃત મુખ્ય વિષય તરીકે લેનાગ તો ગણતરીના વિધાર્થી અહીં છે, પણ ઇતિહાસ અને ફિલસૂફી જેમણે મુખ્ય વિષય તરીકે લીધા હોય એવા સંખ્યાબંધ વિધાર્થીઓ ગૌણ વિષય તરીકે સંસ્કૃત શીખવા આવે છે પ્રો. અરીકાગાએ તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલી પોતાની એક પુસ્તિકા મને બેટ આપી, જેના જાપાની શીર્ષકનું ભાષાન્તર કરીએ તો 'ભદ્રચરિત્રિધાનની હસ્તપ્રતો' એવો અર્થ થાય -મૂ હેવનથી પ્રો. એનર્ટન વિશે લખનાં જે 'બૌદ્ધ મિત્ર સંસ્કૃત' પરત્વે મેં વાત કરી હતી એ ભાષામાં ભારતમાં રચાયેલી આ કૃતિનું તથા ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સદકામાં તાંગ વંશના રાજ્યકાળમાં થયેલા એના ચિનાઈ અનુવાદનું એ સંપાદન છે. મૂળ સંસ્કૃત કૃતિ છઠ્ઠા શતકથી માત્ર થોડા દશકા અગાઉ ભાગમાં રચાયેલી લાગે છે. એની બે પાકપરંપરાઓ ('વર્જન્સ') મળે છે: એક ઉત્તરની (નિપાણની) અને બીજી દક્ષિણની. ભદ્રચરિ નામે બોધિસત્ત્વનાં મનોનું વર્ણન એમાં છે.

ક્યોટોની શાહી યુનિવર્સિટીનો સંસ્કૃત વિભાગ પ્રમાણમાં મોટો છે ત્યાં સંસ્કૃતના મદદનીશ પ્રોફેસર ઓજિહારા છે. ત્રણેક વર્ષ પહેલાં તેમણે પૂનામાં રહી પાણિનિનો અભ્યાસ કર્યો છે તથા પ્રાકૃતોમાં તેઓ રસ ધરાવે છે પરંતુ તેઓ જિભાર હોઈ એમને મળવાનું બન્યું નહિ. એમ્મા અને ઈટો એ બે લેકચરરો છે. એમાંના પહેલાનો રસ પાલિ

સાહિત્ય અને અવદાનમાં છે તથા બીજાનો વેદ અને પ્રાચીન દર્શની સાહિત્યના અધ્યયનમાં છે. એ બંને અશોકાગાના વિદ્યાર્થીઓ હોઈ અહીં જ તૈયાર થયેલા છે. મત્સુઓ ભારતીય ફિલસૂફીના મદદનીશ પ્રોફેસર છે અને ન્યાયમાં વિશેષ રસ ધરાવે છે. સાવા અર્વાચીન ફારસી અને હિન્દીના લેક્ચરર છે, તેઓ ઓસાકા યુનિવર્સિટીમાં કામ કરે છે, પણ ક્યોટો ત્યાંથી ઝાઝું દૂર નહિ હોઈ આનાડિયે ટેટ્સાક બ્યાખ્યાન ક્યોટોમાં પણ આપે છે. ફાગસી અને હિન્દીના પણ થોડાક વિદ્યાર્થી અહીં છે.

પ્રો. અશોકાગાએ ભારતીય વિદ્યાના સરોવરની તાલીમ કાન્સમાં લીધેલી હોઈ તેઓ ભાંગ્યુંતૂટ્યું અગ્રેજ મુસ્લેલીએ બોલના હતા, અને વચ્ચે વચ્ચે ફ્રેન્ચમાં બોલવા માગતા ત્યારે પ્રો. ઇશિગા દુઆપિયા બનીને મારી મદદે આવના.

ઇશિગાના મિત્ર, અગ્રેજ વિભાગના મિત્ર કાવાદા થોડા સમય પછી કુબજાઈટના ઉપક્રમે અમેરિકા જવાના હોઈ તેમણે અમને સાંજે જમવા બોલાવ્યા હતા. અમેરિકાનું હવન તથા ત્યાંની સંસ્થાઓની કાર્યપદ્ધતિ વિશે એમની સાથે વાતો કરી.

કચોટો અને નાગ ઉપર બિલકુલ બોમ્બમારો થયો નહિ, અને તે કારણે ત્યાં જે કંઈ હતું તે અવિકલ રહ્યું. બાકી, મિત્રગત્યોના આગયા બોમ્બોએ જાપાનના અનેક કાષ્ટ-નગરોને ઘેરા દત્તાકર્મા લગ્નમીઠૂ કરી નાખ્યા હતાં, પણ એ સાથે નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે આ કાષ્ટ-નગરો અને પાટિયાનાં હળવા મકાનો એટલી જ ઝડપથી પાછા બીલા થઈ ગયાં છે અગાઉ મેં લખ્યું હતું તેમ, વિજેના ઇશ્વરના પાદનગર લડનમાં પુષ્કળ 'વૉર ડેમેજ' હજી પ્રસસ્ટ દેખાય છે અને જર્મનીમાં તો એનો કંઈ પાર નથી, પરંતુ જાપાનનાં લાકડિયાં નગરોમાં એ કયાંય દેખાતો નથી ! કચોટોના ગરીબ વિસ્તારોમાં હળવા લાકડાંનાં તકલાદી મકાનો જોઈને પ્રો. હસિડાને મેં પૂછ્યું કે 'આ તકલાદી મકાનો આગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરની ઝાઝાઓ (ટાઈફૂન) સામે કેવી રીતે ટકે છે ?' તેમણે ઉત્તર આપ્યો, 'નથી ટકનાં, બહો જાય છે. પણ ભારે મકાનો બાંધવાના પૈસા ક્યાં છે ?' જીવન કેવી વિલસણ-તાઓથી ભરેલું છે ! ગરીબી પણ પુનર્નિર્માણમાં સહાયરૂપ થાય છે. કોઈએ કહ્યું છે કે જાપાની-પ્રજાને ધૈર્યશીલ અને દિંમતવાન બનાવવામાં

યુગાલમન્દિરો છે. પણ એવાં ત્રણ સૌથી મોટાં મન્દિરોમાંનું આ એક છે. આમાં પર્યટનાં મેંકડો યિયાળ છે, અને કેટલેક સ્થળે તો નાની દેરીઓમાં યિયાળની મૂર્તિઓ છે. ‘છનારી જિંગો’ સૌ પહેલાં આકાશ સૈકામાં બંધાયું હતું, ત્યાર પછી એનો અનેક વાર છૂર્ણોદાર થયો હતો અને હાલનું મન્દિર ઈ. સ. ૧૬૪૦માં બંધાયું છે. ખાસ કરીને જે શિન્દો મન્દિરો પૂર્વજોને અર્પણ કરેલાં છે ત્યાં (જાપાનના સ્થાનિક સંપ્રદાયોમાં પૂર્વજપૂજનનું ધણું મહત્ત્વ છે એ જાણીતું છે.) પૂર્વજોના આત્માના સમારાધન માટે મન્દિર સાથે નર્તિકાઓ રાખવામાં આવે છે. આ નર્તિકાઓને ‘મિડો’ અને તેમની કક્ષાને ‘કાયુરા’ (પવિત્ર નૃત્યસંગીત) કહેવામાં આવે છે. આ નર્તિકાઓ, દેવદાસીઓની જેમ, મન્દિરમાં રહેતી નથી, પણ પોતાને ધેરથી દરરોજ નૃત્યસંગીત માટે આવે છે. અમે ગયા ત્યારે ‘છનારી જિંગો’માં ત્રણ નવયુવાન નર્તિકાઓ હતી. એમણે પ્રવાસીઓના રંજન અર્થે થોડીક વાર નૃત્ય કર્યું ત્યારે પાસે બેઠેલા, સફેદ સના વિદ્યુષક જેવી લાંબી ટોપી પહેરેલા એ જુવાન પુરોહિતોમાંનો એક વાંસળી અને બીજો કોઈ નંતુવાદ્ય વગાડતો હતો. બધાં શિન્દો મન્દિરમાં લાકડાંની સિન્દરિયા રંગે રંગવામાં આવે છે. આ રંગ અદ્દા-પ્રારબ્ધનો સૂચક છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. અહીં પણ મોટો બગીચો છે, જે જાપાનનાં બધાં મુખ્ય મન્દિરોમાં સર્વસામાન્ય છે.

ત્યાંથી લગભગ એક કલાકમાં નારા પહોંચ્યા, અને ત્યાંની પ્રસિદ્ધ નારા હોટેલમાં આ-નાસ્તો કર્યો. શહેર ધણું નાનું છે, વસ્તી માત્ર સવા લાખની છે, પણ બહુસંખ્ય ઉદ્યાનો અને મન્દિરોને કારણે ધણું વિસ્તૃત અને ક્યોટો જેવું સુંદર લાગે છે. નારામાં સૌથી જોવાલાયક વસ્તુ ‘ટોડાઈશુ’ મન્દિરની પ્રચંડ શુદ્ધમૂર્તિ-‘દાઈજુત્સુ’ છે. સાડીત્રેપન ફૂટ ઊંચી અને ૪૫૨ ટન વજનની આ મહાકાય પ્રતિમા સોનેરી પદ્મની પાંખડીઓ ઉપર આસન વાળીને બેઠેલી છે. કામાકુરામાં આવેલી આના કરતાં થોડીક નાની શુદ્ધમૂર્તિ ખુલ્લા આકાશ નીચે બેઠેલી છે,

ત્યારે આ મૂર્તિ લાકડાના બનાવેલા બહુ મોટા, કંઈક અંધારિયા ગૃહમાં છે, અને તે જાપાનમાં સૌથી મોટું કાષ્ટગૃહ મળાય છે. આ વિરાટ પ્રતિમા, તે દાળવાના આદિ નિર્દળ પ્રયત્નો પછી, ઈ. સ. ૭૪૯માં દાળી શકાઈ હતી. ન્યૂ યૉર્કના બારામાં આવેલા, ૨૨૫ ટન વજનના ચવનત્રાના પૂતળા ફરતાં જમણી આ મૂર્તિ બારસો વર્ષ પહેલાના કારીગરો કેવી રીતે દાળી શક્યા હશે એ આશ્ચર્ય તેમજ શોધનો વિષય છે.

ફરવા આવનારાઓ તેમજ પ્રવાસીઓનાં રોજાં અહીં જામ્યાં હતાં. થોડાક પરદેશીઓને બાદ કરતાં સર્વે જાપાનવાસીઓ હતા. ભારતમાં આત્મ સ્થળોએ જઈએ છીએ ત્યારે ધણાખરા ધાર્મિક ભાવથી આવેલા યાત્રાળુઓ દેખાય. પણ જાપાનમાં અહીં તેમજ અન્યત્ર તેમ નહોતું કોઈ રડવાખડવાં—વૃદ્ધ કે વૃદ્ધાઓ ધાર્મિક ભાવથી નમતા હતા જુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ તો ટટાર રહીને આમતેમ ડાક-રિયાં મારતા કે ફરતા હતા. કેટલાક કુતૂહલથી આ બુદ્ધમૂર્તિના ખોળામાં ચડી જતા હતા. ધરમાં કે બોજનગૃહમાં પ્રવેશતાં જોડા કાઢવાનો આગ્રહ ધરાવનાર જાપાનવાસીઓનાં બાળકો અહીં જોડા સાથે જ બુદ્ધમૂર્તિ ઉપર કૂદકા ભરતાં હતાં. લોકોના ધાર્મિક ભાવોમાં અથવા કહો કે આચારોમાં કેવું પરિવર્તન આવ્યું છે એનું આ એક લાક્ષણિક દર્શ્ય હતું.

‘દાષબુત્સુ’ની આસપાસ એક મોટો પ્રદક્ષિણામાર્ગ છે. કેટલીક જૂની મૂર્તિઓ ત્યાં મૂકેલી છે ત્યાં અમે રૂપાં એસ્તુમિનિયમનાં વાસણો બનાવનારી એક કંપનીએ આ પ્રયત્નકાય બુદ્ધમૂર્તિને- અનુરૂપ-એક હજાર જેલન આ માય એવી કીટલી બેટ આપી છે તે એના એક ખૂણામાં રાખવામાં આવી છે. એનું દર્શ્ય કંઈક બેહુદો જાણ પાડતું હતું.

‘દાષબુત્સુ’થી નીકળીને નારા હોટેલમાં આવ્યા. શહેરની સૌથી બેંચી ટેકરી ઉપર એ મહાન આવેલું હોઈ આખા શહેરનું દર્શ્યપટ

ત્યાંથી નજરે પડે છે. આશરે અર્ધી સતાબ્દી પહેલાં જૂના ગળપાની રાજમહેલોની સ્થાપત્યશૈલી અનુસાર એ બંધાયું હોઈ આસપાસનાં જૂનાં મકાનો સાથે એનું પૂરું સામંજસ્ય છે. ત્યાં લગભગ દરેક ટેકરાંક શિન્દો અને બૌદ્ધ મંદિરો જોયાં. એમાંના શિન્દો ‘કસુગા જિંગો’માં પ્રવેશનાં આશરે ત્રણ હજાર ફીટનો છે ! ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ૪૮ ટન વજનનો ઘંટ જોયો; એ કરતાં મોટા કચોટાના ઘંટ વિશે હમણાં જ મેં ઉપર લખ્યું છે.

નાયમાં રહ્યું નથી, પણ મેં કહ્યો માર્કસ દૂર આજે પણ નારામાં છે. તેર વર્ષ પહેલાં, સને ૧૯૪૪ના આગંભમાં હું સાગનાથ ગયો હતો અને એ સમયે ત્યાં વસના ભારતના શ્રેષ્ઠ બૌદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. ધર્માનંદ દાસજીનો મળ્યો હતો એનું અહીં સ્મરણ થયું.

સાથી પાછા ફરતા વળી નારા અને કચોટામાં કેટલાંક બૌદ્ધ તથા શિન્દો મંદિરો જોયા અને સાગે મિયાડો હોટેલ ઉપર આવી પહોંચ્યા.

કચોટામાં અમે મિયાડો હોટેલમાં અથવા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના કોર્ષ રેસ્ટોરામાં જમતા બૌદ્ધ બોજનગૃહમાં એક વાર ગયા હતા, પણ પ્રે-ઈશકાનો એનો આશય હતો કે જૂની પદ્ધતિના એક જાપાની બોજનગૃહમાં પણ મારે અવસ્થ જનું તા. ૨૮મી એપ્રિલે તેમણે એ નક્કી કર્યું. આ પ્રદારના બોજનગૃહોમાં બીક ન થાય એ માટે અગાઉથી ટેન્કિન કરીને સમય નક્કી કરવાનો હોય છે, તે તેમણે કર્યો. એ દિવસે રવિવાર હોવાથી એમ કરવું ખાસ જરૂરી હતું. ખપોરે બાર વાગ્યે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે બોજનગૃહનો વ્યવસ્થાપક અને ખીજ એક મહિલા સ્વાગત કરવાને બહાર જોવાં હતાં. રેવે નહોતી એ જમનામાં કચોટાથી ટાકિયો જવાના રાજમાર્ગ ઉપર મેં કહ્યો 'વર્ષ' જૂનો એક વિશ્રાન્તિધ્યાનના-('મન') મક્કાનમાં આ બોજનગૃહ આવેલું છે. એમાં પણ જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિશાળ પટાંગણમાં પથ્થરનાં ફાવમે અને સુંદર બગીચો, એ જ અનુત્તમ વ્યવસ્થા, સૌજન્ય અને સન્માન! બોજનગૃહમાં અન્યત્ર ખીજ માણસો હશે કે કેમ એની અમને ખબર નથી, પણ અમને તો કોઈનો સંચાર સરખો સહગાયો નહોતો. આમ દરેક મહેમાન ઉપર એવી છાપ પડે કે અસારે તો આ બોજનગૃહ તેના એકલા ઉપર જ ચાલી રહ્યું છે! જાપાનમાં દરેક દુકાન, ઓફિસ, વિશ્રાન્તિગૃહ કે કલ્પ પોતાની સચિત્ર છાપવાળી દીવાસળીની પેટીઓ રાખે છે અને દરેક મુલાકાતીને એ આપવામાં આવે છે, તેની રીતે અહીં પણ અમને અપાઈ. જાપાનના સાંકડાં પણ મુઠક અને કલાત્મક રીતે ગોઠવાયેલાં ઘરોમાં હોય છે તેમ અહીં પણ સરતા દરવાજા

(સ્વાઈડિંગ ડોર), અને સ્ત્રીતોને બદલે હજારો લાકડાં કે વાંસની ક્રેમોમાં રંગમેરંગી કાગળના પાર્ટિશન થોડાક મહિનામાં આ કાગળ બદલી નાખવા પડે, પણ ગિલકુલ અઘરાન પદ્ધતિએ તૈયાર કરેલાં આગ. મી. સી ના નવાં મકાનોની બારીઓના કાચ અનેક વાર ફૂટેલા કે તરડાયેલા દેખાય છે તેમ જાપાનમાં ફાટેલા કાગળવાળી ક્રેમો જોઈ નહિ. કહે છે કે નાનપણથી જ અમુક વ્યવસ્થાની ટેવ પડી હોવાને કારણે ઘરનાં બાળકો પણ એને કદી અડકતા નથી.

જાપાનમાં શાકાહારી રહેવું મુશ્કેલ છે, પણ અહીં અગાઉથી સૂચના અપાયેલી હોવાથી મારે માટે ભાત, મરમ દૂધ, શાક અને ફળ તૈયાર હતાં અહીં પણ એ જોયું અને અનુભવ્યું કે આનાં બોજન-ગૃહોની પરિચારિકા એ એક ‘ટાઈપ’ છે એની સેવાના બદલામાં મેં જ્યારે જાપાની ભાષામાં ‘અરિગાટો’ (ધન્યવાદ) કહ્યું ત્યારે લાજિત્ય-પૂર્ણ છતાં શિસ્તમદ્દ વિવેક આચરતી એ લલનાના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા છવાઈ મઠી.

જે રીતે સ્વાગત કર્યું હતું એ જ રીતે અમને બોજનગૃહમાંથી વિદાય આપવામાં આવી. લાંબી નીકળી ‘ક્યુરેન્સે’ના (નૃત્ય-સંગીત-વિદ્યાલય) નિયામક મિ. નાકાસિમાને એમની કચેરીમાં મળ્યા. ક્યોટોની ગેમ્પશાઓનું નૃત્યસંગીત વિદ્યાલય (‘યાસાકા ન્યોક્કો બા ગાકુપેન’) ત્યાં આવેલું છે અને ગેમ્પશા યુનિયનની કચેરી પણ ત્યાં છે ગેમ્પશાઓના વિદ્યાલયના એક સમારંભ વિશે ‘જાપાન ટાઈમ્સ’માં થોડા દિવસ પહેલાં મેં વાંચ્યું હતું અને તેથી એ વિદ્યાલયની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા વિશે જાણવાની મને ઉત્કંઠા હતી. પ્રો. ઇસિડાએ પોતાના એક પત્રકાર મિત્ર મારફત મિ. નાકાસિમાની મુલાકાત ગોઠવી હતી. અપ-ટુ-ડેટ અમેરિકન પોશાકમાં સજ્જ થયેલા આ ભાઈ અંગ્રેજીનો કમ્પો પણ સમજના નહોતા, એટલે પ્રો. ઇસિડાએ અમારા દુભાષિયા તરીકે કામ કર્યું. આ વિદ્યાલયનું જાપાની ભાષામાં ‘ગાકુપેન’ બોધપત્ર

મિ. નાકાસિમાએ આખું દુ. કે ભારતમાંના મારા મિત્રોમાંથી કોઈ જાપાની ભાષા જાણના નથી કે ભારતમાં કોઈ યુનિવર્સિટીમાં પણ એ ભાષા શીખવાતી નથી, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ જાણનાર નીકળી આવશે એ આશાએ તેમજ એક રમરણચિહ્ન તરીકે પામે રાખ્યું.

અત્યારે ચેરીના કુસુમોત્સવનો મદિનો હોવાથી અને નૃત્યસભા-રમો ચાલતા હોવાથી વિદ્યાલયનું કામકાજ બંધ હતું, પણ મારા પ્રશ્નોના મિ. નાકાસિમાએ આપેલા ઉત્તરોમાંથી જે જાણવા જેવું લાગ્યું તે અહીં નોંધુ છું.

જાપાનમાં ગેઇશાની સંસ્થા અને ચેરી નૃત્યો બહુ પુરાતન છે તે સાથે ગેઇશાની તાલીમ પણ એટલી જ પુરાણી છે. પણ એ માટે વિદ્યાલયની સ્થાપના સને ૧૮૭૨ માં થઈ હતી, અને એ વખતે 'ન્યોકોબા' (કન્યાશાળા) નામથી તે સંસ્થા ઓળખાતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં એને અત્યારનું નામ અપાયું, અને ૧૯૦૨ માં ગેઇશા-ઓના શિક્ષણ માટેના એક 'ફાકિન્ડેશન' રૂપે એનો વિસ્તાર થયો. દરરોજ નવીન ગીતકથાઓ ચેરી-નૃત્યોમાં દાખલ કરવાનું પણ સને ૧૮૭૨ થી શરૂ થયું.

આ વિદ્યાલયમાં અત્યારે ત્રિધાર્મિનીઓની સંખ્યા ૩૫૦ છે, અને તે બધી જુવાન કે કિશોર વયની ગેઇશાઓ છે. એમને શીખવાના વિષયોમાં જાપાની નૃત્યકલા, વાદ્યસંગીત અને કંઠસંગીતના જુદા જુદા પ્રકારો છે. ભારતમાં પરંપરાગત નૃત્યના કલાગુરુઓ પુરુષો હોય છે, જ્યારે અહીં નૃત્યકલાનું શિક્ષણ સ્ત્રીઓ જ આપે છે. ક્યોટો એ જાપાનમાં ગેઇશાઓનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે અને તેમના આ એક-માત્ર વિદ્યાલયની તમામ નૃત્યશિક્ષિકાઓ પોતાની કલા માટે પંકાયેલી છે. એમાંની એક, યાચિયો ઇનોબે, જાપાનની લલિત કલા અકાદમીની સભ્ય છે. સંગીત પણ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ શીખવે છે. ચિત્રકલા પુરુષો શીખવે છે, અને એના મુખ્ય કલાગુરુ મિ. હોસોમિચિ ત્યાં જ મળ્યા. વળી

ગેઇશાઓને ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાના કેટલાક વિષયો સાં ફરજિયાત હોય છે, જેમકે પરંપરાગત અદમ્યી આ પીરસવાની રીત, મુખ્ય ગોઠવવાની અને હાર બનાવવાની કલા, લેખનકલા આદિ.

આ વિદ્યાલયમાં અગાઉ વર્ગો લેવા માટેના ૪૦ ઓરડા હતા. ક્યોટો ઉપર બોમ્બમારો જો કે થયો જ નહિ. પણ સંભવિત બોમ્બમારોની પરિણામી આગમાંથી સહેરનો બચાવ થાય એ માટે મકાનોની સળંગ હારમાંથી કેટલોક ભાગ તોડી નાખતા, તેમાં આ મકાન પણ તૂટ્યું, પરંતુ તૂટેલા ભાગ હજી ફરી બધાયા નથી અને ચેરી-ત્રત્તે જોવા માટે આ મકાનમાં યર્ષ ને ગયા હતા, એટલે સ્પષ્ટ જણાયું કે અત્યારની સ્થિતિમાં એ કંઈ નાનું નથી. કસાગુરુઓની સંખ્યા અત્યારે ૧૨ છે.

વળી અમને કહેવામાં આવ્યું કે ક્યોટોના આખાં ગેઇશા-વિસ્તારની જમીનની માલિકી ગેઇશા-મુનિયનની છે, એટલે આ વિદ્યાલયનાં કામો માટે ગમે તે સ્થળનો ઉપયોગ કરવામાં કદી મુશ્કેલી નહીં નથી. વિદ્યાલયનું વાર્ષિક ખર્ચ તેર લાખ યેન એટલે કે આશરે પચીસ હજાર રૂપિયા છે. ક્યોટોની વિખ્યાત ધંધાદારી નર્તિકાઓ—ગાયિકાઓ અહીં નજીવા પુરસ્કારથી શિક્ષણ આપે છે એ કારણે પણ ખર્ચ ઓછો થાય છે એમ જણવા મળ્યું. સરકાર પાસેથી આ વિદ્યાલય કશી દેણગી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. જમીન અને મકાનોનાં ભાડામાંથી તથા ગેઇશા-વિસ્તારમાં આવેલાં આ-ધરોના કાળામાંથી તેનો ખર્ચ ચાલે છે.

વિદ્યાલયના બોધપત્રમાં જો કે લખેલું છે કે, સ્નાતક અને અનુ-સ્નાતક અભ્યાસક્રમેની જેમ, વિદ્યાર્થીનીઓએ પહેલાં ત્રણ વર્ષ અને પછી બે વર્ષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, પણ વ્યવહારમાં આવો બે, ત્રણ અલગ વર્ગો પાડવામાં આવતા નથી. દર વર્ષે પદ્મવીદાન સમારંભ થાય છે, અને તેમાં બે પ્રકારનાં ઇનામ અપાય છે—એક, તો

અભ્યાસમાં ઉચ્ચ અને ઊંડા ખત માટે અને બીજી, વર્ષ દરમિયાન જેને સૌથી વધુ આવક થઈ હોય તે જોડવાને (આમાં નૃત્યસંગીત, દ્રિમાં થયેલી રીતસગની ઢમાળી ઉપનન જે બેંગ્લોગાદો મળી લાય તેનો પણ સમાવેશ થાય છે) તેની એ વ્યાવહારિક સિદ્ધિ માટે। આના ધનામો થોડા દિવસ પહેલા જ અપાયાના અમાચાર મે ટોલિયોમા વાચ્યા હતા।

અહીં પણ મિ નામસિમા સાથે જાપાની પદ્ધતિની આ પીની, અને એ પછી કુચુમોત્મન નિમિત્ત વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થીનીઓના ચિત્રોનું એ નાનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું તે સાથે ફગીને તેમણે મતાચુ અહીં પણ જોનાગ નાગરિકોની બીડ હતી, અને તેથી આ જોઈશાવિસ્તાર અને તેમનું નિધાન એ ઠાઈ ત્યજીને કે નૈનિક અર્થમાં પ્રાપ્તના ધત વિસ્તાર નહોતો એ સ્પષ્ટ હતું

દેને । એ પ્રયોગનો અમે સાલ વીધો

આધારણ રીતે કુષુખી સવારે અગિયાર વાગ્યે ત્રણ થાય અને આઠ નાટકો મતાવી રાત્રે આઠ વાગ્યે પૂરું થાય જેને થોડો સમય નેત્રુ હોય તે ગમે ત્યારે જાય અને ફાવે ત્યારે પાછા જાય અમે આખો દિવસ જેઈ શકતા, પણ જાપાની મુસ્લેમીને કાગલો મને બધામા સ્થ ન પડે, એટલે આગમી કુષુખીની પગ પગને રક્ષાદાર એમાં મે નાટકો જોવાનું નહોતું કર્યું હતું

એક ગણાય ૬ અને એનો અત્રેણ અનુવાદક એને જગતનાં શ્રેષ્ઠ નાટકોમાંનું એક ગણાવે છે. એ. સી. રકોટે કરેલું અને ટાકિયોના હોકુમીડો ગ્રેસે પ્રગટ કરેલું એનું અત્રેણ ભાષાન્તર ગ્રે. ઇશિડાએ મને ભેટ આપ્યું હતું, એટલે તે સમજવાનું પ્રમાણમાં સરલ હતું. 'જિત્સુમ્કો' ની ખૂબીઓ તેમણે મને સમજાવી હતી.

'હાન્ડ-ઓ' નું વસ્તુ જનપાનના ઇનિહાસનાં સૌથી રંગીન પાત્રો સાથે સંબંધ ધરાવે છે કામાકુરામાં વસતી મિનામોટો જનિનો સર-દાર યોશિટામો હતો. એના નાના ભાઈનું નામ યોશિત્સુને હતું. યોશિત્સુને પ્રસિદ્ધ તક્ષવારખાજ હતો, અને દિગોર વધતો હતો ત્યારે જ તેણે બેન્કોઈ નામે એક લડાયક બોદ સાધુ જેણે ક્યોટોના ગોળે પૂજા આમળાં એને લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એને હરાવ્યો હતો. (આપણા દેશમાં પણ નાગા બાવાઓ લશ્કરમાં જોડાના એ જાણીતું છે) યોશિત્સુનેની બહાદુરીથી ખુશ થઈને બેન્કોઈ એનો વફાદાર સેવક બની ગયો હતો.

યોશિત્સુનેના પરાક્રમની ઘણી વાતો જનપાનમાં પ્રચલિત છે. એનો મોટો ભાઈ પણ એના વીરત્વની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યો. એક વાર તે વિગ્રથ કરીને પાછો આવ્યો ત્યારે મોટા ભાઈએ એને ત્રણ અક-વાડિયા મુઘી મુઘાકાત પણ ન આપી. આથી યોશિત્સુને પાટનગર-માંથી ચાલી નીકળ્યો અને પોતાના ભાઈ સામે સૈનિકો એકત્ર કરવા લાગ્યો. પણ એમાં તેને સફળતા મળી નહિ. નાસીને પહાડોમાં છુપાવા સિવાય એની પાસે બીજો ઇલાજ ન રહ્યો. યોશિત્સુને પોતાના વફા-દાર મિત્ર બેન્કોઈ, રખાત શીઝુકા અને બીજા કેટલાક માણસો સાથે 'યમાબુરી' પંથના બોદ સાધુઓના વેશમાં ઉતરના પહાડો તરફ ચાલી નીકળ્યો. યોરિયોમોને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તેણે દ્રેક રથજે એ પંથના સાધુઓની પૂજા તપાસ કરવાના હુકમો હાડી દીધા.

નાસતી દુકડીને પણ આ ખબર મળી ગયા. બેન્કોઈએ પોતાના

સરદાર ચોશિસુનેને 'ગોરીકી' અથવા પહાડી બોમિયાનો વેશ પહે-
રાવી દીધો, અને આખી દુકાનીની પાછળ પાછળ ચોડેક દૂર ચાલવા
તેને કહ્યું.

આમ કરતાં તેઓ જ્યાં સરહદ ઉપર પહોંચ્યાં ત્યારે ચોકિયાતો
એમના પ્રત્યે સંદેહની નજરે જ જોના હતા મુખ્ય ચોકિયાત ટોગાશીએ
તેમને પ્રશ્નો કરવા માડ્યા, એના જવાબમાં એન્ડેઈએ કહ્યું કે "અમે
સાધુઓ છીએ અને નારાના ટોડાઈ-જી મન્દિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે
ફાળો એકત્ર કરવા નીકળ્યા છીએ" ટોગાશીએ કહ્યું. "જો એમ
હોય તો તમારી દીપ બતાવો અને વાચી સલાખાવો" એન્ડેઈ પહેલાં
તો જરા મૂંઝાયો, પણ ક્ષણવારમાં જ સમયસૂચકનાથી તેણે પોતાના
સામાનમાંથી એક દીપાણું કાઢ્યું અને આડબરપૂર્વક તે મોટેથી
વાંચવા માડ્યો.

એ વાચતો હતો ત્યારે ટોગાશીએ દીપણામાં જોયું અને તેને
ખાતરી થઈ કે આ બનાવની દીપ છે, પણ તે કશું બોલ્યો નહિ.
પછી ટોગાશીએ એન્ડેઈને બોલ્યું સાધુઓના પહેરવેશનો શો અર્થ છે
એ વિશે અને બોલ્યું ધર્મગ્રન્થો વિશે પ્રશ્નો પૂછ્યા એન્ડેઈએ આ
બધાના જવાબો બેધડક આપ્યા, કેમકે તે પોતે જ એક વાગ સાધુ
હતો ! ટોગાશીએ પોતાના સંદેહ બદલ આ સાધુઓની સમા માગી,
એમની બનાવની દીપમાં ફાળો આપ્યો તથા એમને આગળ જવા કહ્યું

આ મૂર્ખ બોમિયાને અહીં ને અહીં ખવાસ કરી નાખું છું ! ” સામુરાઈની રૂઢિ પ્રમાણે કોઈ પણ મિષાઈ પોતાના સરદારને આ રીતે મારે એ વાત જ અશક્ય હતી, એટલે ચોશિસુને સામેનો સંદેહ દૂર થયો, એટલે ગધાને સાથી ચાલવાની ગમ મળી, અને આવા પવિત્ર સાધુની સામે શકની નજરે જોવા ગદ્ય પ્રાચલિત કરવા માટે ટોગાશી ‘સાકે’ લેવા ગયો !

એ ગયો એટલે ચોશિસુનેએ આ સમયસૂચકના બદલ જોન્ડેઈને ધન્યવાદ આપ્યા, પણ પોતાના માલિકને માર્યાના પાપનો વિચાર કરતાં જોન્ડેઈની આંખમાં છવનમાં પડેલી જ વાર આંસુ આપ્યાં !

ટોગાશી ‘સાકે’ લઈને આવ્યો અને તેને જોન્ડેઈને તે પીવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. જોન્ડેઈએ ટોગાશીનો આભાર માન્યો અને હાથમાં જપમાળા લઈને તે હર્ષથી નૃત્ય કરના લાગ્યો. નૃત્ય કરતાં કરતાં જ તેણે પોતાના સાથીઓને સમઘડ જોળાંજવા માટે સંકેત કર્યો. જોન્ડેઈ નૃત્ય કરતો જ રહ્યો અને તેઓ જલદીથી પસાર થઈ ગયા. પોતાના સાથીઓ દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર ગયા, એટલે જોન્ડેઈએ હાથ ઊંચા કરી ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને આનંદપૂર્વક તેમની પાછળ ચાલ્યો.

ગતપાનવાસીની કલ્પનાનાં મર્મને અર્પણ કરે એવાં રસધાનો ‘દાન્ડુઓ’માં છે. જોન્ડેઈની શિસ્તમાત્રના અને માલિક પ્રત્યેની વફાદારી ઉપર અહીં હજી અદાર બોલો પડે છે. પોતાના સરદારને માગ્યાના ઘેર પાપનો વિચાર કરતાં આ જલ્મિમ ચોદ્દાની આંખમાંથી આંસુ ખરે છે. ટોગાશીના પાતળી વફાદારી એ કરનાં સંકુલ છે. આખીયે દુકાડી સાધુ હોવાનો કેવળ ટોંગ કરી રહી છે તે એ બરાબર જાણે છે, પરંતુ છવનના વિષમ સંયોગોમાં પણ એક સામુરાઈ પોતાની ફરજ કેવી અડગતાથી બળવે છે એ જોઈ એનું હૃદય પ્રસાસના લાવથી ઝેલરાઈ બન્યું છે. જોન્ડેઈની ટોળીના બનાવટી સ્વાંગને એ સાચા તરીકે સ્વીકારી લે છે, અને આમાં પોતાની અપકીર્તિ ઉ એમ

જાણવા છતાં એ લોકોને નાસી જવા દે છે

આ નાટકનો નાયક યોશિત્સુને નહિ, પણ મેન્કેઈ છે અને ટોગાશીની જીમિકા પણ ખૂબ કુશળતા માગી લે એવી છે યોશિત્સુનેનું આ પાન ફિયારીય નહિ હોવા છતાં પ્રીયુ ડનાર જ ભજની શકે એવું છે જાપાની ભાષાનો કંકો નહિ જાણવા છતાં મે કમાક સુધી આ નાટક મનમુગ્ધ થઈને મે જોયું

ખીજા નાટક જિત્સુરુકો નો અર્થ થાય છે 'સન્ધ ધટના' એનું વસ્તુ પણ મધ્યકાલીન છે એમા એક ડોકોરના પુત્રને એનો કપડો પ્રનાન અને એક દાસી મળી જઈને એર આખી મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક વફાદાર દાસી આ નાન જાગી લઈને એરી ખોરાક પોતાના પુત્રને આખી રાજકુમારને બચાવી લે છે—એ વફાદારીની વાત છે

આપણે ત્યાં ભવાઈમા લોકો રાત્રે ભવાઈ શરૂ થાય ત્યારથી સવાર સુધી વેળા જોયા જ કરે એવું કંઈક કબુકીમા છે અહીં સવારથી માંડી રાત સુધી પ્રયોગ થાય છે, અને હવે તો કબુકી થિયેટરમા ભજવાર્તા હોવા છતાં મુખ્ય પ્રેક્ષકવૃન્દની મન્ને બાબુએ લોકો ખુરશીને બદલે બોય ઉપર ખેડા હોય, અને કુટુંબો નાસ્તાપાણી કે તા કરના આખો દિનસ નાટક જુએ એ દૃશ્ય સાધાગ્રણ છે

આ બધું જોઈને રાત્રે હોટેલમા આંખો ત્યારે પગણી સુગાન અને ઝીણા ટોપી પહેરેલા એક ગૃહસ્થ ઑફિસ આગળ ઊભા હતા સર્ફજ પ્રશ્ન કરતાં માલૂમ પડ્યું કે પાકિસ્તાની વડાપ્રધાન સુદરાવદીના ગ્સાવાના એ માણસ હતા અને ખીજો દિવસે સુદરાવદીને મુકામ મિયાકો હોટેલમા હોવાથી એને લગતી મધી વ્યવસ્થા જોવા આવેલા હતા

તા રહમી એમિયે સવારે એ જ 'ચકની' એમ્સપ્રેસમા ક્યોટોથી ટોકિયો જવા નીકળ્યો ત્રી ઇસિડા એમના પત્ની અને પુત્ર સાથે વિદાય આપના માટે ગેશને આગ્યા હતા ટોકિયોથી ક્યોટો આવતી

વખતે ટ્રેઈનમાં મને નિરામિય આહાર મેળવવાની થોડી મુશ્કેલી પડી હતી એની મેં કંઈક વાત કરી હતી, તેથી તેઓ અર્થે ડઝન નાનાં ટેળાં મારે માટે લઈને આવ્યા હતા ! ટેળાં એ જાપાનમાં અનિશ્ચય મોંઘું રૂળ ગણાય છે અને બધે દેશોએ તે મળતું નથી, જેમકે જાપાનમાં ટેળાનો પાક થતો જ નથી અને નાનાં ટેળાં પણ તૈવાન (ફોર્મોસા) થી આવે છે ! આથી જાપાની ગૃહસ્થાઈના એક સાચા પ્રતિનિધિની આ ભેટ મારે મન ધણી કિમતી હતી.

જાપાનની ટ્રેઈનની આદર્શ નિયમિતતા વિશે મેં અગાઉ લખ્યું છે. પણ તે સિવાય વ્યવસ્થાની બીજી એક લાક્ષણિકતા તરફ ધ્યોટાના ઝેશન ઉપર ધ્યાન ખેંચાયું. ઝેશનના કયા ' ટ્રેક ' અથવા પ્લેટફોર્મ ઉપર ટ્રેઈન આવે એ નિયત હોય, પરંતુ એ ' ટ્રેક ' ઉપર કયા નંબરનો ડબ્બો કયો જિભો રહેશે એનાં અનુક્રમ નંબર પ્રમાણે પાટિયાં મારેલાં હોય છે. જે તે નંબરનો ડબ્બો અનુક્રમે તે નંબરના પાટિયા આગળ જિભો રહે છે, એટલે ઠાઈ પણ વર્ષમાં ' રિફર્ ' થયેલી જગા શોધવાની મહેનત પડતી નથી; જેમકે મારી બેઠક ૧૦ નંબરના ડબ્બામાં હશે, એટલે ૧૦ નંબરના પાટિયા આગળ મારે જિભો રહેવાનું. મોટાં સ્ટેશનોએ પણ ટ્રેઈન આવ ત્રણ મિનિટ જિભો રહેતી હોવા છતાં આ વ્યવસ્થાને દારણે જગથે દોડાદોડી થતી નથી. આપણા દેશમાં મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવાં ' ટર્મિનસ '—હરજાં સ્ટેશનોએ આવે કંઈક મળતી આંધી વ્યવસ્થા થાય છે, પણ જા વાત હું વચ્ચેનાં

મળ્યું કે આ 'બોયુઝ ફેરિટવલ' (છોકરાઓનો ઉત્સવ) છે; પણ વધુ વાત થઈ શકી નહિ ટોકિયો આગ્યા પછી ન્યૂ ઇન્ડિયાવાળા મિ. તાદરને આ વિશે પૂછનાં જાણવા મળ્યું કે આ રાષ્ટ્રિય તહેવાર છે અને તે જા. પછી મેં એ આવતો હોઈ તેની તૈયારીમાં દસેક દિવસ પહેલાંથી આ વાવટા ફરકાવવામાં આવે છે. એના ઉપરનું ચિત્ર જાપાની ભાષામાં 'કોઈ' (અંગ્રેજી 'કાર્પ') નામે ઓળખાતી બળવાન માછલીનું છે. આ માછલી ખૂબ ચપલ અને હોશિયાર હોય છે, પણ એક વાર જાળમાં પકડાયા પછી તે છૂટવા માટે જરાયે તડકડાટ કરતી નથી, અને બંદીવાન સ્થિતિને પણ નિર્જેપભાવે બરહસ્ત કરી લે છે. આથી કિશોરોના ઉત્સવમાં એનું ચિત્ર વાવટા ઉપર મુકાય છે. જે ઘરમાં છોકરાઓ હોય ત્યાં જૂનાં હથિપારો, બખ્તરો વગેરે ગોઠવવામાં આવે છે. જતલું મથળોની વાત કરું તો, ટોકિયોના હુનેડા એર-પોર્ટ ઉપરના મુસાફરખાનામાં કોઈ મધ્યકાલીન સામંતનું પાયસો વર્ષ જૂનું બખ્તર એક મનુષ્યાકૃતિને પહેરાવવામાં આવ્યું હતું અને તેની નીચે, આ જાપાની ઉત્સવની પરદેશીઓને જાણ કરાવવા માટે અંગ્રેજીમાં જે લખ્યું હતું તેનું સુજરાતી ભાષાન્તર આ પ્રમાણે છે—'છોકરાવાળું દરેક કુટુંબ બખ્તર, તણવાર અને ધનુષમાળનું નાનું પ્રદર્શન પોતાના

ચિના આ દેશમાં મારી મિત્રતાભંગી કાળજી રાખના મિ. તાર્કરને
સંદેશો પણ પડેલો હતો.

હવે, ટોકિયોમાં એક મહત્વની સરઘા જોવાની મારી ઇચ્છા
હતી, અને તે 'નેશનલ ડાયેટ લાઈબ્રેરી.' ઇંગ્લેન્ડ, કાન્સ અને
અમેરિકાના નાણાં પુસ્તકાલયો જોયા પછી આ પ્રાગ્નિર્ગીક લોક-
શાળી પોન્સ દેશનું નાણાં પુસ્તકાલય જોવાનું આવશ્યક હતું.
માગ ટોકિયો-નિવાસના હેલ્સા દિવસ, ના ૩૦ મી એપ્રિલે હોટેલના
અધ્યક્ષાપદે મોક્ષ મમય નક્કી કરીને છૂટ્યા ગયા. એ પુસ્તકા-
લયના અગ્રણી 'કોકુસાઈ યુન્કા સિન્કોકી' (આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્કાર-
સપ્ક મેડલ, મોસાયટી આર્ ઇન્ટરનેશનલ કલ્ચરલ રિસેશન્સ)ના
અધ્યક્ષ તથા આ પુસ્તકાલયનો એક વરિષ્ઠ અધિકારી મિ. મોકોતી
કુવાબારા માથેના વાતોક્ષાપમાંથી આ સંસ્થા વિશે માહિતી મેળવી
તથા તેના બધા વિભાગોમાં ફરેક દરેક માસના હેલ્સા દિવસે પુસ્તકો
આપના-જોવાનું કામ આ પુસ્તકાલયમાં બધું હોય છે, એટલે એની
'લાઈબ્રેરી સર્વિસ'ની પ્રત્યક્ષ કામગીરી જો કે જોઈ શકાઈ નહિ.

વિદ્યાર્થી માટે જોઈતું પુસ્તક જોણા કાઢવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે તથા જાહેર જનતાને પણ એ કામનું છે ‘યુએનો લાઈબ્રેરી’ સૌથી જૂની હોઈ વિરલ પુસ્તકો ત્યાં સૌથી વધારે છે.

કેન્દ્રવર્તી પુસ્તકાલયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ‘ડાયેટ’-જાપાનની પાર્લામેન્ટની તથા ત્યાર પછી સરકારી કચેરીઓની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનો છે. પરંપ્રેશી ભાષાઓમાં અંગ્રેજી, જર્મન, ફ્રેન્ચ ભાષાઓના પુસ્તકો ત્યાં સૌથી વધારે છે. (જાપાને પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિ અને આધુનિક લશ્કરી વ્યવસ્થા જર્મની પાસેથી લીધાં હતાં તથા કાયદાની પદ્ધતિ ફ્રાન્સ પાસેથી લીધી હતી; અને એ બન્ને દેશોમાં પ્રબળ વિદ્યાર્થીઓ અને અમલદારોને તેણે તાલીમ માટે મોકલ્યા હતા. અંગ્રેજીની વાત બાજુએ મૂકીએ તો જાપાનમાં સારું જર્મન અને ફ્રેન્ચ જાણનારાઓની સંખ્યા આપણા દેશ કરતાં ઘણી મોટી છે. જો કે અમેરિકન લશ્કરે જાપાનનો કબજો લીધા પછી એની શિક્ષણપદ્ધતિ તેમજ લશ્કરી વ્યવસ્થામાં ભારે ફેરફારો થયા છે તે અહીં કહેવાની ભાગ્યે જરૂર હોય.) રશિયન, પોર્ટુગીઝ, ઇટાલિયન, સ્વીડિશ અને ચાર્લિનિઝ ભાષાનાં પુસ્તકો પણ છે. ‘ટોકિયો બુ-કો’ (ટોકિયોનું પૌરસ્ત્ય પુસ્તકાલય) ટોકિયો યુનિવર્સિટીની પાસે આવેલું છે. પૌરસ્ત્ય ભાષાઓનાં, પ્રાચીન સાહિત્યનાં તથા સંસ્કૃત, પાલિ, તિબેટન આદિ ભાષાઓનાં પુસ્તકો ત્યાં સૌથી વધારે છે તથા જૂની હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ પણ

રચણાનું હતું, એટલે એની કાર્યપદ્ધતિ 'લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ'ને મળતી છે. આ પુસ્તકાલય જ્યાં જેમે છે તે મકાન એક રાજમહેલ હતો, અને પુસ્તકાલયની કામગીરીને અનુરૂપ મકાન તો 'ડાયેટ'ની પામે બાંધવાની યોજના ગનિમાન થઈ છે.

જાપાનમાં મોટા ભાગનાં પુસ્તકાલયો રચાનિક સંસ્થાઓ અને નિશાળોના છે. અમેરિકાની જેમ જાપાનમાં પણ જાહેર પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ ખૂબ વ્યવસ્થિત અને કાર્યક્ષમ છે. જાપાનમાં અક્ષરજ્ઞતાન લગભગ મોટા—જગતમાં સૌથી વધારે છે. આ નાના દેશમાં દર વર્ષે દશ લાખરે નવાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે અને લોકપ્રિય લેખકોની આવક સૌથી લોકપ્રિય ગેઈસાઓ કરતાં જરાયે ઊંચી નથી. રોકિયોના રાજમાર્ગે 'શિન્જા' ઉપર પુસ્તકોની દુકાનોમાં મેં જે ગિંદી જોઈ છે તે જાનના બીજા કોઈ દેશમાં જોઈ નથી.

ટેન્ડરર્લી પુસ્તકાલય પુસ્તકોના વર્ગીકરણ માટે 'નિર્ણાયક સિદ્ધાંત' પદ્ધતિ વાપરે છે, જે 'ડ્યુઈ ડેસિમલ' પદ્ધતિમાં થોડોક ફેરફાર કરીને બનાવેલી છે. એ લોકો સામયિક સ્ત્રિઓ તથા આખાં રાષ્ટ્ર માટે વાર્ષિક ગ્રંથસૂચિઓ પ્રકટ કરે છે. તેઓ પુસ્તકોનાં કાર્ડ પણ છપાવે છે અને જરૂર હોય તે પુસ્તકાલયોને પૂરાં પાડે છે. પણ લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ અને તેઓની વચ્ચે એક મૂળભૂત તફાવત છે. લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ પુસ્તકનું નામ તથા પોતાની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ પ્રમાણે નંબરો વગેરે ડાપીને કાર્ડ પૂરાં પાડે છે, જેથી બીજાઓનો થમ, સમય અને ખર્ચ બચી જાય, જ્યારે આ લોકો વર્ગીકરણ નંબર ડાપના નથી. જાપાનમાં બીજાં પુસ્તકાલયો જુદી જુદી સ્વતંત્ર વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓની અનુકૂળતા ખાતર આમ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. ટેન્ડરર્લી પુસ્તકાલય તથા તેની શાખાઓમાં મળી આશરે ૭૦૦ માણસો કામ કરે છે.

અહીંથી નીકળીને ન્યૂ ઇન્ડિયાની એક્સિસ ગયો. ત્યાંના થી.

અરે મને ભારતીય રાજદૂતાવાસમાં લઈ ગયા. જાપાનમાં ભારતીય એમ્બેસીની જગ્યા હમણાં ખાલી છે, પણ ચાર્જ ડે અફેર્સ શ્રી. મલિકને અમે મળ્યા. મારા મનમાં કે કોઈ અગત્યના પંજાબી મૃદસ્થ હશે પણ આ તો ગુજરાત કોલેજના મારા સહાધ્યાયી, એ સમયના અમદાવાદના મ્યુનિસિપલ એન્જિનિયર શ્રી. મલિકના પુત્ર! કેટલાં વર્ષ પછી કેવા દૂર દેશમાં અમે મળ્યા! બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ભારતીય હવાઈ દળમાં કામ કર્યા બાદ એ લાઈ પરદેશ ખાતામાં જોડાયા છે, અને હવે તો કાળી દાઢીમાં ઘણા સફેદ વાળ જાગી ગયા છે. જૂના દિવસોની અને આજના પ્રશ્નોની ઘણી વાતો કરીને તેમની વિદાય લીધી.

મેં અગાઉ કહ્યું તેમ, જાપાનનો મારો આ ટૂંકો નિવાસ સુખદ અને ઓધક હતો. મને તો એમ પણ લાગે છે કે સિસિન ભારતવાસીઓ પશ્ચિમના દેશોના પ્રવાસે જાય તે કરતાં એ જાપાનમાં આવે એ કેટલીક રીતે વધારે જરૂરી છે, કેમકે પશ્ચિમના દેશોમાં જે સાગું છે તે જાપાને પોતાનું કરી લીધું છે, પરંતુ તે ઉપરાંત તેની પાસે બીજું પણ ઘણું છે. શિસ્ત અને વ્યવસ્થા જાપાનને એના સહીઓ જૂના ઇનિહાસના વારસામાંથી મળી છે અને તે કારણે પશ્ચિમના દેશોએ ત્રણસો વર્ષના ગાળામાં જે સ્પષ્ટ તેને જાપાને એક શતાબ્દીમાવીજબીની ઝડપે સિદ્ધ કર્યું, છતાં પોતાની પરંપરાગત સંસ્કૃતિમાં તેણે તિલાંજલિ આપી નથી કે એનો નિરુદ્ધાર કર્યો નથી. જાપાની લેડો પોતાની લાગણીઓ સામાન્ય રીતે વ્યક્ત કરતા નથી—અગત્યના આગળ તો નહિ જ. એ તાલીમ એમને બાળપણથી મળેલી છે. અલુ-અખતરાઓ સામે જાપાનને હાડોહાડ વિરોધ છે; સેંકડો અમેરિકનો અહીં આવે છે, પણ પ્રત્યેકની સાથે જાપાની નાગરિકોનું વર્તન અત્યંત વિવેકભર્યું હોય છે. અહીં વસેલા કેટલાક ભારતવાસી મિત્રોએ મને કહ્યું કે આફ્રિકામાં અમારી સાથે કામ કરતા કોઈ જાપાનીને અમે ક્રોધાધમાન થતો જોયો નથી. આ વિધાનમાં અમુક પ્રકારની એકાંગિતા હશે એમ માની લઈએ તો પણ આ કથન અનુભવીઓનું છે એ ભૂતવાનું નથી.

ન્યુ યૉર્કથી લંડન થઈને જલદી સ્વદેશ પહોંચવાને બદલે પેન્સિલ્વેનિયા લાંબા માર્ગે કંઈક અવધવ સાથે હું નીકળ્યો હતો, પણ જનપાનમાંના ટૂંકા પણ આહવાદક નિવાસ અને ભરતક પ્રવૃત્તિને પગિણામે એક સમૃદ્ધ અને પુષ્પિત સંસ્કૃતિના કિંચિત્ પરિચયની ક્યાર્યતા અનુભવું છું એમ લખવામાં અનિશ્ચયોક્તિ હતો નથી.

ચિ.

ભોગીલાલ સાંડસરાના

અપ્રેમ નમસ્કાર

[૭]

સિંગાપોર, બેંગકોક અને એંગકોર વાટ

વડોદરા, તા. ૨૧ મે ૧૯૫૭

રને શ્રી. હરિપ્રસાદભાઈ,

૧

આ પત્ર અરુ' જોતા મારે તમને સિંગાપોર કે બેંગકોકથી લખવો જોઈતો હતો. પરંતુ મન ઝડપી પ્રવાસમાં કટકે કટકે પણ એટલી નિવૃત્તિ મળી નહિ, એટલે વડોદરા પહોંચ્યા પછી લગભગ એક અડ-વાડિયે આ લખુ છું.

તા. ૩૦મી એપ્રિલે રાત્રે ટોકિયો છોડ્યું. ન્યૂ ઇન્ડિયાવાળા શ્રી. તાર્કશ અને શ્રી. અરૂર તે સાંજે મને જન્મવા લઈ ગયા. ત્યાં અને તમાર પછી ઇમ્પીરિયલ હોટેલમાં જાપાનના જીવન વિષે તેમની સાથે અનેકવિધ વાતો કરી, રાત્રે હું અને શ્રી. અરૂર ટોકિયોના હનેડા એર-પોર્ટ ઉપર પહોંચ્યા. મારી પાસે જે થેન વધ્યા હતા તે જાપાનના હુંડિયામણના નિયમો અનુસાર ત્યાં પાછા ડોલરમાં વટાવ્યા, અને રાત્રે સાડાઅગિયાર વાગ્યે જાપાન એર-લાઈન્સના વિમાન 'સિટી ઓફ નાગોયા'માં ટોકિયોથી હોંગકોંગ જવા નીકળ્યો. પરદેશીઓ માટે જાપાનના હુંડિયામણના અને ખીમ નિયમો ઘણા કડક અને સંકુલ હોવા છતાં કયાંય અગવડ પડી નહિ અને વ્યવસ્થામાં સર્વત્ર વિવેક અને સફાર્તની છાપ પડી

પરોડમાં ચાર વાગ્યે વિમાન ઓડિનાવા ટાયુના એર-પોર્ટ ઉપર

પહોંચ્યું, અને ત્યાં થોડા કલાક અમે રોકાયા. ત્યાં નારતો આપવામાં આવ્યો. ૭ લાખની વસ્તીનો આ ટાપુ ઓકિનાવા ખીણ વિશ્વયુદ્ધ પછી અમેરિકાના કબજામાં છે, અને જપાનની એ પાછો મેળવવાની કાયમી માગણી હોવા છતાં ફોર્મોસાનો પ્રશ્ન ઉકેલે નહિ ત્યાં સુધી તેને એ પાછો મળે એવો કોઈ સંભવ જણાતો નથી. (જગતના ચિત્રપટરસિકોમાં 'ટી-હાઉસ ઓફ ધ આગસ્ટ મૂન' એ વિખ્યાત કલાકૃતિ દ્વારા ઓકિનાવાનું નામ અણીતું પડેલું છે. એનું કથાવસ્તુ ઓકિનાવાનું છે, પણ એનાં બધાં દ્રશ્યો જપાનના પ્રાચીન પાટનગર નારામાં ઝડપેલાં છે.) એ ટાપુમાં 'બી-ચેન' નામથી ઓળખાતું અમેરિકન લશ્કરી નાણું ચાલે છે

તા. ૧લી મેએ, સવારે ૭ા વાગ્યે નિયત સમયે હોંગકોંગ આવી પહોંચ્યા. એનું કોઈ-તાક એર-પોર્ટ ચીનની ખંડર્ય ભૂમિ ઉપર છે, જ્યારે હોંગકોંગ શહેર એ નામના ટાપુ ઉપર છે, અને એર-પોર્ટ ઉપરથી શહેરમાં જવા માટે સમુદ્રની ખાડી ઓળંગવી પડે છે. કોઈએ હોંગકોંગને પ્રવાસીઓ અને ખરીદી કરનારાઓનું 'મક્કા' કહ્યું છે. એ મક્કાની હજ તો હું કરી શક્યો નહિ (આ અરસામાં હોંગકોંગમાં ફરિયાદોના કારણે બે લાખ માણસો બિમાર હોવાનું વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું હતું), પણ આ ટાપુ અને આસપાસની ખાડીઓનું મનોહર વિહંગ-દર્શન આકાશમાંથી નીચે જોતરતાં ક્યું.

ન્યૂ યૉર્કથી રોકફેવર ફાઉન્ડેશને મને આપેલા પ્રવાસ-કાર્યક્રમ ('ઈટિનરી') પ્રમાણે, જપાન એર-લાઇન્સના વિમાનમાં સાડાસાત વાગ્યે હું હોંગકોંગ પહોંચતો હતો, અને ત્યાંથી સિંગાપોર જવા માટે કેથે પેસિફિક એર-વેજનું (સી. પી. એ. નું) વિમાન મને, ચાર કલાક પછી, સાડાઅગિયાર વાગ્યે મળતું હતું. ('કેથે' એ ચીનના દક્ષિણ અને અગ્નિ પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ છે ચીનથી કોન્સ્ટન્ટિનોપલ સુધી વિસ્તરેલા ચંગીઝખાનના સામ્રાજ્યનું સૂત્રસંચાલન કેથેમાંથી થતું

હવે એ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે.) એટલે હોંગકોંગના એર-પોર્ટ ઉપર નિરતિ ચાર કલાક ગાળીને, સિંગાપોર માટેનું પ્લેન પકડવાનો મારો ખ્યાલ હતો. પરંતુ હોંગકોંગમાં, જપાન એર-લાઇન્સના વિમાનમાંથી કોતરી, એર-પોર્ટની કચેરીમાં જવા માટેની બસમાં બેઠો, ત્યાં કોર્ષ ચીના અધિકારીએ આવીને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'ડૉ. સાડેસરા કોણ છે?' હું નીચે જીત્યો, એટલે તેણે મારો સરસામાન બદલાવવા માટે જપાન એર-લાઇન્સના કર્મચારીને સૂચના કરી. હું સમજ્યો કે એ કંઈ પેસિફિકનો માણસ હતો. એ ત્યાંથી લગભગ દોઢયો, અને મને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું. જલદીથી મને 'લેન્ડીંગ પરમિટ' અપાવી અને ત્યાં રાહ બેસાડવા સૂચ્યું. પાંચેક મિનિટ પછી એક પરિચારિકા આ આવી ગઈ અને ત્યાર પછી પાંચ-દસ મિનિટ પીળે માણસ આવીને કહે, "મારી સાથે ચાલો." મેં આશ્ચર્ય સાથે પૂછ્યું, 'ક્યાં?' તો કહે, 'સિંગાપોર માટેના વિમાનમાં.' હું ધડીલાર વિચારમાં પડી ગયો, પણ પછી અનુમાન કર્યું કે, 'મારું વિમાન તો સાડા-અગિયારે જીપડે છે, પણ હું વહેલો આવી પહોંચ્યો છું, એટલે ત્યાર પહેલાં જીપડતા કોઈ વિમાનમાં આ લોકો મને લઈ જાય છે!' વિમાન જીપડવાને થોડા કલાક બાદ ઉત્તરારણ્યપત્રક ('ડિસ-એમ્બાર્કેશન કાર્ડ') ભરતાં મારી પાસે બેઠેલો એક અંગ્રેજી ઉતારો, જે મલાયામાં કલાકા હુમ્પુર ખાતે શાહી હવાઈ દળનો એક અમલદાર હતો તેને આ વિમાનના ઉડ્ડન-અંક (ફ્લાઈટ-નંબર) વિશે પૂછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો, 'એકસો પત્રીસ'. મને વળી પીછું આશ્ચર્ય થયું, કેમકે મારા કાર્યક્રમમાં સાડાઅગિયારે જીપડના વિમાનનો અંક એ જ હતો! અમારી બેઠકની આગળ મૂકેલું કંપનીનું સમયપત્રક જોયું, તેમાં પણ પ્રસ્તુત ઉડ્ડન-અંકનો સમય એ જ હતો. હવે મેં વિમાનના એક અધિકારીને આનો ખુલાસો પૂછ્યો ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો 'બધું બરાબર છે; માત્ર સિંગાપોર જવા માટે જીપડતા આ વિમાનનો સમય આજે જ બદલાયો છે!' ગમે તેમ, પણ જપાન એર-લાઇન્સનું

વિમાન મરામર સમયસર હોંગકોંગ આગ્યુ એને બદલે એકાદ દનાક પશુ મોડુ હોત તો માટે હોંગકોંગમા ફરજિયાત રોકાવુ પડત, અથવા ક્યે પેસિફિકના માણસોએ એ વિમાન આવના વેત મને ઓળી કાઢ્યો ન હોત તો પણ મુસ્કેવી યત્રનો સભન રહેત ટ્રેઇન મગ્તા પણ આંતરરાષ્ટ્રિય હવાઈ-પ્રવાસ એ અર્થમા વધારે સગ્ય છે કે એર-લાઈન્સ બને ત્યાં સુધી પ્રવાસીઓનો સપર્ક સાધે છે, કારણ કે એમ ને ન થાય તો ખીજી બાગતો ઉપરાત, એક દેશના નાગરિકને ખીજા દેશમા રોકાવુ પડે એ જાનના આતંકરાષ્ટ્રિય પ્રશ્નો અકાગણી ઊભા થાય છે

ક્યે પેસિફિકની સર્વિસ તદ્દન સાધારણ છે વિમાન નાતુ અને ધીરુ હતુ અને કંઈક ટેકનિકલ બાગીને લીધે સિગાપોર પહોંચનાં સુધીમા લગભગ બધા પ્રવાસીઓની ગ્રવણશક્તિને કામચનાઉ જડા પહોંચી હતી । ટોક્યોની હડીના મુકાબલે, હોંગકોંગની હવા આપણા દેશમા માલ-ફાગણમા હાય એવી સમધાનણ હતી પણ બપોરે અઢી વાગ્યે બેંગકોક પહોંચ્યા અને ત્યાંના એર-પોર્ટ ઉપર જમ્યા ત્યારે તો પુબ્ધળ તાપ લાગતો હતો યુરોપ અને અમેરિકાની મુસાફરીમા એ અતુભ યુ નહોતુ, પણ જાપાન છોડ્યા પછી બધી મુસાફરીમા એ જ્યે ક્રે માત્ર આપણી માટે વિમાનમાથી કિતરવાનુ હોય તોપણ કર્મ-ચારીઓ બધાના પાસપોર્ટ બેમા કરી લે છે અને વિમાનમા ચડતી વખતે જ એ પાછા આપે છે । બમિ એશિયામા સામ્યવાદનો ડગ છે, અને એકને બદલે ખીજા લગતા જ માણસો ધુસી જાય એવુ ન મને તે ખાતર આમ કગવામા આવે છે એવો ખુનામો ટેનાકોએ આપ્યો, જો કે એમાં કેટલુ વજુદ છે તે હું જાણુનો નથી

સાંજે સાત વાગ્યે સિગાપોર આવી પહોંચ્યા પરીખ એન્ડ કપની 1111 શ્રી બચુલાઈ પરીખ અને પાટણ હાઈસ્કૂલના મારા એક જૂના, જાનદી સહાધ્યાયી (તેઓ સિગાપોરમા છે એવો મને ખ્યાલ પણ હોનો ।) શ્રી ચકુલાલ પરીખ એર-પોર્ટ ઉપર મળ્યા, અને અમે

સાથે રેફ્રેશ હોટેલમાં ગયા, જ્યાં મારે રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. ન્યૂ હેનન ખાતે પણ લખીને મને પોતાને લા જ ગડેનાનો આગ્રહ બચુભાઈએ કર્યો હતો, પણ મહેનુ હોટેલમાં અને જમવું એમને લા એવો મધ્યમ માર્ગ મેં કાઢ્યો હતો, એટલે ગમે એમને ત્યાં જમવા મયો મુગધથી ગયા જૂનમાં ઊપડનાં મિત્રોને ત્યાં રસધુરીનું જમણું હતું અને લગભગ અમિયાગ માસ બાદ ફરી સિંગાપોરમાં સિંગાપોરનો ટાપુ એ હોમહોમની જેમ વેપારનું જ મથક છે અહીં ખેતી તેમ જ ફળ કે શાક પણ લગભગ ઘન નથી કરી 'મ્યામ' એટલે કે થાઈ લેન્ડથી આવે છે. જમ્યા પછી સિંગાપોરના સમુદ્રકિનારે 'એનિઝામેથ વોક' (જેને મુંબઈના 'મરિન ડ્રાઈવ' સાથે સંખ્યાથી શકાય) ઉપર પરિમથળ કરી ત્યાંની સજીવની હવાથી થાકેલાઓ અને પછી હોટેલ ઉપર આવીને આરામ લીધો.

સિંગાપોરના સ્થાપક બ્રિટિશ મનર્નગ સર રોમફર્ડ રેફ્રેસના નામ ઉપરથી બધાએવી રેફ્રેશ હોટેલ સિંગાપોરમાં સૌથી અગ્રમુખ્ય છે એમાં જ આવેલી 'ક્રાન્ડાસ એમ્પાયર એર-વેજ'ની ઓફિસમાં, બેંગકોક જવા માટેની વ્યવસ્થા પાડી કરીને તા ૨૭ મેએ સવારે માર્કેટ સ્ટ્રીટમાં આવેલી બચુભાઈની ઓફિસે હુ મયો તેમણે મને લખ્યું જ હતું કે સિંગાપોરમાં તમને પરદેશ જેવું વાગશે નહિ, તે અક્ષરસર સાચું હતું માર્કેટ સ્ટ્રીટ અને મનાક્કા સ્ટ્રીટ એ સિંગાપોરના સૌથી પ્રવૃત્તિમય વિસ્તારોમાં તમને સેકડો ગુજરાતીઓ મળે ન્યૂ હન્ડિયાની ટોકિયો ઓફિસે સિંગાપોર ઓફિસને કેનન કર્યો હતો, એટલે સિંગાપોર ઓફિસના વ્યવસ્થાપક શ્રી જે. એચ મહેતા (તેઓ મારા મિત્ર શ્રી મધુકર રાદરિયાના નિકટના સબધી છે તે અહીં આવ્યા પછી બપુયુ), ગુજરાત કોલેજના મારા એક સહાધ્યાથી શ્રી રસિકલાલ શાહ અને પાટણના શ્રી ગમભુવાવ પગીબ મળ્યા આર જુમાભાઈની ઓફિસના શ્રી મુન્તઝાભાઈ (જેમણે 'બ્રિઝનેસ-એડમિનિસ્ટ્રેશન'નો અભ્યાસ અમેરિકામાં કર્યો છે) અને યુસુફભાઈ (જે સિંગાપોરમાં

બેસિટર તરીકે પ્રેક્ટિસ કરે છે) અહીં મળ્યા. એમની જ પડોશમાં એફિસ ધસવતા, વડોદરાના શ્રી. કાન્તિલાલ જમનાદાસ શાહ મળ્યા. વાત તદ્દન નાની છે, પણ મુંબઈ છોડ્યા પછી પહેલી જ વાર તેમને ત્યાં પાનનું ખીકું ખાધું એ વસ્તુ આ લાંબા પ્રવાસમાં ભૌતિક સંસ્કારિતાની દ્રષ્ટિએ સૂચક જણાઈ. પાન ખાવાનો રિવાજ ભારત કરતાં સારાથે અગ્નિ એશિયામાં વધારે વ્યાપક છે.

સિંગાપોર આશરે અગિયાર લાખની વસ્તી ધરાવતું એક જગદ્ગ્રાહી (કોસ્મોપોલિટન) શહેર છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં એકસાથે મળુચાર દેશના અને જુદા જુદા દેશવિશિષ્ટ પહેરવેશવાળા માણસો દેખાય જ. ચીનાઓ અહીં ભારે બહુમતીમાં છે, એમની સદાનુભૂતિ લાસ ચીન તરફ છે અને આખાથે અગ્નિએશિયામાં નાણાક્રાંતિથી તેમના હાથમાં છે, એટલું જ નહિ, સિંગાપોરમાં તો દુકાનદારીથી માંડી મજૂરી સુધીના લગભગ બધા ધંધા તેમને હસ્તક છે! આ પ્રદેશના સાચા વતની મલાય તો અહીં હોય જ, પણ ચીનાઓની તુલનાએ સિંગાપોરમાં તેઓ લઘુમતીમાં છે અને મલાયાના સમવાય-તંત્રમાં પણ તેઓ પચાસ ટકાથી વધારે નથી. અંગ્રેજો અને ઇન્ડો-નેશિયાના વતનીઓ અહીં સારી સંખ્યામાં છે. બધા જ પ્રાન્તના ભારત-વાસીઓ અહીં છે, પણ તેમાં સંખ્યદષ્ટિએ વિચારીએ તો, સીનેનની જેમ, સિંગાપોરમાં પણ તામિલ લોકો સૌથી વધારે છે, અને એથી અલગ મલાય લોકો જિજ્ઞા વાનવાળા માણસને એકએક ભારતવાસી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી! મુગરાતીઓ અને સિન્ધીઓ જ્યાંબધ વેપારમાં છે. હોંગકોંગ અને બેંગકોકની જેમ સિંગાપોરમાં પણ ખુલ્લું નાણાંમજર છે, અને તેમાં આંતરરાષ્ટ્રિય નાણાંની લેવડદેવડ કરનાર મુખ્યત્વે તામિલ-મુસલમાનો છે. એકીદારો બધે જ સીખ લોકો છે. અગાઉ તો પોલીસદળમાં પણ સીખ સિપાહીઓ અને અમલદારો મોટી સંખ્યામાં હતા, પરંતુ ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં સુભાષભાણુની આજ્ઞાદિન્દ ફોજમાં એમનો મોટો ભાગ જોડાઈ ગયો હતો; એટલે જાપાન

પાસેથી સિંગાપોર પાછું કનજે ક્યાં પછી સરકારી અથવા સરકારના વચસવાળી નોકરીમાંથી સીબોને વીણી વીણીને કાઢવાની નીતિ બ્રિટિશ સરકારે અપ્પત્યાર કરી હતી. પોલીસમાં હવે સીબોનવાસી અમલદારોનું પ્રમાણ વધી ગયું છે.

હુંગકોંગની જેમ સિંગાપોર પણ 'ફ્રી પોર્ટ' છે, એથી એ બે લગભગ હિન્નડ ટાપુઓમાં અનેક દેશોના લોકો ધંધાર્થે આવીને વસ્યા અને બંને ય આતરંગધ્રિય શહેર બન્યાં. આખા એશિયામાં સિંગાપોરનું જીવનધોરણ સૌથી જીચું છે. સમગ્ર મલાયાની માથાદીક વાર્ષિક આવક ૨૫૦ (અમેરિકન) ડોલર છે, જ્યારે સિંગાપોર શહેરની ૪૫૦ ડોલર છે. (સિંગાપોરનો મુખ્ય ચલણી સિક્કો મલાયન ડોલર છે અને તેની કીમત આશરે પોણામે રૂપિયા જેટલી છે) અગિયાર લાખની વસ્તીમાં સિંગાપોરમાં ૫૫ હજાર કાર છે. વર્ડ બેન્કના અહેવાલ પ્રમાણે, અહીંની સમૃદ્ધિનું રહસ્ય બોલી વસ્તીના પ્રમાણમાં ત્રિપુલ સાધનસામગ્રીમાં રહેલું છે. એમાંયે હવે પરદેશીઓના સ્થળાન્તર અને વસલાટ હિપર ભારે અંકુશો છે. અહીંના ભારતીઓ હવે મોટે ભાગે બ્રિટિશ નાગરિક છે અને તા. ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૫૭ના રોજ સિંગાપોરનું સ્વતંત્ર રાજ્ય અન્તિત્વમાં આવતા એ બધા સિંગાપોરના નાગરિકો બનશે.

રોડિયોમાં ઇમ્પીરિયલ હોટેલ એર-કન્ડીશન્ડ હતી, સિંગાપોરમાં રેફ્રેસ અને ખીજ કેટલીક હોટેલો પણ એર-કન્ડીશન્ડ છે. જાપાનની ઠંડી હવાની તુલનાએ સિંગાપોરમાં ૯૫ ડીગ્રી એટલે સખત ગરમી હતી. પરંતુ મકાનો કે ઓફિસો એર-કન્ડીશન્ડ હોય એ વસ્તુ જાપાન, ભારત અને એશિયાના ખીજ દેશોની જેમ સિંગાપોરમાં અસામાન્ય નથી, પણ તદ્દન સામાન્ય છે, અને એ વસ્તુ પણ ત્યાંના પ્રમાણમાં જ ચા જીવનધોરણની સૂચક છે.

સિંગાપોરના નાના ટાપુનો વહીવટ કાર્યક્ષમ બ્રિટિશ ધોરણે ચાલે છે. પચરંગી એશિયાર્થ વસ્તી ધરાવતું સિંગાપોર પ્રમાણમાં ધણું સ્વચ્છ

છે. વહીવટની ભાષા અંગ્રેજી છે. પરંતુ માત્ર સિંગાપોર અને મલાયામાં જ નહિ, આખા અગ્નિએશિયામાં સર્વસામાન્ય વ્યવહારભાષા મલાય છે. 'ઇન્ડોનેશિયન' નામે ઓળખાતી ઇન્ડોનેશિયાની રાષ્ટ્રભાષા થેડાક ફેરફારો સાથેની મલાય છે. તદ્દન સાધારણ શિક્ષણ પામેલા પરદેશીઓ પણ અહીં અંગ્રેજી અને મલાય એ બે ભાષા બોલે છે, અને મલાય ભાષા શીખવા માટે ઘણી સહેલી છે એમ અનુભવીઓ કહે છે. મલાયા અને ઇન્ડોનેશિયામાં આ ભાષા અરબી કે રોમન લિપિઓમાં લખાય છે, અને પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો પણ એ લિપિઓમાં છપાય છે. અલગત, અરબીની તુલનાએ રોમન લિપિને પ્રચાર ઇન્ડોનેશિયામાં વિશેષ છે. પરંતુ સિંગાપોરના ગજબાગો ઉપર તો મલાયમાં—અરબી લિપિમાં લખેલું પાઠ્યુ લાગ્યે જ દેખાય. બધે અંગ્રેજી અને ચાઇનિઝ !

ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવનાં સેંકડો પૂનર્ગાં ત્યાં છે. એ પાછળ ખર્ચ તો અનર્ગળ દ્યો દશે, પણ મને એ બધું મુન્દર નહિ, પણ ભડકામણું અને બેહુકું લાગ્યું. દસતા બુદ્ધનું પૂર્ણ તો બુદ્ધ દરતાં સેનાન જેવું વધારે લાગે છે. એ જ લોકોનો 'હોપાર વીલા' હોંગકોંગમાં પણ છે.

ત્યાંથી હું અને શ્રી બચુભાઈ પરીખ 'યુનિવર્સિટી ઓફ મલાયા'માં 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ'ના પ્રોફેસર શ્રી. રાજક-નુને મળવા ગયા. આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના બુદ્ધ પછી, ઈ. સ. ૧૯૪૭માં થઈ છે, અને જૂની રેફ્રેસ કોલેજની આસપાસ એનો વિસ્તાર થયો છે એ કેવળ સૈદ્ધાંતિક અને આર્થિક વિદ્યાપીઠ હોઈ, શહેરથી ચારેક માઈલ દૂર એનું સારું 'કેમ્પસ' છે. એમાં આશરે બે હજાર વિદ્યાર્થી છે.

શ્રી. રાજક-નુ તામિલના માણસ છે. યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે નિમાયેલા કમિશને ભલામણ કરી હતી કે આ યુનિવર્સિટીમાં મલાય, આઈનિઝ અને તામિલ એ ત્રણ ભાષાઓના કાર્યક્ષમ વિભાગો જોઈએ, કેમકે મલાયાની જનસંખ્યા મુખ્યત્વે આ ત્રણ ભાષા બોલનારી છે. આઈનિઝ અને મલાય ભાષાઓના વિભાગો કેટલાંક વર્ષથી ચાલે છે (આઈનિઝના પ્રોફેસર તો એ સમયે જ મળ્યા), પણ તામિલનો વિભાગ ગયે વર્ષે શરૂ થયો છે. મલાયાના ભારતવાસીઓમાં બહુમતી તામિલ બોલનારાઓની હોવાથી આ વિભાગને સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ વ્યાપક શ્રીમંતો હોવા મૂકવા સારું એને 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ' કહેવામાં આવ્યો છે. જતે દિવસે એમાં સંસ્કૃત, હિન્દી અને ખાજી ભારતીય ભાષાઓની જોગવાઈ થશે અને ભાષાસાહિત્યો દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ તરફ ધ્યાન અપાશે, એવી શ્રી રાજક-નુની યોજના છે. તેઓ મદ્રાસના છે, અને આ યુનિવર્સિટીમાં હિજીની નોકરી પર આવેલા છે, અને ભારતની બધી મુખ્ય ભાષાઓનું સારું પુસ્તકાલય પોતાના વિભાગમાં વસાવવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ મલાયામાં ચાર્મીનજ, મલાય અને તામિલના પ્રોફેસરો અને અપનાદરૂપે ભૂતરવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર પિયામુદુ (જે ભારત-વાસી છે) સિવાય બધાજ પ્રોફેસરો અંગ્રેજ કે યુરોપિયન છે. સિંગા-પોરમાં સંખ્યાદષ્ટિએ બહુમતી અને આર્થિક વર્ચસ ધરાવતા ચીનાઓએ 'નાન્યાંગ' યુનિવર્સિટી સ્થાપેલી છે તે સરકારની કશી આર્થિક સહાય વિના ચાલે છે. લીન યુ ટાંગ એના પહેલા વાર્ધસ-ચા-સેસર હતા. અમેરિકા, ચીન અને અન્યત્ર વસતા ચીના વિદ્વાનોના રટાફ એમણે સિંગાપોરમાં એકત્ર કર્યો હતો. પણ કેટલાક મૂળમૂળ મતભેદોને કારણે થોડાક માસ પહેલાં તેઓ છૂટા થયા છે.

સાંજે પાંચ વાગ્યે શ્રી. રજ્જઅલી જુમાભાઈને ત્યાં એક નાની પાટીમાં હાજરી આપી. મુંબઈ રાજ્યના કન્સ્ટ્રેક્ટર-જનરલ ઓફ પેબલિસ શ્રી. સુડાસમા (તેઓ વાહનવ્યવહાર માટેની આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપવા માટે રોકાયેલા જતા હતા), તેમના પત્ની, પુત્ર અને પુત્રવધૂ તથા શ્રી. રજ્જઅલીના બીજા થોડાક મિત્રો હતા. ત્યાંની નીકળાને એક ટેકરી ઉપર બહુ સુંદર જગ્યાએ આવેલી સિંગા-પોરની 'આઇલેન્ડ ક્લબ' જોવા મળ્યા, જેના શ્રી. રજ્જઅલી એક ઓફીસર છે. ત્યાર પછી ગાંધીસ્મારકનું મકાન તથા એમાં નાનકડો ગાંધીસ્મારક હોલ જોયો. ભારતીય તામિલ વસ્તીના મધ્યમાં એ મકાન આવેલું છે. પં. જવાહરલાલ નહેરૂને હસ્તે એનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું. એમાં ખાલી કબાટો પડ્યાં છે, પણ પુસ્તકો નથી! કહે છે કે ભારત સરકાર તરફથી પુસ્તકો આવે એની રાહ જોવાય છે. જાણે જ નેતાજી સ્મારક હિન્દી મૂક્યું છે, ત્યાં એક આઇનિઝ છોકરી હમણાં હિન્દીની પરીક્ષામાં પહેલી આવી. અંગ્રેજ નિશાળમાં બણનાં બાળકો, સવારે કે સાંજે ત્યાં હિન્દી શીખે એવો ક્રમ છે.

તા. ૪થી મેએ સવારે ૪૧૧ વાગ્યે હોટેલના પોર્ટરે મને ઉઠાડ્યો ત્યાર પહેલાં હું જાગી મર્યો હતો. થોડી વાર પછી મોટરમાં એર-પોર્ટ ઉપર આવી નારતો લીધા અને ઓસ્ટ્રેલિયન કંપની-કવાન્ટાસ એમ્પાયર-

એર-વેઝના વિમાનમાં સવારે સાડાસાત વાગ્યે નીકળીને સાડાદસ વાગ્યે યાદ્રપ્રદેશના (જેને અંગ્રેજીમાં ' થાઇલેન્ડ ' કહેવામાં આવે છે) પાટનગર બેંગકોક આવી પહોંચ્યો. બેંગકોકનું એર-પોર્ટ શહેરથી અરાદ માઈલ દૂર છે, એટલે દાયદેસરની વિધિઓ પતાવીને લગભગ સવાબાર વાગ્યે એરિયેન્ડ્ર હોટેલમાં આવ્યો ત્યારે મુંબઈના મારા સાહિત્યકાર મિત્ર શ્રી. ભગવાનદાસ બૂખણવાળાના નાના ભાઈ શ્રી. અરવિન્દ બૂખણવાળા જેઓ બેંગકોકમાં ન્યૂ ઇન્ડિયા વીમા કંપનીની ઓફિસમાં કર્મચારી છે તેમનો સંદેશો પડેલો હતો. થોડી વારમાં તેઓ તથા તેમના બે સહ-કાર્યકરો શ્રી. મદનમોહન અને શ્રી. શશી શરાફ હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા, અને કંપનીના મકાનમાં તેઓ બધા રહે છે ત્યાં મને જમવા લઈ ગયા. પશ્ચિમના દેશોમાં કાર્મ પણુ માણુસ માટે નિરામિષાદારી રહેલું પ્રમાણમાં સરલ છે, પણ જાપાન અને અગ્નિએશિયાના દેશોમાં ધણું મુશ્કેલ છે, એટલે બેંગકોકના મારા નિવાસ દરમિયાન તેમણે પોતાની સાથે મારી જમવાની વ્યવસ્થા કરી.

સિંગાપોરની ગરમી વિષે મેં વાત કરી, પણ બેંગકોકની ગરમી તો તે કરતાં કયાંય ચઢી જાય એવી હતી. અહીં-શિયાળો-તો છે જ નહિ, અને ખારે માસ ગરમી જ રહે છે હું મેં માસમાં ગયો તે સીઝન તો આખા વર્ષમાં સૌથી ગરમ. બેંગકોક નહેરોની આસપાસ વસેલું હોવાને કારણે બફારો પુષ્કળ થાય. બેંગકોકની એ ગરમી પછી મેં માસની વડોદરાની ગરમી તો મને વસંત ઋતુ જેવી લાગે છે ! વળી બેંગવાળા હવાને કારણે આ-શહેરમાં મચ્છરનો ભારે ત્રાસ છે, અને તેથી મચ્છરદાની રાખ્યા છતાં પણ ખુલ્લી બારીએ સુવાય નહિ. બેંગકોકની હોટેલોના એર-કૂ-ડીશન્ડ રૂમ જાપાન કે સિંગાપોરની તેમ જ યુરોપ-અમેરિકાની હોટેલો કરતાં પણ મોંઘા છે, અને વિદેશી પ્રવાસીઓની લાચારી જ એમાં કારણભૂત હોવી જોઈએ. મારે પણ અગાઉથી નિયત થયેલો આરડો બદલીને નિરુપાયે બેફામ ભાડાનો એક એર-કૂ-ડીશન્ડ આરડો રાખવો પડ્યો.

જૂના અને નવા બેંગકોકની વચ્ચેમાં યઈને મેનામ અથવા ચાઓ ક્યા નદી વહે છે. બેંગકોકની બધી હોટેલોમાં એકમાત્ર ઓરિયેન્ટલ હોટેલ આ નદીને કિનારે આવેલી હોઈ, એનું મકાન પ્રમાણમાં જૂનું છતાં મોખરાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. હોટેલનું બોલ્ડનગ્રુડ નદીના નિલકુલ કિનારે જ આવેલું છે ત્યાં તેમજ તાપ નમતાં સાળે છત્રોએ નીચે નદીકિનારે બેસીને એમાં અવિરત ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિ જોવી એ ખરેખર સુખકર છે. નદી પહોળી અને જીડી છે અને સમુદ્ર બેંગકોકથી ૯૦ માર્શલ દૂર આવેલો હોવા છતાં ટેક આ હોટેલ સુધી સ્ટ્રીમરો આવી શકે છે, અને લોન્ચ અને હોડીઓનો વહેવાર તો અવિરત ચાલે છે; અને માત્ર એક જ માણસ કે બાળક પણ બેસીને ચલાવી શકે છે એવી નાનકડી હોડીઓ, આસપાસની નાની નહેરોમાં જોવામાં આવે છે.

જાપાન અને સિંગાપોર પછી પહેલી વાર બેંગકોકમાં એશિયાના ત્રિશિષ્ટ વહીવટી શીષ્યિકાનો અનુભવ થયો, પણ શ્રી. ભૂખણવાળા જેવા બેંગકોકના અનુભવી મિત્રની સહાયથી જુદી જુદી કચેરીઓમાં ફરીને મારા 'ઇમિગ્રેશન'ના પ્રશ્નો પ્રમાણમાં સરળતાથી ઉકેલી શકાયા.

તા ૫ મી મેએ સવારે નાસ્તો પતાવીને તૈયાર થયો ત્યારે શ્રી. ભૂખણવાળા, શ્રી. મદનમોહનના પત્ની સુકુન્તલાબહેન અને શ્રી. શશી શરાઈ આવ્યા અને તેમની કારમાં અમે એક નાના પર્મટને નીકળ્યા. સૌથી પહેલાં બેંગકોકની પોસ્ટઓફિસના મકાન આગળથી પસાર થયા. નવું વિશાળ મકાન છે, અને દ્વાર ઉપર બન્ને બાજુએ મરુડની પ્રચંડ મૂર્તિઓ દ્વારપાલ તરીકે છે. પણ કહે છે કે ચાર્મલેન્ડમાં ટપાલની સેવા ધણી અનિયમિત છે, અને સ્થાનિક પત્રો પણ બેંગકોકમાં ધણી વાર ચાર દિવસે મળે છે !

ત્યાંથી 'વાટ સુધાર્થ' ('વાટ એટલે મન્દિર; 'સુધાર્થ' એટલે 'ઉત્તમ યાર્થ.') નામે જોદ્ધ મન્દિરમાં ગયા. ત્યાં કાંસાની વિશાળ બુદ્ધમૂર્તિ છે. આગલે દિવસે જ બુદ્ધજયંતિના ઉપક્રમમાં, આ

શહેરની જેમ આ મંદિરમાં પણ મોટો ઉત્સવ હતો એના અવગ્રેષ્ઠ જોઈ શકાતા હતા. મુખ્ય મૂર્તિની આગળ કેસરિયા વસ્ત્રધારી સંખ્યા-બંધ બૌદ્ધ સાધુઓનાં હાથ પૂતળાં હતાં, જે જોઈને અમને બુદ્ધને દૂરથી પહેલાં તો એમ લાગ્યું કે આ બધા ખરેખર સાધુઓ ઉત્સવ નિમિત્તે બેઠેલા છે !

પરંતુ બાજુમાંની બેઠો ઉપર ખરેખરા સાધુઓ મારે આસનો ગોઠવેલાં હતાં, જ્યાં આગલે દિવસે તેઓ બેઠા હશે. ત્યાં દરેક આસનની સાથે એકએક પિકદાની હતી, જેમાં તેઓ સતત પાન ચાવતાં યુક્તી શકે એ સમયે એક શુદ્ધ સાધુ લહેરથી પાન વાગોળના અતે ધૂંકના બેઠા હતા.

ઉત્સવના રમૂતિચિહ્નરૂપે જસનની અને માટીની નાનકડી ભુદ્ધ-મૂર્તિઓ ત્યાં વેચાતી હતી. જસનની બે મૂર્તિના ૨૦ ટિકલ અને માટીની બે મૂર્તિના ૧૦ ટિકલ. (૧ ટિકલ=૪ આના. ટિકલને 'બહાસ' પણ કહેવામાં આવે છે) અને ઘોડીક મૂર્તિઓ ખરીદી. ત્યાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે જે માટીની આ મૂર્તિ બનાવેલી છે તેમાં ભુદ્ધગયામાંથી કેટલીક માટી લાવીને નાખેલી છે.

આપણા ભારતવાસી ખ્યાલોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ લેડોનો ધાર્મિક પૂજ્યભાવ ઓગળી ગયો હોય એમ લાગે જોકે જપાન, થાઈલેન્ડ, કમ્બોડિયા, લાઓસ અને સીમોન જેવા પૂર્વ એશિયા, અસિ એશિયા, અને દક્ષિણ એશિયાના બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા દેશોમાં જે સમારોહપૂર્વક ભુદ્ધજનનિતો ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો છે તે જોતાં તથા બૌદ્ધ મઠો અને સાધુઓની જે સંખ્યા છે તે વિચારતાં એમ માનવું વધારે પડતું ગણાય. પણ આપણા દેશના પ્રચલિત ધાર્મિક આચારોની અપેક્ષાએ જોઈએ તો મંદિરના દેડ ગર્ભગૃહમાં કેટલાયે માણસો સિગરેટ પીતા હતા, અને એક માણસ સિગરેટ પીતાં પીતાં, ભુદ્ધની નાની ધાતુમૂર્તિઓ ઉઠાવીને સર્વના દેખતાં આમતેમ મૂકતો હતો—એવી રીતે કે સિગરેટની રાખ પણ મૂર્તિ ઉપર પડે !

‘વાટ સુધાર્થ’માંથી ‘થાઈ-ભારત કલ્ચરલ લોન્’માં ગયા. આ સંસ્કારસંસ્થા ભારતવાસીઓ અને તેમણે મુખ્યત્વે પંજાબીઓ ચલાવે છે. બેંગકોકનો કાપડનો લગભગ બધો વેપાર પંજાબી—હિન્દુ અને સીખ વેપારીઓના હાથમાં છે. ગુજરાતી હિન્દુ કુટુંબો અહીં ત્રણ કે ચાર છે, એ બધાને હું મળ્યો હતો. પણ ગુજરાતી વેરા અને મુસલમાનો અહીં ઠીક સંખ્યામાં છે. સિંગાપોરમાં જેમ ચોક્કીદારો સીખ છે તેમ બેંગકોકમાં સર્વત્ર, સરકારી કચેરીઓમાં પણ ચોક્કીદારો બિહાર અને પહાડી પ્રદેશના લૈયાઓ છે. બેંગકોકમાં, દુકાનો, ઓફિસો અને બેન્કોનાં પાટિયાં ઉપર ઠેર ઠેર દેવનામરી અને ગુરુમુખી લિપિમાં લખાએલાં નામો નજરે પડે છે (કોઈ વાર બહુ ઉતાવળે નજર નાખતાં દેવનામરી અને થાઈ અક્ષરો વચ્ચે સંભ્રમ થાય છે. ન્યૂ ઇન્ડિયાની કચેરીએ પોતાના કર્મચારીઓ માટે તૈયાર કરેલા, થાઈ લિપિની વર્ણમાલાના તુલનાત્મક પરિચય ઉપરથી પણ એ સંભ્રમ સકારણ છે એમ લાગ્યું. એનું કારણ એ છે કે અગ્નિ-એશિયાની કેટલીક વર્ણમાલાઓ દેવનામરીનાં વિભિન્ન પ્રાચીન સ્વરૂપો ઉપરથી જીતરી આવેલી છે.) ‘થાઈ-ભારત કલ્ચરલ લોન્’ એક સારું મુસ્તકાલય, વાચનાલય તથા નિશાળ ચલાવે છે અને ભારતવાસીઓના સાપ્તાહિક સંમેલનો યોજે છે. એના નિયામક શ્રી. ઋણાથ શર્મા શુદ્ધ ખાદીધારી એક પંજાબી વેપારી છે અને એક સાચા કાર્યકર્તા છે એમણે મને ન્યૂ દેવન ખાતે પત્ર લખીને આ સંસ્થામાં જ જીતરવા આમંત્રણપૂર્વક જણાવ્યું હતું, ખાસ તો એટલા માટે કે ‘આ પરદેશમાં હમવતનીને અભણું લાગે નહિ.’ તેમણે સદ્ભાવથી આવકાર આપ્યો. લોન્નું મોટું મકાન તથા વિશાળ પર્તાગણ છે અને તેના એક ભાગમાં હિન્દુ સમાજ તથા નિશાળ છે. તા. ૫ મી મેએ રવિવાર હોર્થ, સાપ્તાહિક સભા હતી. આવી સભાઓમાં, વ્યાખ્યાનો અને પ્રાર્થના વગેરે થાય છે. બધા સામાજિક દરજ્જાના લોકો અને તેમનાં સ્ત્રીગણો હાજર હોઈ, એક પ્રકારના સામાજિક સમારંભ અને ઉત્સવનું વાતાવરણ હતું. આ દર દેશવરમાં, વૃત્તિ મેળવવા માટે

રાતદિન અનેક બચસાચો કુનાર્ગ મનુષ્યોના જીવનનો ધસારો પૂરવા માટે તથા તેમાં નવપદ્ધતિ આણવા માટે, ઉત્સવો અને મિલનો બહુ જરૂરી છે આપણે જૂના તહેવારો અને ઓચ્છવો ગુમાવના જઈએ છીએ, નવા પેદા કરી શક્યા નથી અથવા જૂના ઉત્સવોને નવા જમાનાને અનુરૂપ બનાવી શક્યા નથી અને પરિણામે આનંદનું ઉત્પાદન ઘટી જાય છે એ જિયનિ ઠાઈ રીતે ધૃ નથી બેંગ્કોકના આ સમારજમાં તો જૂના અને નવાનું અનોખું મિશ્રણ હતું, અને હાજર રહેના લોકોનો આશય તો એમાંથી ઠાઈ પણ પ્રકારે આનંદ મેળવવાનો અથ જણાતો હતો. હેન્સે, 'જય જગદીશ હરે'ના ધ્રુવપદવાળું પ્રાર્થનાગીત બધાએ જિભા ધર્ષને સમૂહમાં ગાયું ત્યારે ભારતના જ ઠાઈ ધાર્મિક સ્થાનમાં હાજર હોઈએ એવો અનુભવ થયો શીરાનો પ્રસાદ લઈ આ પીને બધા વીખરાયા.

એ જ મહાનમાં નીચે સ્વામી સત્યાનંદપુરી પુસ્તકાલય અને વાચનાલય આસે છે. સામયિકો અને પુસ્તકો હિન્દી, થાઈ અને અંગ્રેજી એ ત્રણે ભાષાના હતાં. ખીજી કેટલીક ભારતીય ભાષાઓનાં પણ થોડાંક હતાં. બેંગ્કોકના ભારતવાસીઓને પરસ્પરનો સંપર્ક સાધવામાં, સાધારણ લણેલાં માણુઓમાં પણ પરંપરાગત સંસ્કારોને જાગતા રાખવામાં તેમ જ ભારતવાસીઓને થાઈલેન્ડ અને એની સરકારિતાના પરિચયમાં સહાય કરવામાં આ સંસ્થાની સેવાઓ સ્થાપનીય છે.

ત્યાંથી બેંગ્કોકના જગતપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધમંદિર 'વાટ ફોક્ષો' ('એમિરાદ્ડ બુદ્ધ'—માણિક્ય બુદ્ધ)માં અમે ગયા. આ મંદિરને અડીતે રાજમહેલ આવેલો છે, એમાંથી રાજમહેલમાં જઈ શકાય. આ રાજપૂજિત મંદિર છે, એટલે ગિરમાર રહેતાં બેંગ્કોકનાં બહુસંખ્ય બૌદ્ધ મંદિરોની તુલનાએ (એ બધાં મંદિરોમાં બુદ્ધજયંતિના ઉપવસ્યમાં જ તાજેતરમાં કંઈક સાફસફ અને મરામત થઈ છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું.) એની દેખભાળ બહુ સારી થાય છે. મંદિરના અંગ્રેજી નામ ઉપરથી કંઈક જ્ઞાન્તિ થવા સંભવ છે, તેથી લખું છું કે એમાંની બુદ્ધ-

મૂર્તિ લાસ માણેકની નથી, પણ સહેજ સૂખરા રંગના કીમતી પથ્થરની છે. મૂર્તિની દેઠ પાસે અમે જઈ શક્યા, જેવું આપણા દેશમાં દિન્દુ મન્દિરોમાં લાગ્યે બને છે અનેક યાત્રિકો ચૈત્યવંદન કરતાં હતાં અને વાતાવરણ શાન્ત તથા પૂજ્યભાવથી પરિપ્લુત હતું જેઓ બુદ્ધને પુષ્પ કે પુષ્પમાળાઓ ચઢાવવા ઇચ્છે તેઓ એ અંદર લઈ જતાં નથી, કેમકે એ બધું અંદર લઈ જવામાં કચરાનો અને તેની સાફસફીનો પ્રશ્ન જિઓ થાય; આથી મુખ્ય દેવમૂર્તિની બહાર નિશ્ચિત રથજે યાત્રિકો પુષ્પાદિ મૂકી દે છે, અને એ મૂર્તિને પ્રણિપાત કર્યા બાદ અંદર પ્રવેશે છે. ભકનો પાસેથી આ પુષ્પમાળાઓ લઈને એકન કરવા માટે એક બાઈ ત્યાં બેઠેલી હતી.

આપણા દેશની જેમ, અહીં પણ મુખ્ય દેવમૂર્તિની આસપાસ સખ્યામધ નાનાં મન્દિરો હોય છે આ બધાં નાનામોટાં મન્દિરોનાં છાપરાંની આસપાસ નાની નાનુક ઘટડીઓ ટામવામાં આવે છે દરેક ઘટડીના લોલક સાથે, પણ ઘટડીની મહાગ લટકે એવી રીતે ધાતુનું ચપટું પાનુ લટકાવેલું હોય છે પવનની લહેર આવે, એટલે તે પાન હાલે છે અને તેની ગતિથી લોલક ઘટડી સાથે અથડાઈને મગ્નનેા રણકાર કરે છે અને વાતાવરણમાં બધે ઘટડીની મધુરતાનું વાતાવરણ છવાઈ જાય છે. પવનચક્કીઓ અહીં જણાતી નથી, પણ પવનની ગતિનેા આ કેવો કવિત્વમય વિનિયોગ !

‘વાટ ફટ્ટિઓ’ના સિંહદારની બહાર, આવાં રથજે સામાન્ય રીતે હોય તેમ, અનેક ચીજો વેચનારાઓ જિમેલા હતા. પણ એમાં એક ખાસ નોંધપાત્ર વેપાર જોયો અને તે પક્ષીઓ ઉડાડવાનો ! કેટલીક સ્ત્રીઓ ચકવી જેવડાં નાનાં સિંધામી પક્ષીઓની મોટી સખ્યાને પાંજરામાં લઈને બેઠી હતી. પાંજરામાં પુરાયેલા પક્ષીને છોડાવવાનું પુણ્ય જેમને લેવું હોય તેઓ કીમત આપીને એમાંથી થોડાંકને છોડાવે છે. કેટલાકને એ રીતે પખી છોડાવનાં જોયા. આ જરા હાસ્યજનક લાગે. પણ ગાયનો માલિક માય અને ધાસ બન્ને લઈને જિઓ હોય,

એને પૈસા આપીને એમથી થોડુંક ધાસ ખવરાવોએ અને પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યાને સંતોષ લઈએ એ પણ એટલું જ દાસ્યજનક નથી? પરિચિતતાને કારણે અનેક રૂઢિઓની વિવેચના એકાએક ખટકતી નથી.

‘વાટ ફોકેઓ’ના મુખ્ય દેવગૃહની આસપાસ મોટા પ્રદક્ષિણા-માર્ગ છે, અને તેની બીજો ઉપર રામાયણની યાદ પરંપરાને અનુસરતાં સેકડો રંગીન બીરિચિયત્રો છે ચિત્રો બહુ જૂનાં લાગતાં નથી. દરેક ચિત્રની સાથે યાદી લાપામાં સમજૂતી લખેલી હતી તે અમે વાંચી શકતા નહોતા, પણ પરિચિત કથાને સમજૂતી મુશ્કેલ નહોતી. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આ બૌદ્ધ મંદિરમાં રામાયણનાં આદર્શ બધાં ચિત્રો શાથી? રામકથાને ‘રામકેતન’ (સંસ્કૃત ‘રામકીર્તન’ ઉપરથી એ હશે) નામથી સિયામમાં નાનું બાળક પણ જાણે છે. સિયામમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસર્યો ત્યાર પહેલાં આવેલા હિન્દુ ધર્મ સાથે રામકથા પ્રચલિત બની હોય એ સંભાવિત છે. સિયામના ઐતિહાસિક રાજાઓમાં ‘રામ’ નામના રાજાઓ કદાચ સૌથી વધારે છે. અત્યારે ભારતમાં પ્રચલિત રામકથાથી સિયામની રામકથા ટેટલાક કથાશીમાં ભિન્ન છે. એ ભિન્ન અંશોમાંના ટેટલાક, મેંકડો વર્ષ પૂર્વે ભારતમાંથી અસિ એસિયામાં ગયા હોય અને કાળાન્તરે ભારતમાં જીલ્લાઈ ગયા હોય તેમજ ટેટલાક કથાશી અસિ એસિયાની પરંપરાગત કથાઓ અને પ્રચલિત લોકધર્મોમાંથી ઉમેરાયા હોય. એક જ ઉદાહરણ અહીં આપું મેનામ નદીના કિનારે આવેલા ‘વાટ અરુણ’ની પાસેના એક નાના બૌદ્ધ મંદિરના આગળનાં રાવણ અને સહસ્રદેવની મર્તિઓ છે. સિયામી રામાયણ પ્રમાણે, સહસ્રદેવ રાવણનો સલાહકાર હતો અને તેને એક દાગર માર્યા તથા બે દાગર હાથ હતા. સિયામી રામાયણ આજે પણ લોકપ્રિય છે અને તેની મધ્યતા આશરે બે દાગર મુદ્રિત પાનાં જોટલી છે એમ એક જાણકારે કહ્યું. એનો આશરે બસો પાનાંમાં અંગ્રેજી કથાસંક્ષેપ ટેટલાક વર્ષ પહેલાં ખદાર ખર્યો છે તે હાલ મળતો નથી, પણ ‘યાદી-ભારત કલ્પવૃક્ષ લોન્’માં એ પુસ્તક

જોવામાં આવ્યું.

‘વાટ ફોકેઓ’માંથી નીકળીને ફળ અને શાકની મોટી માર્કેટમાં ગયા અને ત્યાંના વ્યવહાર જોવામાં આનંદ પડ્યો આ ઋતુમાં આ પ્રદેશમાં ઠેરી પુષ્કળ અને સરતી મળે છે દર્યાન નામે મોટું ફળ (જેના ઉપર ફણસ જેવા, પણ તે કરતાં અણીદાર કાંટા હોય છે) ૨૦ થી ૨૫ ટિકનનું મળે છે ભારતવાસીની જેમ સિંબામી લોકો પુષ્કળ મરચા ખાય છે અને જનજનતાનાં મરચાં અહીં જોવામાં આવે છે આપણા દેશમાં પાનનું ખીડું હોય છે, પણ પાનની ‘ખીડી’ અહીં જોઈ ખીડીની જેમ એ પાન લાંબું વાળેલું હોય છે નાનાં બાળકો આસોપાનનું કે પીપળાનાં પાનની પીપુડીઓ ખનાવે છે એવો એનો દેખાવ લાગે છે અને અત્તણ્યાને કદપના પણ ન આવે કે આ ખાવાનું પાન હશે એની સાથે લીની સોપારી ચાવવાની

ત્યાંથી નીકળતા એક રથને ‘સુખશાન્તિ’ હોટેલનું અને ખીજે ‘સુધાનંદ’ હોટેલનું પાટિયું જોયું પ્રથમ હિંદુ ધર્મ અને ત્યાર પછી પાનિ અને ખૌદ અસરને કારણે ધણા સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતોત્થ શબ્દો યાઈ ભાષામાં છે સમગ્ર અગ્નિ એશિયાની ભાષાઓ માટે પણ આ વિધાન સાચું છે, પણ હમણાં હું માન યાઈ ભાષાની વાત કરીશ દક્ષિણ સિંબામમાં ‘દ્વારવતી’ છે એને પશ્ચિમ ભારતની દ્વારકા સાથે સખધ હશે ? બેંગલોર પહેલાંનું સિંબામનું પાટનગર ‘અયુધિયા’ (અયોધ્યા) છે એ રામકથાની લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ સૂચક ન ગણાય ? ટિકલના સોમા ભાંગને ‘શર્તાક’ કહેવામાં આવે છે દશ પણ સિંબામી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો ઉછીના લે છે અથવા ચાનું સંસ્કૃત શબ્દો, ધાતુઓ અને પ્રત્યયોની સહાયથી સખ્યાખધ પારિભાષિક અને વૈજ્ઞાનિક શબ્દો તથા ધણીખરી ઔપચારિક અને રાજદ્વારી પદ્ધતિઓનાં નામ ધડી કાઢે છે કારને અહીં ‘રોથ’ (રથ) અને સાપકનને ‘દ્વિયક’ કહે છે ટેન્ડોનનો વાયર ‘દ્વિશબ્દ’ અને એલ્બીનનો ‘આકાશયાન’ છે રેલ્વેના એક અધિકારીને ‘રથચારણપ્રત્યક્ષ’ અને નહેર ખાતાના

ઉપરીને 'વાન્સીમાધ્યક્ષ' કહેવામાં આવે છે. ઉચ્ચ કાર્મના ત્રીપુરેનોનાં નામ હજી મોટે ભાગે મસ્કૂન છે. ત્રિયામર્મ આધુનિક સુધાગઓ અને ટેંગવણી દાખલ કરનાર સજ્જી ચૂનાલોકોર્ન (સમ્પૂર્ણ 'ચૂનાલોકગ્ણ')ના સ્મારકરૂપે બેંગોકમા ચૂનાલોકોર્ન યુનિવર્સિટી છે, હાલના રામનુ નામ પ્રતિષ્ઠાપોષ (સમ્પૂર્ણ 'પ્રતિષ્ઠાપોષ') છે, અને હાલના વડા પ્રધાનનુ નામ બિપુન ((વિપુન) સત્રામ છે.

તા ૬ ફી મેએ સવારે શ્રી ભૂખણવાળાની સાથે નેશનલ મ્યુઝિયમ અને નેશનલ લાયબ્રેરી જોવા ગયો. અમિ ઓશ્યા અને ખાસ કરીને સિયામની કથાના વિશિષ્ટ નમૂનાઓ મ્યુઝિયમમાં જોવાની આરામ સ્વાભાવિક રીતે મહે, અને નેશનલ લાયબ્રેરીમાં પાલિ અને ખીજી પ્રાચીન ભાષાઓની આશરે ૩૬૦૦૦ હસ્તપ્રતો છે. પણ તે દિવસે ગલ્પ્યાન્નિયેક દિનની રજા હોવાથી એ બન્ને સસ્થાઓ બંધ હતી આથી એ દિવસ બેંગોકની ગલીકુચીઓમાં ફરવામાં અને અહીંના થોડાક ગુજરાતી સજ્જનોને મળવામાં માળ્યો.

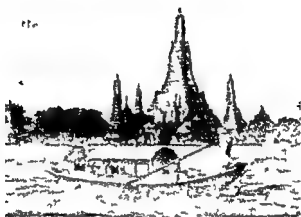
જીવનન્યવહાર કેવી રીતે ચાલતો હતો એનું રસપ્રદ ચિત્ર રાખ ચૂકા-
લોકાનંની અંગ્રેજ શિક્ષિકા મિસિસ એના લિયોનોવેન્સે લખેલા 'એન
ઈંગ્લીશ ગવર્નેસ એટ ધ સિયામિક કોર્ટ' અને 'ધ રોમાન્સ ઓફ
હુરમ' એ બે દળદાર ગ્રંથોમાં મળે છે. ખરું જોતાં, ગર્ભ સદીના
ઉત્તરાર્ધના સમય સિયામી જીવન માટે પણ આ બે પુસ્તકો ભારે
અગત્યનાં છે એના ઉપરથી-મિસિસ માર્ગેટ લેન્ડને લખેલી આકર્ષક
નવલકથા 'એના એન્ડ ધ કીંગ ઓફ સિયામ'ની પુણ્ય નકલો પશ્ચિમના
દેશોમાં ખપેલી છે પણ મિસિસ લિયોનોવેન્સના પુસ્તકોમાં જે ઊંડી
માનવતા અને સહાનુભૂતિ વરતાય છે એને લગભગ બાકાત કરીને,
પ્રસ્તુત નવલકથા ઉપરથી દેવેન્દ્રીએથ મેન્ચરી-ફાક્સ કંપનીએ ઉતારેલા
ચિત્ર 'ધ કીંગ એન્ડ આર્થ' ઉપર થાઈલેન્ડની સરકારે પ્રતિમંધ
મૂક્યો હતો એ વિદેશી ચિત્રોના રસિકોને યાદ હશે.

મેનામ નદીના પૂર્વ કિનારે બેંગકોક છે, જ્યારે પશ્ચિમ કિનારે
નહેરો આસપાસ વસેલું જૂનું શહેર અને જેને અંગ્રેજીમાં 'ફ્લોટિંગ
માર્કેટ (તરતું બજાર) નામે ઓળખવામાં આવે છે તે રચળ છે. તજ રે-
બેંગકોકની ધણીખરી નહેરો તો વાહનન્યવહારની સગવડ માટે પૂરી
નાખવામાં આવી છે.

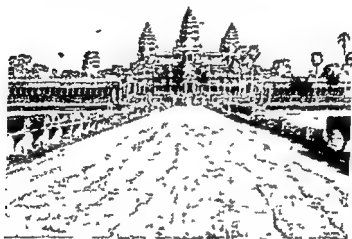
મેનામ નદીમાં ઉપરવાસ થોડુંક ફરીને પછી આસપાસની નહેરોમાં
ત્રણેક કલાક ફર્યા. નહેરોની બન્ને બાજુએ લાકડાનાં હળવાં મકાનો
બધા થાંભલા ઉપર બાંધેલાં, અને તેમાં વસવાટ, દુકાનો અને કારખાનાં,
હોડીઓ બનાવવાનાં અને ફર્નિચરનાં મોટાં કારખાનાં પણ ત્યાં જ.
કાપડ, અનાજ, ફળાં, પાન, શાક, કેરી, મચ્છી અને બીજી પરચુરણ
ચીજો ફરતી હોડીઓમાં વેચાતી હોય કે ભરાતી હોય. ચા-કોફી કે
નાસ્તાની નાનકડી દુકાનો હોડીઓમાં તરતી, એક રથજેથી બીજો રથજે
જાય અહીં તો રાજમાર્ગ કે ગલીકુંચી જે ગણો તે નહેરો, એટલે
પડોશીને ઘેર જવા માટે પણ હોડીનો ઉપયોગ કરવો પડે. સાત-આઠ
વર્ષનાં નાનાં બાળકો, એકબે માણસ જેસી શેઠે એવી ટચુકડી હોડીઓ

આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ચલાવતાં દેખાય. નહેરોની બંને બાજુએ ધણું ખરું વસવાટ હતો અને ત્યાંથી યુવાન ઓછો અને બાળકો પ્રવાસીઓની લોન્ચ આવતી જોઈને આનંદના પોકારો કરતાં હતાં. દેવવાદ પ્રવાસીઓ આ તરતા બજારમાંથી દંધક ચીજો ખરીદતા પણ હતા. કવચિત્ નહેરના કિનારે લોવી વનરાઈ અને ઉઘાન જેવું હતું. દેવલીક નહેરો તદ્દન સાંકડી મટશે જેવી હતી. નહેરોનાં પાણી, નદીથી તદ્દન જુદાં, ગંદાં હતાં અને કિનારે રહેતાં કુટુંબોનાં આંગણાં આ નહેરોમાં જ હોવાથી પણ એમાં પારાવાર ગદગદી થતી જોઈ શકાતી હતી. માણસો પાણીની અદર જ કેવી રીતે રહે એનો દંધક ખ્યાલ આ પર્યટન ઉપરથી આવ્યો. એ કાશ્મીર જોયું નથી, પણ મારી સાથેનાં એ જાણતવાસી મિત્રોનું એમ કહેવું હતું કે ત્યાંનું તરતું બજાર આસપાસની નિર્સર્ગશ્રીને કારણે બેગકોક કરતાં ઘણું વધારે મુન્દર છે.

તરતા બજારમાંથી પાછા ફરતાં, બુદ્ધજયંતિ અંગે હોડીઓનું સમઘસ તા. ૧૪મી મેએ નીકળવાનું હતું તેની તાલીમ લેતી મગદારી હોડીઓ જોઈ એમાં મોટા બાગે નીકળસેનના માણસો હતા. એ સમઘસમાં, મોનેરી હલેસાવાળા એક મોનેરી હોડી હતી. સમઘસના દિવસે બુદ્ધની મૂર્તિ એ હોડીમાં સ્થાપિત કરવાની હતી.

‘વાટ અરુણ’—બેગોટા

‘એંજોર વાટ’—કંબોડિયા.

શરૂ થયું હતું. બપોરે ત્યાં પાછા આવી પહોંચ્યા ત્યારે એર-કન્ડિયની આફિમેથી સંદેશો આવેલો હતો કે તા. ૧૨મી મેએ મુંબઈ જવા માટેની મારી પ્રવાસવ્યવસ્થા નિશ્ચિત છે. સ્વદેશ નિકટ આવતો જાય છે એ કલ્પના કેટલી હલ્લુ-છે!

તે સાંજે બેંગકોકના જાણીના ચોખાના વેપારી શ્રી. ગાંગણ પ્રેમજીતે ત્યાં જમવા ગયો, અને થોડા કલાક ત્યાં ગાળ્યા એ પેટીના બે મુખ્ય વ્યવસ્થાપકો શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ અને શ્રી. ચિમનલાલ શાહ સંસ્કારપ્રેમી યુવાનો છે. સીલોનના વેપારી શ્રી. શાન્તિકુમાર ઝવેરી જેઓ લંડન અને સિંગાપોરમાં મળ્યા હતા તેઓ પાછા અહીં પણ મળ્યા.

રાત્રે 'મિનિસ્ટ્રી ઓફ કલ્ચરલ એફેર્સ'ના સભાગૃહમાં સોવિયેટ નૃત્યકારો અને સંગીતકારોનો એક ઉત્તમ કાર્યક્રમ જોયો. આ મંડળનો કાર્યક્રમ ગયે વર્ષે ભારતમાં થયો હતો એમ રશિયન એક્ઝમ્પી ખાતાના એક અમલદારે કહ્યું.

રાત્રે બાર વાગ્યે શ્રી. મનમોહનને ઘેર આવી, ત્યાંથી ટેકસી ઠરાવીને (બેંગકોકમાં ટેકસીઓને-મિટર-હોતા નથી, એટલે દર વખતે રકત્રક કરીને ભાવ ઠરાવવો પડે છે તેમજ પરદેશીઓ કે અજાણ્યાઓને હોટવાની ટેકસીવાળાઓ પણ સારી તક લે છે) હોટેલ ઉપર આવ્યો, કેમકે બીજે દિવસે, તા. ૮મી મેએ સવારે કંબોડિયા જવા માટે નીકળવાનું હતું.

દેશમાંથી નીકળ્યો ત્યારથી દેશમાં પાછો આવ્યો ત્યાંસુધીનો લગભગ અગિયાર માસનો મારો પ્રવાસ બધી રીતે સુખરૂપ હતો એ વાતનો મેં આ પહેલાં પણ નિર્દેશ કર્યો છે એમાં અણધારી મુશ્કેલીઓ તો ન કહીએ, પણ અણધારી વિચિત્રતાઓ અને વિસદ્ગુણતાઓનો અનુભવ મને માત્ર બે પ્રસંગે થયો. એક તો પાસપોર્ટમાં કંબોડિયા જવા માટેનું 'એન્ડોર્સમેન્ટ' લેનાં લંડનમાં, અને બીજું, કંબોડિયા

પહેાંચ્યા પછી ત્યાંના તંત્રનું અધેર અનુભવતાં. ભારત છોડયું ત્યાર પહેલાં યાઈલેન્ડ અને કંબોડિયા જવાનો મારા વિચાર નહોતો, તેથી તે દેશોની મુક્તાકાત લેવાની પરવાનગી મારા પાસપોર્ટમાં નહોતી. લંડનમાં રહો તે દરમિયાન વિચાર બદલાયો, અને ૧૯૫૬ની તા. ૧૩મી એપ્રિલે (જર્મની જવા માટે નીકળ્યો તેના ત્રણ દિવસ પહેલાં) ઇન્ડિયા હાઉસના કોન્સુલેટ વિભાગમાં, આ બે દેશોના 'એન્ડોર્સમેન્ટ' લેવા માટે ગયો. એ વિભાગના એક અમલદાર સાથે આ બાબતમાં મારે સમૂહ સંવાદ થયો અને ત્યાર પછી જે બન્નું એનો શબ્દશઃ અહેવાલ અહીં આપું છું. બન્ને પક્ષે સંપૂર્ણ વિવેક અને અદ્યક્ષ દર્તા એ નોંધવું જરૂરી સમજું છું.

અરજદાર—“મારા પાસપોર્ટમાં યાઈલેન્ડ અને કંબોડિયાનું ‘એન્ડોર્સમેન્ટ’ જોઈએ છે.”

અમલદાર—“કંબોડિયા શું છે?”

અરજદાર—“કંબોડિયા એક દેશ છે.”

અમલદાર—“પણ અમે તે વિષે કદી સાંભળ્યું નથી.”

અરજદાર—“લંડનમાં કંબોડિયાનું એમ્બેસીખાતું છે; ત્યાં હું ગયો હતો. તેમનું આ સરનામું અને ટેલીફોનનંબર છે. એમને તમે પૂછી જુઓ કે તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ?”

અમલદાર—(પોતાના ટેબલ ઉપરનો એટલાસ ખતાવીને) “પણ આ એટલાસમાં તો કંબોડિયા ખતાવેલું નથી.”

અરજદાર—“એ જૂનો એટલાસ હતો. કંબોડિયાનો સમાવેશ હિન્દી ચીનમાં થતો હતો અને તે ફ્રેન્ચ સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો. એ દેશ થોડાં વર્ષ પહેલાં જ સ્વતંત્ર થયેલો છે, એટલે જૂના એટલાસમાં કદાચ એ જુદો નંદિ ખતાવ્યો હોય.” (થોડીક નિરાશા સાથે, એટલાસ હાથમાં ધર્ધ મેં જોવા માંડ્યો. પણ સફલાગ્યે, એ નવો એટલાસ હતો અને તેમાં કંબોડિયાનું

જુદું રાજ્ય બતાવેલું હતું અને જ્યાં મારે જવું હતું તે ‘બેંગકોક વાટ’ પાસેનું નાનકડું સીમરીપ પણ એમાં દર્શાવેલું હતું. બેંગકોકથી કેવી રીતે સીમરીપ જઈને મારે પાછા બેંગકોક આવવું છે એ મેં નકશાને આધારે બતાવ્યું, એટલે જગતમાં કે નકશામાં કંબોડિયાના અસ્તિત્વ-અનસ્તિત્વનો વિષય ચર્ચાપાત્ર ઝલ્યો નહિ.)

અમલદાર—“ પણ અમે કંબોડિયાનું ‘એન્ડોર્સમેન્ટ’ કદી આપ્યું નથી. ”

અરજદાર—“ પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે તમે કદી તે આપી શકો નહિ. આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ અને વેપારીઓ મોટે ભાગે પશ્ચિમના દેશોમાં આવે છે, કેટલાક વેપારીઓ જાપાન વગેરે પૂર્વના દેશોમાં જાય છે કંબોડિયામાં ભાગ્યે કોઈ જતું દરો. વળી જે જનાર દરો તે આ બધી વિધિ ભારતમાં કરતા દરો. કંબોડિયા જવા ઇચ્છનાર કોઈ ભારતવાસી તમને લંડનમાં ન મળ્યો હોય એ સ્પષ્ટ શકાય એવું છે ”

અમલદાર—“ પણ અમે એશિયાના દેશોમાં લશ્કરી અને રાજકીય પરિસ્થિતિ અસ્થિર છે. તેથી તે દેશોના ‘એન્ડોર્સમેન્ટ’ માટે દિલ્હી પુઝાવવું એવી ભારત સરકારની સૂચના છે. ”

અરજદાર—“ એ વિશે મને ખબર નથી. પરંતુ ભારત સરકારની એ પણ સૂચના છે કે પરદેશ જતા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને જોઈતી બધી સહાય અને સલાહ આપવી. હું રોકફેવર ફાઉન્ડેશનના આમત્રણથી પ્રવાસે નીકળ્યો છું. કંબોડિયા જવામાં મારો આશય, આપણા દેશની પુરાતન સંસ્કૃતિના જે અદ્ભુત અવશેષો ત્યાં છે તે જોવાનો છે, અને એ કામમાં તમે મને સહાય આપો તો ભારત સરકારની સૂચનાને એ અનુરૂપ થશે. ” (આમ કહીને, રોકફેવર ફાઉન્ડેશનનો

આમંત્રણપત્ર તથા મારી યુનિવર્સિટીએ આપેલ ઓળખપત્ર વગેરે કામગીરી મેં તેમને બતાવ્યા.)

અમલદાર—(તે વાંચીને) “આટલા બધા રૂપિયા! તમે બાગ્યશાળી માણસ છો. (એ વિષે થોડીક વાતચીત) અમારી મુશ્કેલીઓ તો છે જ. પણ આ બધું મારા ઉપરીને દે બતાવું છું અને આ બાબતમાં તેમની સલાહ લઉં છું.”

અરજદાર—“પણ મને ‘એન્ડોર્સમેન્ટ’ ન આપવું હોય તો એકનગ્ની નિર્ણય મહેરબાની કરી ન કરશો. મને બોલાવીને ચર્ચા કરજો.”

અમલદાર—(થોડી વાર પછી બહાર આવી) “મેં બધું ઠેકાણું પાડી દીધું છે. તમને ‘એન્ડોર્સમેન્ટ’ કરી આપીશું.”

અરજદાર—“ધન્યવાદ”

મારી પામેથી જરૂરી ફી, પાસપોર્ટ વગેરે લેવામાં આવ્યાં, અને મારે ખીજે દિવસે (તા. ૧૪ મી ઓગસ્ટે) સાંજે પાસપોર્ટ પાછો લેવા માટે આવવાનું હતું. બરાબર નિયત સમયે એ લેવા ગયો ત્યારે પાસપોર્ટ જ હાથ લાગતો નહોતો. પરદેશમાં કોઈનો પાસપોર્ટ ખોવાય એ તો બારે હોનારત જેવું ગણાય. થોડી વાર પછી માલૂમ પડ્યું કે પેલા અમલદાર આગળની વિધિ માટે પાસપોર્ટ મોકલવાનું ભૂલી ગયા હતા! એફિસ બંધ થવા આવી હતી, એટલે તે દિવસે તો આગળની વિધિ શક્ય નહોતી, એટલે મારે ખીજે દિવસે ફરી આવવાનું હતું. પણ ત્યારે તો પાસપોર્ટ મળવો જ જોઈએ એવું આખરીનામું મેં રજૂ કર્યું, કેમ કે ત્રીજે દિવસે સવારે મારે જર્મની જવા માટે નીકળવાનું હતું. મેં શાન્તિ જાળવી એ બદલ પેલા અમલદારે મારી પ્રશંસા કરી, પણ તે સાથે તેમની એ ફરિયાદ હતી કે કેટલાક ભારતવાસી ગરિબાનુ—પાસ કરીને સીખ ફરિયાઓનું વર્તન અવિવેકી હોય છે, એ ભારત સરકારે પેલાના અમલદારોને પૂરી અદખ રાખવાની સૂચના

આપેલી હોઈ, તેમને શાંતિ રાખવી પડે છે। તેમની શાન્તિ અને સમૃદ્ધિને અંગ્રજિ આપીને મેં વિદાય લીધી.

આ પ્રસંગ તો મયે વર્ષે લંડનમાં બન્યો, પણ કબોડિયા ગયા પછી જે અનુભવો થયા (એ વિષે હું થોડીક વાર પછી લખીશ) તેથી એનું સ્મરણ તાજું થયું વિદેશોમાં જ્યાં માટે ભાગતના નામ-ગિકાને પરવાનગી આપનાર, ભારતીય પરદેશ ખાતાની એક વરિટ કચેરીના કર્મચારીને, જ્યાં સેંકડો વર્ષ સુધી ભારતીય સંસ્કારિતાનું એકચક્રી રાજ્ય હતું તે કબોડિયાના નામની પણ જાણ નહોતી, એ જોટનું હાસ્યજનક તેટનું ખેદજનક હતું. અને કબોડિયાથી પાછા વળતાં, એ દેશના તંત્રની ગેરઆવડત અને રીઠાપણનો જે અનુભવ થયો એ પણ હમેશ માદ રહે એવો હતો.

ઉત્તરગરો અને થાક બન્ને ભેગા થયા હતા, એટલે હોટેલના પોર્ટરે તા. ૮ મી મેએ સવારે, બેંગકોકમાં જમાડ્યો નહોત તો મારું નીકળવાનું મુશ્કેલ બની જત સવારે સાડાપાંચ વાગ્યે, ‘ગેયલ એર-કંબોજની’ની બસ લેવા આવી. સાન વાગ્યે એન્-પોર્ટ ઉપર આવી પહોંચ્યા અને નારતો કર્યો. કંપનીએ બિનારુઓ માટે એટલે બધી સરળતા કરી દીધી હતી કે અમારે માત્ર વિમાનમાં બેસવાનું જ કામ

જિનીવા-કુગર અગે નિભાયેલા, આંતરરાષ્ટ્રિય કમિશનના સભ્ય તથા દેશો છે ભારત પોલેન્ડ અને કેનેડા એમાં કેનેડિયન કમિશનના આ ભાઈ સભ્ય છે ઉત્તર વિયેટનામના પાટનગર હેનોઈમાં ૭ માસ ગયા છે (અમિ-એશિયાના ઇતિહાસ અને સર્જનના રસિકો માટે હેનોઈની 'ફ્રેન્ચ રૂઝ' એન્ડ એન્કાઈર્ડ્સ ઓરિયેન્ટ'—દૂર પૂર્વની ફ્રેન્ચ સંપ્રદાયનું મુખ્ય નામ સમરણીય છે થોડાક યુવાન ફ્રેન્ચ પુરાવિદોએ આરબેની આ નાની સમ્રાટ દાળા-તરે વિશાળ વટવૃક્ષ મની અને તેનું કામ જગ મશકુર બન્યું ફ્રેન્ચ પ્રજાની કૌતુહલિતા અને તેના વિદ્વાનોની અદ્યત્થ જિજ્ઞાસા તથા ખતનો એ સરથા મર્નિમત નમૂનો મની પણ ખીજુ વિશ્વયુદ્ધ, હિન્દી ચીનમાથી ફ્રેન્ચોની હમવપટ્ટી અને વિયેટનામના ભાગના—એ બધાને પરિણામે એ ખનામ યઈ ગઈ મિ નિશ્ચિત્તના કહેના પ્રમાણે ભાગે જ કોઈ ફ્રેન્ચ વિદ્વાન કે વિદ્યાર્થી હવે ઉત્તર વિયેટનામમાં દશે) સીમરીપ પહોચનાં સુનીનો દોઢ કલાક કેપ્ટન નિશ્ચિત્ત સાથેની વાતોમાં જ ગયો (તેમની સાથે વાત કરતાં એ જાણ્યું કે કેનેડાની વસ્તીનો ઠીક ભાગ ફ્રેન્ચ ભાષા બોલતો હોઈ ત્યાં કેન્દ્રીય સરકારમાં પણ અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ એ બે માન્ય ભાષાઓ છે પરંતુ ફ્રેન્ચ ભાષા બોલનારા પ્રદેશોમાં તો ફ્રેન્ચ જ મોન્ટ્રિયલમાં ખાર-તેર ફ્રેન્ચ અખબારો બહાર પડે છે, પણ અંગ્રેજી માત્ર બેત્રણ ! પણ અંગ્રેજી ભાષા વધારે વ્યાપક હોવાથી, ફ્રેન્ચ બોલનારા અંગ્રેજી શીખે છે, પણ અંગ્રેજી બોલનારા ફ્રેન્ચ શીખવાની પરના કરતા નથી ! આપણા દેશમાં પણ હિન્દી અને પ્રાદેશિક ભાષાઓ સમઘર્ષમાં આવી જ કઈકે પરિસ્થિતિ નથી ?) ડૉ જુનિયન જહોન્સને વખેતુ અને મિયાસ ખાતેના રધાસ્વામી સરથાને પ્રવૃત્ત કરેતુ 'ધી પાથ ઓફ ધ માર્ટર્સ' એ પુસ્તક તેઓ વાચતા હતા એમાથી અમારી વાતોનો આરભ થયો આ લશ્કરી અમનદાર અસત સાત્તિક પ્રવૃત્તના જણાયા કેટલાક માસથી તદ્દન નિરાશિષાહારી બન્યા છે, અને તેમ કર્યા પછી શરીર અને મન બન્ને વધારે સારુ કામ આપે છે એવો તેમનો

વ્યક્તિગત અનુભવ છે. અહિંસાની જામિ ભારતમાં, પંજાબ અને કલકત્તામાં નિરાશિષ આહાર મેળવવામાં પોતાને મુશ્કેલી પડી એ વિષે તેમણે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. ભારતની આધ્યાત્મિક ચિંતનપરંપરાના એ પરમ પ્રશંસક, અને કર્મ અને યુનર્જનના સિદ્ધાન્તોમાં ઊંડી શ્રદ્ધા ધરાવનારા જણાયા પરસ્પરની રુચિઓમાં અમને એટલું સામ્ય લાગ્યું કે કોઈને થોડા વેદિયાવેડા લાગે તોપણ અહીં નોંધવાનું મન થાય કે જાણે કોઈ પરમ તરવે અહીં અંતરિયાળ અમને મેળવ્યા. આ વિચાર પહેલાં તેમણે વ્યક્ત કર્યો, ત્યારે પેલો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક મેં કહ્યો કે—

यथा वाष्ठ च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यमेयातां तद्वत् भूतसमागमः ॥

અમે કલાકો સુધી આ જ રીતે વાતો કરી શકત, પણ સાડાનવ વાગ્યે સીમરીપ આવ્યું, અને અમે ભાવપૂર્વક એકબીજાની વિદાય લીધી.

ગામનું સીમરીપ નામ એ નામે ઝોળખાતી નદી ઉપરથી છે. સીમરીપનું એર-પોર્ટ એટલે એક નાનો ‘રન વે’ અને એક નાનો એરડો. લાઇટની વ્યવસ્થા નહિ, એટલે બનતાં સુધી રાત્રે કોઈ વિમાન ઊતરી શકે નહિ એર-પોર્ટ ઉપર કોઈ કાયમી સ્ટાફ જ નહિ. વિમાન આવવાનું હોય ત્યારે ગામના પેલિસ-રેશનમાથી એમણે માણસો એર-પોર્ટ ઉપર આવે અને આવના જતા ઉતારુઓ માટે જરૂરી વિધિ પતાવીને ઉતારુઓ સાથે જ પાછા ગામમાં આવ્યા જાય. તડકામાંથી બચવા માટે અમે વિમાનની પાંખની ડાયામાં ઊભા રહ્યા. થોડી વારમાં કાયદાની વિધિઓ પતાવીને ‘ગ્રાન્ડ હોટેલ’ની બસમાં હોટેલ ઉપર આવી પહોંચ્યા. એર-પોર્ટથી હોટેલ પાંચેક માર્મલ દુરો. બધે આરક્ષાસ્થના સુંદર રસ્તાઓ, પણ એની બન્ને બાજુએ, ગરમ દેશોનાં જંગલોમાં જ હોય એવી ધેધૂર વનરાજિ. તાપ પણ પુષ્કળ દસ વાગ્યે હોટેલ પહોંચ્યા, અને તુરંત જ સાડાદસ વાગ્યે, બસમાં, ત્યાંના મનિદરસમુદાય પૈકી ‘એંગકોર થોમ’ના પર્યટને નીકળ્યા.

‘એંગકોર’ નામનું કોઈ ગામ અત્યારે અહીં નથી. સીમરીપમાં આશરે ૭ હજાર માણસની વસ્તી છે અને ત્યાં જે કંઈ છે તે મુખ્યત્વે ‘એંગકોર વાટ’ના પ્રવાસીઓને આભારી છે. થોડીક હોટેલો, સરકારી મકાનો, નાનું બજાર, એક નાનું સિનેમાઘર, થોડાક નાના બંગલા, ગરીબ વસ્તીનાં છાપરાં, અને આસપાસ માઈલો સુધી ખ્વસ્ત મન્દિરોનો સમુદાય ! ‘દેશનાડા’નો અર્થ જેમ ‘મન્દિરોનો સમુદાય’ થાય છે તેમ ‘એંગકોર વાટ’ને પણ ‘મન્દિરોના નગર’ તરીકે જ વર્ણવી શકાય. ફ્રેન્ચ ગભ્યઅમલ દરમિયાન વિકમેલી ‘ટુગિઝમ’ની અઘનન સગવડો જે ન હોય તો પગે ચાલીને આ બધું જોવા માટે પંદરેક દિવસ અવશ્ય જોઈએ. ઉપર્યુક્ત ‘આન્ડ હોટેલ’—પેરિસની મધ્યમ કક્ષાની હોટેલો જેવી સગવડભરી છે. સીમરીપની સીમા ઉપર નદીકિનારે ટેકરી ઉપર આવેલા એના મકાનના ઉપકા, માળની બારીઓમાંથી, પશ્ચિમના સ્પર્ધામય ઝડપી જીવનથી સાવ દૂર રહેલા આ ગ્રામપ્રદેશની ધીરી ધીરી પ્રવૃત્તિ અને એને હુંફાળી ગોદમાં સમાવતી પ્રકૃતિ—એ બન્નેનો જાણે સતત સહકાર અનુભવાતો હતો. હોટેલમાં લીફ્ટ છે, પણ તે સાથેની મોટર નથી, કેમકે ૧૯૪૧માં જાપાનનું આક્રમણ થયું ત્યારે જાપાની લશ્કરે પોતાના ઉપયોગ માટે તે કાઢી લીધી હતી અને ત્યાર પછી નવી મોટર મૂકવામાં આવી નથી ! પરંતુ અહીં લીફ્ટની એવી જરૂર પણ રી છે ! આન્ડ હોટેલ મો. વર્ગોઝ નામે એક જાડો, આનંદી ફ્રેન્ચ મૃદુસ્થ ચક્ષુએ છે એના ‘ટુરિઝમ વર્ગોઝ’ના નિયત કાર્યક્રમો આ અગમ્ય પ્રદેશમાં દેશદેશના પ્રવાસીઓને આશીર્વાદરૂપ છે. બસ અને જીપના એક નાના કાફલા ઉપરાંત બે હાથીઓ પણ તેણે રાખ્યા છે, સાથી કે પ્રાચીન કાળના રાજાઓની જેમ હાથી. ઉપર બેસીને જેમને એંગકોર વાટ જોવાની ઇચ્છા હોય તેઓ તેમ કરી શકે.

એંગકોર વાટનાં ખડેશની સૌ પહેલી ‘રોધ’ ઈ સ. ૧૫૭૦માં એક કેથોલિક મિશનરીએ કરી હતી; પણ તે આ બધું અને

અદ્ભુત ખડેરોને સેતાનતી કરામત માનતો હતો ! સત્તરમા સૈકામાં થયેલા સંખ્યાબંધ નકશાઓમાં ‘ઓન્કો’ (Onco, ઝેંગકોર) નામે સ્થળનો નિર્દેશ છે, પણ આ તરફ સૌ પહેલાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચવાનું માન ફ્રેન્ચ પ્રકૃતિવિદ્ અને ફોટોગ્રાફર હેનરી મુહોતને ધટે છે. એનું પ્રવાસવર્ણન ઈ. સ. ૧૮૬૩માં બહાર પડ્યું છે. એ પછી સાઈગોનથી ચાર્લ્સેન્ડ જવા માટે નીકળેલા એક ફ્રેન્ચ લશ્કરી મિશનને રાજકીય કારણસર કેટલાક માસ સીમરીપમાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું, અને તે સમય એના સભ્યોએ ઝેંગકોર વાટના મંદિર-સમુદાયનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવામાં ગાળ્યો. એ મિશનના નેતા ગાર્નિયરે તે વિષે લખેલું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૮૭૩માં પ્રસિદ્ધ થયું. ઝેંગકોર વાટ અને ત્યાંના શાસક ખમેર રાજવંશના ઇતિહાસના, ઉત્તમ સાહિત્યિક સંસ્કૃત ગદ્ય અને પદ્યમાં લખાયેલા એના બહુસંખ્ય શિક્ષણોપોના અને કંબોજ, ચંપા આદિના ભારત સાથેના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સંબંધોના ઇતિહાસના અભ્યાસનો ત્યારથી આરંભ થયો. આ આખોયે મંદિર-સમુદાય ત્યારે ગાઠ જગતોથી વીંટાયેલો હતો. પણ આજે ત્યાં જગતમાં મંગલ દેખાય છે. ફ્રેન્ચ વિદ્વાનોનો અચંડ પરિશ્રમ અને કલાદૃષ્ટિ તથા ફ્રેન્ચ ઇજનેરીની શુદ્ધિ—અન્નેના મુભગ સમન્વયનું પરિણામ અહીં નજરે પડે છે. આ પ્રદેશો વિષે થયું ખરું મૌલિક કામ ફ્રેન્ચમાં થયું છે, પણ એ બધાનું સારતત્ત્વ મહણ કરીને લખાયેલો, કંબોડિયાના ઇતિહાસ વિશેનો અઘનન અને શ્રેષ્ઠ અગ્રેજી મન્યુ, સદ્ગત એલ. પી. સિંગે ૧૯૫૩માં પ્રકટ કરેલ, ‘એન્સ્યુ-ટ ખમેર એમ્પાયર’ છે. એના કર્તાએ સાઇગોન ખાતે અમેરિકન કોન્સલ તરીકે કેટલાંક વર્ષ મુઝી કામ કર્યું હતું, અને વર્ષો પહેલાં તેમણે પ્રકટ કરેલી પુસ્તિકા, ‘પિલિગ્રમેજ દુ ઝેંગકોર’ (ઝેંગકોરની યાત્રા) વિગતેન થયેલા એક મહાન હિન્દુ સામ્રાજ્યના આ ભગ્ન-અદ્ભુત પાટનગરના પ્રત્યેક પ્રવાસીએ વાંચવા જેવી છે. રમેશચંદ્ર મજમુદાર, નીલકંઠ શાસ્ત્રી વગેરે ભારતીય વિદ્વાનોએ આ

દિશામાં સારું કામ ક્યું છે. એ જાણના સાર કે એનું વિવેચન અહીં અનાવશ્યક છે. મારા ધ્યાન પર ચઢી તે વિગતો અને મુશ્કયા તે વિચારો જ અહીં નોંધું છું.

અમાગ પર્યટનમાં ભોમિયા તરીકે, પચીસેક વર્ષનો એક ગામડિયા જેવો છોકરો હતો. તેણે પહેલાં તો અંગ્રેજીમાં સમજાવવા માંડ્યું, પણ પછી પોતાના અંગ્રેજીથી કંઈક શરમાઈને, I am a French Guvade (હું ફ્રેન્ચ ભાષા બોલનાર ભોમિયો છું.) એમ કહીને તે ફ્રેન્ચ બોલવા માડ્યો. આ પર્યટનમાં અમે પચીસેક જણા હતા, તેમાં મોટે ભાગે અમેરિકનો, થોડાક ચીનાઓ (તે પણ અમેરિકન નાગરિકો), બેત્રણ અંગ્રેજો, બેત્રણ કબોડિયનો, અને એક ટું ભારતવાસી—એટલા હતા. એમાં સાધારણ ફ્રેન્ચ જાણનાર ત્રણચાર જણ હશે, એટલે સૌના આગ્રહથી તેણે અંગ્રેજીમાં બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું. મીમરીપમાં અંગ્રેજીનો કોઈ શિક્ષક નહિ હોવાથી, આમેરિકન રેકર્ડની સહાયથી પોતે અંગ્રેજી શીખ્યો હોવાનું તેણે જણાવ્યું ! એના અંગ્રેજી ઉપર ફ્રેન્ચ ભાષાની પૂરી ઝાંચા દેખાતી હતી, તોપણ આ રીતે અભ્યાસ ક્યો હતો એ જોતાં એનું ભાષાપ્રભુત્વ ખરેખર પ્રશ્નસ્થ હતું. માત્ર એને એવી લાગણી થતી હતી કે આ પરદેશીઓ કરતાં પોતે જિતરતું અંગ્રેજી બોલે છે એ તેને આશ્વાસન આપતાં ક્યું કે જાપાનમાં અંગ્રેજી બોલનારા ભોમિયાઓ સાવ ભાંગ્યુંતડ્યું બોલે છે એમની તુલનાએ તો એ ધણું સારું બોલતો હતો !

‘એંગકોર વાટ’ એ સીમરીપ પાસેના એક વિશિષ્ટ હિન્દુ મંદિરનું નામ છે, જે અહીંનાં મંદિરોમાંથી સૌથી મોટું છે; પણ સામાન્ય અર્થમાં, આ આખાએ ‘દેવકુલપાટક’ને એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. ‘એંગકોર વાટ’નો શબ્દાર્થ છે ‘એંગકોરનું મંદિર.’ એંગકોર એ કબોડિયાનું ત્યજ્યેલું પ્રાચીન પાટનગર છે એના સ્થાન ઉપર આ બધાં મંદિરો આવેલાં છે. એમાં સૌ પહેલાં અમે ‘એંગકોર થોમ’ જોવા ગયા. ત્યાં જ્યાં અમે થોભતા ત્યાં કબોડિયન કારીગરીની છરીઓ, નાની

કુદાડીઓ, ધનુષયાણ, અને 'ન્યૂ-કાર્ડ' (અથવા આ કાર્ડની ફોટોગ્રાફી અને મુદ્રણ, પાશ્ચાત્ય દેશો અને જાપાનનાં કાર્ડ કરતાં ધણું જંગમનાં હતાં) મળતાં, તથા કિનારાના મખન તાપમાંથી અચવા માટે પહોળી કિનારીવાળી વાંસની દોટ પન્ન વેચતી.

'એંગોર' થોમ 'મા' થોમનો અર્થ 'મદાન' થાય છે; એનો વિસ્તાર અભિયાર કીચેમિટરનો છે 'એયોન'નું પ્રસિદ્ધ મંદિર એની અંદર આવેલું છે, જે સોમશ્વર જીદની મુખમુખ્યો મટે વિશ્વવિખ્યાત છે દક્ષિણ ભાગનાં સૌથી વિશાળ, નજરસદૃશ મંદિરોની યાદ આપના આ ખડેરમાં કુલ ૫૦ જીરનો છે અને દરેક જીરનમા, ચારે દિશાએ અવલોકનાં જીદનાં ચાત્ર મુખ છે, એટલે કે કુલ ૨૦૦ મુખ છે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ સર્વે મુખાકૃતિઓ, પરસ્પરથી સાર અલિખ હોય તેમ, એકસરખું પ્રસન્ન શાન્ત રિમ્મ કરે છે. આટલા મોટા વિસ્તારમાં જ્યાં નજર કરે ત્યાં આ સોમશ્વર મુખમુદ્રા નજરે પડે એની અસર કોઈ આગંતુક ઉપર તો અવર્ણનીય છે. પ્રારંભમાં એમ મનાવું કે આ સ્થાપત્ય જાવાનાર રાગ રાગ્યવર્મનની એ મુખમુદ્રા છે. પરંતુ હવે છેલ્લા કેટલાક દશકાથી એ નિશ્ચિત છે કે ચારે દિશાઓને અવલોકના સોમશ્વર જીદની એ મુદ્રાઓ છે. આ સ્થાપત્યની મધ્યમાં આવેલા મુખ્ય જીર ૪૪ મિટર જાંચો છે.

'એયોન'ની આસપાસ અને અંદર અમે ધણું ફર્યા એના દ્વાર આગળ જ સુતેલા જીદની એક સુંદર મૂર્તિ છે. આ પ્રકારની મૂર્તિઓ યાઈલેન્ડ અને કમોડિયામાં ધણી સામાન્ય છે, અને કોઈ પણ દિન્દુતે તો આપણા દેશમાં મુપરિચિત એવી શેષશાયોની મૂર્તિની યાદ આપે છે. ગરુડની મૂર્તિઓ સંખ્યાગ્રંથ છે—જે ગરુડ અર્વાચીન યાઈલેન્ડનું એક પ્રતીક છે.

અહીં માર્યા કપાયેલી અનેક જીદમૂર્તિઓ છે ધણેય મધ્યે મંદિર-માના ગોખલાઓ મૂર્તિરહિત છે, જેવું આપણા દેશનાં ખડેરમાં

અનિ સામાન્ય છે. આના કારણરૂપે અમને ‘આદ્યજોતું ધર્મજનન’ આપવામાં આવ્યું । તે પણ કારણ હતું, પરન્તુ સૈકાઓ મુધી પોતાના આ મંદાન વારસાનું સંપૂર્ણ વિસ્મરણ કરનાર કંબોડિયાની પ્રજા પણ એટલી જ જવાબદાર છે.

‘ખેયોન’નાં શિલ્પો જેમ કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ છે તેમ ઐતિહાસિક કંબોડિયાના જીવન પરત્વે પણ એટલા જ રસપ્રદ છે. ખમેર સામ્રાજ્ય એ કાળે અગ્નિ એશિયામાં સૌથી જળવાન હતું. અહીંનાં શિલ્પોમાં જળ અને વ્યથા ઉપર યુદ્ધના તથા ખુશ્કી લશ્કર અને નૌકાસૈન્યની કવાયતના દરશો સામાન્ય છે. ખમેર સૈન્યના પોશાક અને હથિપાશની ઝીણામાં ઝીણી રિતો આ શિલ્પમાંથી મળે છે, તથા નદીઓ અને ખાડીઓથી વીટાયેલા આ પ્રદેશની હોડીઓ અને વહાણોનાં પણ એટલાં જ દરશો તેમાં છે. યુદ્ધમાં વપરાતા રથ પણ નોંધપાત્ર છે. મોટે ભાગે જે પૈડાંના એ રથ છે અને બળદ અથવા પાડા એને જોડેલા છે. લશ્કરને પુરવઠો આપનાર કંટકિયા વેપારીઓ તમામ પોશાક અને રસોઈનાં વાસણો પણ લઈને સૈન્યની સાથે જ પ્રવાસ કરે છે. રાજમહેલમાં રાજાની પરિચર્યામાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ હોય છે, અને તેને વિજ્યના સમાચાર શત્રુ-સેનાપતિઓનાં કપાયેલાં માથાંની બેઠ વડે આપવામાં આવે છે. રાજાના વિનોદ માટે જે નૃત્યાદિ અને મસ્તકયુદ્ધના પ્રયોગો થતા તે અર્વાચીન કંબોડિયામાં પણ એ જ સ્વરૂપે કાયમ છે. શિકાર, મચ્છીમારી, ખગર, વણાટ, સુચારકામ અને ખીજી કલાકારીગરીનાં દરશો પણ આ શિલ્પોમાં છે. આચીન કંબોડિયાની મોટી સિદ્ધિ પાષાણનાં વિશાળ સ્થાપત્યોમાં છે, અને એવાં સ્થાપત્યોનાં પ્રાધિકામનો કંઈક ખ્યાલ પણ આ શિલ્પો ઉપરથી આવે છે. ચાલુકવાળા મુકાદમોની નિર્દય દેખરેખ નીચે કામ કરતા ગુલામો ખાણમાંથી પથ્થર ખોદે છે, પથ્થરની વચ્ચે કાણાં પાડવામાં આવે છે, જેથી વાંસડા ઉપર તે જીવંતી લઈ જઈ શકાય. પથ્થરને ધસીને સાફ કરવા સારુ કેટલીક વાર, એક પથ્થરને બીજા

‘બેયોન’ (કબોડિયા)નું એક ચિત્ર.

કબોડિયન નૃત્ય

પથર ઉપર દોરકાથી લટકાવવામાં આવે છે, જેથી ઘસાઈને બન્ને સાફ થાય પુરાણકથાઓમાંથી પણ પાર વિનાનાં દસ્યો અહીં છે. દેખીતું છે કે શિલ્પ અને સ્થાપત્યની આ કલા, સંસ્કારિતાનાં બીજાં કેટલાંયે અંગોની જેમ કબોડિયાને ભારત પાસેથી મળેલી છે પણ ભારતમાં પ્રાચીન શિલ્પાદિમાં એક અથવા બીજી રીતે શૃંગારના નિરૂપણને પ્રાધાન્ય મળે છે તેવું કબોડિયામાં જન્મસ્થે જ જોવામાં આવે છે એનાં કારણો હજી તપાસવાનાં રહે છે, પણ એક પાશ્ચાત્ય લેખિકાએ આં બધું જોઈને એવું વિવક્ષણ અનુમાન કર્યું છે કે આ શિલ્પીઓ અશ્રીણી હોવા જોઈએ, અને ખરા બધાણીઓમાં જાતીય વૃત્તિનો લોપ થતો હોઈ એ તત્ત્વ જ આ શિલ્પોમાં નથી ! (જેમ બીજા કોઈએ સતીના રિવાજના કારણરૂપે એવો તર્ક કર્યો છે કે રાગકુટુમ્બોમાં ગણીઓ પોતાના પતિને ઝેર આપીને મારી નાખે એવો ડર હતો, એના વારણરૂપે આ રિવાજ દાખવ થયો હશે !)

ફરનારાઓ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનું એક દૃષ્ટિએ વૈષમ્ય તો ખીજી દૃષ્ટિએ ત્રણે કે સામ્ય અનુભવના હતા. દોષ ત્રણે કેમ, પણ આ લગ્ય મન્દિરોમાં ફરતાં મારા મનમાં એક પ્રકારની પરિચિતતાનો ભાવ પેદા થયો. હવે તો ભારતનાં મન્દિરો ફરતાં અહીં તાત્વિક દૃષ્ટિએ ભિન્ન હતું જ શું ? વાસ્તવિક રીતે જોતાં, કંબોડિયામાં આ ભારતીય મન્દિરો જ હતાં અથવા કંબોડિયા એ વિશાલ ભારત હતું. અહીં બધા શિવાલેખો સરૂનમાં હતા, પણ બૌદ્ધ સાધુઓના મંદોને અપનાદૃષ્ટ ગણીએ તો એક માત્ર પાણિ સિવાય બધી ભારતીય ભાષાઓ આજે અહીં એકસરખી અચાત છે અને અંગ્રેજીનું ચક્ષુ પણ નાહ જેવું છે. છતાં આવી જાંડી પરિચિતતાનો ભાવ પશ્ચિમના દેશોમાં ક્યાય અનુભવ્યો નહોતો.

બપોરે સાડાબાર વાગ્યે, પાછા લંચ માટે હોટેલમાં આવ્યા. પૂર્વના દેશો ફરતાં પશ્ચિમના દેશોમાં નિરામિષાદારી રહેવું વધારે સહેલું છે, અને તેમાંયે અમેરિકા તો બધી રીતે શાકાહારીઓનું સ્વર્ગ છે, અને આપણા દેશ ફરતાં ધણો પોષક ખોરાક ત્યાં પ્રમાણમાં ધણો સસ્તો મળે છે. સિંગાપોરમાં તો હજારો ભારતવાસીઓ છે, પણ જાપાન અને થાઇલેન્ડમાં, યુરોપીય પદ્ધતિની હોટેલોમાં નિવાસના કારણે અને મિત્રોના સૌજન્યને લીધે કદી મુશ્કેલી મને પડી નહોતી. સીમરીપતની આ આન્ડ હોટેલમાં કંઈક તકલીફ પડશે એમ માન્યું હતું, પણ મારી જરૂરિયાત વિષે વાત ફરતાં, તેમણે બહુ સહાનુભૂતિપૂર્વક સરસ વ્યવસ્થા કરી. થ્રેડ, લાત, સલાડ, શાક, કેળા, કેરી, પપૈયું, આ ઇત્યાદિ, જે બધું હું ખાઈ પણ ન શકું. અહીં હોટેલમાં પણ અંગ્રેજી બહુ ઓછું સમજાતું હતું. માલિક વર્ગોઝ લાંગ્યુતૂટ્યું અંગ્રેજી બોલતો હતો અને બોજનાલયના નોકરો તો ફ્રેન્ચ જ બોલતા હતા. અહીંના નિવાસમા મારી સાથે બધો વખત સાન ફ્રાન્સિસ્કોના એક અમેરિકન વક્રીવ મિ વિલિયમ મટાર્ડન અને તેમનાં પત્ની હતાં. એ લાઈ નિસાળમાં, ખીજી ભાષા તરીકે ફ્રેન્ચ લણીને જૂલી ગયેલા. પણ

દૈનિક ઉપયોગના થોડાંક વાકચો યાદ હતાં તે અહીં બહુ કામ આવ્યાં ! બેંગકોક તેમજ સીમરીપમાં બારે તાપ હતો, પણ બેંગકોકમાં નદી અને નહેરોના બેજને કારણે અસહ્ય લાગતો તેટલો સીમરીપમાં નહોતો લાગતો. બંને દેશોમાં આ સીઝનમાં થોડાંધણું વરસાદ મમે ત્યારે આવે. લંચ પછી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરના હતા ત્યાં એક ઝાપટું આવ્યું અને માટીની સુગંધથી હવા ખુશનુમા થઈ ગઈ.

બપોરે ત્રણ વાગ્યે ‘એંગકોર વાટ’ના પર્યટને નીકળ્યા. ડાઈ એ એને જગતના સૌથી વિરાટ ધાર્મિક સ્થાપત્ય તરીકે વર્ણવ્યું છે. અંગન વાન કહું તો ઓરિસામાં આવેલું કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર જોવા બાદ, આ એક જ સ્થાપત્ય મને overwhelming—સ્તબ્ધ કરી દેનારું લાગ્યું છે. બેંગકોકથી આવ્યા ત્યારે સીમરીપના એર-પોર્ટ ઉપર ઊતરના વિમાને એંગકોર વાટની આસપાસ ચકરાવો લીધો હતો ત્યારે એનું પહેલું દર્શન થયું અને ઠેટલાક પ્રવાસીઓએ ચાલુ વિમાને એના ફોટા લેવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. ત્યાર પછી બસમાંથી ઊતરતાં, પ્રભાણમાં નિકટથી એને જોતાં, અનેક બાવો હૃદયમાં જાગૃત થયા— પુરાવિહના, ભારતવાસીના, ધાર્મિક હિન્દુના, પરદેશીના.

કોણાર્કના સૂર્યમંદિર વિષે સને ૧૯૫૦માં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં મેં લખ્યું છે, જે પાછળથી ‘જગન્નાથપુરી અને ઓરિસા (પુરાતન અવશેષો)’ એ પુસ્તકમાં, સસ્તા સાહિત્ય તરફથી પ્રકટ થયું છે. કોણાર્કની જેમ એંગકોર વાટનું વર્ણન પણ શબ્દોમાં કરવું મુશ્કેલ છે. પણ એની વિશાળતાની કલ્પના થાય એ માટે થોડીક વિગતો અહીં આપું. મંદિરની આસપાસની ખાઈ ૬૫૦ ફીટ કરતાં થે વધુ પહોળી છે. મંદિરના પ્રાકારને બગઅર અડીને ખાઈ આવેલી છે. અને પ્રાકારની કુદ્દ લંબાઈ આસરે અઢી માઈલ છે મંદિરના મુખ્ય શિખરની ઊંચાઈ ૨૧૦ ફીટ છે. હજારો માણસોએ પચાસ વર્ષ કામ કરીને તે પૂરું કર્યું હતું એવી કિંવદન્તી છે. બહારથી મંદિરમાં જવા

માટે ખાઈ ઉપર પથ્થરનો પૂલ છે. એ પૂલની બંને બાજુના કહેડા ઉપર સામાન્ય આડને બદલે મહાકવ્ય નાગનાં શિલ્પ છે, જે અહીંનાં બીજાં મંદિરોમાં પણ સામાન્ય છે. કંબોડિયાની ખેર કલાનો એંગકોર વાટ એ સર્વોચ્ચ નમૂનો છે, જેની કંઈક તુલના માત્ર 'બેયોન' કરી શકે. કંબોડિયાના રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર 'એંગકોર વાટ'નું ચિહ્ન છે એ સર્વથા ઉચિત છે.

સવારે 'બેયોન'માં ક્યું' હતું તેમ અહીં પણ અમે અંકમણ ક્યું'. એંગકોર વાટ વિષ્ણુનું મંદિર છે અને બારમાં સૈકામાં રાજ સૂર્યવર્મને તે બાંધાવ્યું હતું. ખેર રાજાએ દેવાંશી મનાતા અને સૂર્યવર્મન બીજાના અવસાન બાદ આ મંદિરના અધિષ્ઠાત્રક દેવ સાથે તે એકરૂપ બને એ અર્થમાં 'એંગકોર વાટ' માત્ર ધાર્મિક રથાન નહિ, સમાધિમંદિર પણ હતું રાજા એ પરમાત્માની વિભૂતિ છે એવા સામાન્ય અર્થમાં નહિ, પણ ઈશ્વરી રાજ્યકર્તાની કલ્પનાને પ્રાચીન યુગના બીજા ક્રેટલાક દેશોની જેમ, કંબોડિયામાં ઠેવી રીતે વ્યવહારમાં ઉતારવામાં આવી હતી એ વિશે ઘણી વિગતો ટાંકી શકાય, પણ તેમ કરવું અહીં પ્રસ્તુત ગણુનો નથી.

ખાઈના પાણીમાં પુષ્કળ કમળ ખીલેલાં હોઈ, કોઈ પણ આગ-તુકના મન ઉપર એક પ્રકારના આહ્વાદની છાપ પડતી હતી. પ્રદક્ષિણા-માર્ગમાં મનુષ્ય જેટલી જિંવાઈતી આઠ હાથવાળી એક વિષ્ણુમૂર્તિ આગળ પુષ્કળ ધૂપસળીઓ સળગતી હતી અને નૈવેદ્ય મૂકેલાં હતાં. લોકો ભુદ્ધ માનીને એનો પૂજા કરતા હતા. વિષ્ણુમૂર્તિના આઠ હાથ પુરાવિદોએ નવા બનાવેલા હતા બીજી પણ અનેક મૂર્તિઓનાં માથાં ભાંગેલાં હતાં તે બૌદ્ધોએ ભાંગ્યાં હશે એમ ગણવું?

પ્રદક્ષિણામાર્ગની દિવાલો પર રામાયણ અને મહાભારતનાં પુષ્કળ શિલ્પો છે ત્રિશિષ્ટ કાળી પોલિશવાળી દિવાલ ઉપર બાણયુદ્ધનું, આખી દિવાલને આવરી લેતું શિલ્પ, એની વિશાળતા તેમજ સૂક્ષ્મ કારીગરી

વડે નગરને બાંધી લે છે. આ મંદિર બંધાવનાર રાજા સૂર્યવર્માન અને એના પરિવારનાં શિલ્પ પણ પ્રદક્ષિણામાર્ગમાં છે. એમાં મૂળ રંગ સોનેરી છે અને તે આજ સુધી સચવાયો છે. સિંહાસનારૂઢ રાજા, ચામરવાળી દાસીઓ, દરબાર, હાથીઓ, ચતુરંગ સૈન્ય—એ એનો વિશાળ દૃશ્યપટ છે. સૈનિકોના વિવિધ પ્રકારના પોશાક અને શિરોભૂષણ ઉપરથી તેઓ વિવિધ દેશો અને જાતિઓના હોય એવું અનુમાન થાય છે.

એ જ પ્રદક્ષિણામાર્ગમાં આગળ નરક, પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વિવિધ પ્રતિઓનાં બહુસખ્ય તેમ જ રસપ્રદ શિલ્પો છે. પાડા ઉપર આરૂઢ થયેલ પ્રસન્નમુખ ધર્મરાજ (યમ), ધર્મરાજની સભા, ચિત્રગુપ્ત અને અન્ય સભાસદો તથા ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો, પાપીઓને કેવી રીતે પૃથ્વી ઉપરથી નગ્નમાં લઈ જવાય છે એનાં શિલ્પો—ખરેખર, એક જુદી અનન્યપરતંત્ર સૃષ્ટિ જ અહીં ૧/૩ પથ્થરમાં કાતરાયેલી છે.

સમુદ્રમંથનનાં વિશાળ શિલ્પ ખરેખર દેશનાં લગ્ન્ય અક્ષરજોમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. એ શિલ્પ ‘એંગકોર વાટ’ જેવાં વિષ્ણુમંદિરમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ ‘એયોન’ જેવા બૌદ્ધ ધર્મસ્થાનમાં તેમજ અન્ય નાનામોટા ભાગે મંદિરોમાં પણ એ જોયા આ નાજુક ભિત્તિ-શિલ્પ નથી, પણ મંદિરોમાંના રાજમાર્ગોની બન્ને બાજુએ ઊંચા કંઠડા હોય એ પદ્ધતિએ બનાવેલા છે. ‘એંગકોર વાટ,’ ‘એયોન’ અને બીજાં ટેટલાંક મંદિરોનાં શિલ્પોમાં, દેવો અને અસુરોનાં મુખ ઉપરનાં વિભિન્ન ભાવો—દૈત્યોના આવેશયુક્ત ચહેરા અને ફાટેલી આંખો, દેવોના મુખ ઉપરની શાન્તિ, સ્મિત અને મીઠાશભર્યા નયનો—તુરત એમની ઓળખાણ આપી દે છે સમુદ્રમંથનમાં નેતરું અનેલ વાસુકિ, જેને આધારે મંદરાચળ રહ્યો એ આદિકેતુપ, અનેક પ્રકારનાં જળચર

આવી હોય કે નવી બુદ્ધમૂર્તિઓ બહારથી લાવવામાં આવી હોય. ચૌદમા સૈકામાં ખમેર સામ્રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ ત્યાર પછી આ બન્યું હશે એવી કલ્પના થઈ શકે. પંદરમા સૈકામાં પહેલું ચિનાઈ આક્રમણ થતાં એંગકોરનો ત્યાગ થયો અને પાટનગર નોમ પેન્દ ખાતે લઈ જવાયું અને એંગકોરનાં મંદિરો તથા એ સાથે કંબોડિયાનો ઇતિહાસ—બંને વિસ્મૃતિની ગર્તામાં ફળી ગયાં.

એક વારનું જગતનું અદ્વિતીય ત્રિપુલમંદિર જેમાં મુખ્ય મૂર્તિ નથી તે અત્યારે અદ્વાળુ બૌદ્ધોનું તીર્થસ્થાન છે. ત્યાં ત્યાં બૌદ્ધ મૂર્તિઓ અને ધૂપદીપ દત્તાં અને અદ્વાળુઓ આવતા જતા દેખાતા હતા. બુદ્ધજયંતિના ઉત્સવ અંગે એક સ્થળે લાકડાનો મોટો મંડપ બંધાતો હતો. મંડપ બંધાતો હતો ત્યાં કંઈ નદિ તો બસોએક ખડિન—અખડિત, નાની મોટી બુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈ. એમાંની કેટલીક લાકડાની હોઈ, સાવ સડી ગયેલી હતી. ખમેર સામ્રાજ્યનો યુગ એટલે આપણા ચૌલુકચયુગ કરતાં પણ થોડોક અર્વાચીન ગણાય. પરંતુ ચૌલુકચયુગનું જે કાળશિલ્પ ખાસ બન્યું નથી. આથી બોલકું, અપાનના પુરાતન કાળશિલ્પ ત્રિંગે, આ પહેલાંના પત્રમાં મેં વાત કરી છે. ગરમ દેશોનું હવામાન કાળશિલ્પોના નાશ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર હતો.

‘એંગકોર વાટ’ના શિખર ઉપર, ઠેઠ જાંચે અમે થોડાક જણ ચઢ્યા. આસપાસનાં ગાઢ જંગલો અને તેમાં જે સૌથી જાંચે તરી આવતી નાજિયેરીઓનું મનોહર દ્રશ્ય નગર નાખીએ ત્યાં સુધી પયસાં થેલું હતું. આસરે પાંત્રીસ માર્મિક દૂર આવેલો, ‘નોમ કુલેન’નો પહાડ ક્ષિતિજ ઉપર દેખાતો હતો. આ મંદિરો બાંધવા માટેના પથ્થર ત્યાંથી લવાયા હતા.

અગાઉ મેં કહ્યું તેમ, સીમરીપ નાનું ગામ છે, પણ એક સાથે અસોએક પ્રવાસીઓ રહી શકે એટલી હોટેલની સગવડ તથા પર્કનો માટે પૂરતી વ્યવસ્થા ત્યાં છે. પશ્ચિમે થાઇલેન્ડનું પાટનગર બેંગકોક અને પૂર્વે કમ્બોડિયાનું પાટનગર નોમ પેન્હ—એ બેની વચ્ચે આવેલું સીમરીપ રેલ્વેમાર્ગથી બહુ દૂર છે અને બહારનાં સ્થળો સાથે બસ-વ્યવહાર તો અહીં છે જ નહિ. પરંતુ આવડા નાના ગામમાં એર-પોર્ટ છે. આપણા દેશનાં અનેક કક્ષાધારીઓ અને ઐતિહાસિક સ્થાનોમાં જતાં સાધનસંપન્ન માણસોને પણ મુશ્કેલી પડે છે. એવાં સ્થળોએ વસવાટ અને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા વાજબી દામ લઈને સ્થાનિક સંસ્થાઓ પણ કરી શકે. મેંકડો પરદેશી મુસાફરોને ભારત આવવું છે, પણ કયાં જવું અને શું જોવું એની ખબર નથી, ત્યાં જવું છે ત્યાં રહેવાની વ્યવસ્થા નથી અને મુસાફરી પણ મુશ્કેલ છે. દેશવાસીઓને આપણી સંસ્કારિતા અને મતિદાસનો સારો પરિચય થાય તથા પરદેશીઓ પર્કન કરવા આકર્ષાય તથા દુર્લભ એવા વિદેશી ફંડિયામણનો લાભ

દા'ટએ, અહીં ઉનારું છું—

“ ડૉ. બોમ્બાલ સરિસરાએ તેમના પ્રનાસમા, કબોટિયાથી ખરીદેલું, ૩૧૧ ” પનાનુ અને દા શીટ લાણુ, એક ઈયમાં ૭૮ તાણા અને ૫૬ થી ૬૦ વાણાવાળું વસ્ત્ર તપાસવા આપ્યું હતું. ઉપલક્ષ દિષ્ટિએ એ વસ્ત્ર આપણે ત્યાં બનતા પટોળા જેવું દેખાતું હતું, પણ તે તપાસતા તેનો તાણો ઘેગ લાવ રંગનો હતો અને તેમા બીજા કોઈ રંગની ભાવ જણાઈ નહિ તાણાના તાર પ્રમાણમા પાતળા હોવાથી અને વાણામા વપરગયેલા રંગોમાથી ધણા સાથે તે બળી જતા હોવાથી તેમનો જ સમાન્ય નજરે બહાર પડી આવતો નથી.

ભાત ઉપબન્ધવા માટે લાલ, પીળા અને લીલા રંગનો ઉપયોગ વાણામાં કરવામા આવ્યો છે વાણાના તાર ઉપર જુદા જુદા રંગ ચઢાવેલા હોવાથી, તે બાધીને રંગવામા આવ્યા હોય એમ લાગે છે વસ્ત્રના પોતની મુખ્ય ભાત ફૂલબળીની છે; તેની બન્ને બાજુની કિનારો પર એ બાજુ કાચબા જેવી ચતુષ્કોણ આકૃતિઓની વચ્ચે ટપકાંથી તૈયાર કરેલી રીસભાત જેવી આકૃતિઓ છે. વસ્ત્રના બન્ને છેદાઓ પર પીળા-લાલ રેખાઓ તથા તેમાં પીળા લીલી વગેરે ટપકાંની ભાત છે.

પટોળાંને મળતા આ ભાતીગળ વસ્ત્રની ફૂલવાદીની ભાત, ગુજરાતનાં પટોળા પર કેટલીક વાર દેખાય છે. એ વસ્ત્રની બનાવટમાં ગુજરાતી ભાતનું સ્પષ્ટ આયેબન નથી, પણ ઓરિસાના બાધનું અસ્પષ્ટ રેખાંકન છે. આ ભાતીગળ વસ્ત્રના બનાવનાના ગુજરાતમાથી કે ઓરિસામાથી કબોટિયા નથા એ સંશોધનનો વિષય છે. એની ભાત પરની ગુજરાતી છાયા અને ઓરિસાની રેખાઓ ઉપરથી તે પર એ બન્ને પ્રાન્તની અસર જણાય છે.

ભાત અને કબોટિયાના સાંસ્કૃતિક મળધો સહીઓ જૂના છે આ સબધાને પરિણામે ભારતનો વસ્ત્રવિજ્ઞ કબોટિયામા માનવતુ સ્થાન પામ્યો હતો. આદ્યજ્ઞા અને ક્ષત્રિયોની સાથે વૈરથો અને કારીખરો પણ ભાતમાથી અગ્નિ-એશિયામાં ગયા હોય એવો ખૂંટો સબધ છે. કબોટિયામા આ પ્રકારના વસ્ત્રને ‘સપટોલ’ કહે છે એ જોતા તેના નામ પર તો ગુજરાતના પટોળાની સ્પષ્ટ અસર છે.”

બનરમાંથી થાળા ફર્તા અંધારું થયું તથા ગાજરીજ અને વીજળી સાથે વગમાદ પડ્યો, એટલે ગામની અંદર ફરવાનો વિચાર માંડી વાગી

સીધો હોટેલમાં આવ્યો. બીજે દિવસે તો બેંગકોક જવાનું નક્કી કરેલું હતું, એટલે માની લીધું કે ફરી વાર મામમાં આવી શકાશે નહિ!

આ 'દેવકુલપાટક'નાં બે મુખ્ય સ્થાપત્યો—'એંગકોર થોમ' અને 'એંગકોર વાટ.' પણ દુષ્ટ્યમ મહત્ત્વનાં બાકીના સ્થાપત્યોને ક્રૈન્ય પુરાવિદોએ મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચ્યાં છે—'ગ્રાન્ડ સર્કિટ' અને 'સ્મોલ સર્કિટ.' આ બન્નેનાં પર્યટનો અને માર્ગ પણ તદ્દન અલગ છે. 'ગ્રાન્ડ સર્કિટ'માં પ્રમાણમાં કંઈક સચવાયેલાં, પુનર્ધારિત થયેલાં મંદિરો છે, જ્યારે 'સ્મોલ સર્કિટ'નાં મંદિરો સાવ નિરમાર હાલતમાં છે—એમ પણ કહી શકાય કે 'એંગકોર વાટ' ગાંધાર્યુ ત્યારે એ સ્થાપત્યો જે હાલતમાં હશે તેમાં અને અત્યારની ગિર્યાતિમાં ખાસ ફરક નથી, સિવાય કે આસપાસનાં જંગલો સાફ થયાં છે.

તા. ૬મી મેએ સવારે અમે 'ગ્રાન્ડ સર્કિટ'નાં પર્યટને નીકળ્યાં. સૌ પહેલાં 'પ્રેરપ' નામે મંદિર જોવા ગયા. 'એંગકોર વાટ'નાં મોટા ભાગનાં મંદિરો રેનિયા પથ્થર અને 'લેટરાઇટ'નાં છે, પરંતુ આ 'પ્રેરપ' તથા 'ગ્રાન્ડ સર્કિટ'માંનું બીજું એક 'એંગકોર' એ ઇટનાં છે. ઇ. સ. ૧૧૬૧માં રાજેન્દ્રવર્માન બીજાએ આ 'પ્રેરપ' બંધાવેલું. એ શિવમંદિર છે, અને એમાંનું વિશાળ શિવલિંગ હજી વિદ્યમાન છે. મંદિરોમાં પેસતાં જ બન્ને બાજુએ, જાણે જ્ઞાનરથ હોય એની સિદ્ધાન્તકૃતિઓ છે. પણ એ આકૃતિઓ કશી છાપ પાડતી નથી. આશ્ચર્યની વાત છે કે કમ્બોડિયાનાં સિદ્ધપ્રસ્થાપત્યોમાં સિદ્ધાન્તકૃતિઓ ઘણી નમળી છે. કમ્બોડિયામાં સિંહ ચતા નહોતા અને કલાકારોએ ભારતીય શિલ્પોની કેવળ અનુકૃતિ કરી હોય. ઝોરિસાના મધ્યકાલીન મંદિરોમાં પણ હાથીનાં શિલ્પ જોટલાં બળવાન છે એટલાં જ સિદ્ધનાં શિલ્પ નમળાં છે, અને એના કારણરૂપે એક જ અનુમાન થઈ શકે કે તે સમય પહેલાં ઝોરિસાનાં જંગલોમાંથી સિંહનો નાશ થઈ ચૂક્યો હતો.

'પ્રેરપ'ના મુખ્ય દ્વારની બે બાજુએ શિવની પત્નીઓ ઉમા

અને ગંગાનાં શિલ્પ છે. વરાહના મુખવાળી એક સ્ત્રીમૂર્તિ મંદિરની દિવાલ ઉપર એક સ્થળે છે, તેને 'પીંગ-હેડેડ વૂમન' (કુક્કરના ચહેરાવાળી સ્ત્રી) તરીકે ઓળખાવવામાં આવી. પણ હું માનું છું કે એ 'વારાહી' દેવી છે, જેને આપણી લૌકિક ભાષામાં 'વેરાઈ' માતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આની પાસે જ આવેલું 'મેમોન' રાજેન્દ્રવર્મન પહેલાએ ઈ. સ. ૯૫૨માં બાંધેલું.

'તામોમ' એ 'ગ્રાન્ડ સર્કિટ'માં ત્રીજું છે. બારમી સદીમાં એ રાજ્યવર્મને બાંધેલું. આ મંદિરનું પુનર્વર્ધન કે મરામત ખાસ થયાં નથી, એટલે અંદર ફરતું જોખમકારક છે. દરવાજા ઉપર અને બીજે બધે જખ્ખર પીંપળા જોવા મળ્યા છે. (ભારત અને અગ્નિ-એશિયાના દેશોમાં, મકાનોનો નાશ કરનાર કારણોમાં, આ પવિત્ર પીંપળા અને તેનાં મૂળ પણ છે.) અહીં પણ દરવાજા ઉપર, 'એયોન'ની જેમ, લેકેશ્વરનાં ચાર મુખ છે, અને પીંપળાની ઘટામાંથી એ મુખના સોડા-તાર ભાવોનું આછું દર્શન થાય છે. મુખ્ય દરવાજાની થોડીક મરામત થઈ છે, ત્યાંથી પણ પીંપળા તો દૂર નથી જ ક્યાં, કેમકે એમ કરવામાં રહ્યું નથી બાંધકામ પણ દૂરી પડે! આસપાસના પ્રાકારની પથ્થરની દિવાલ ઉપર છુદ્ધનાં સેંકડો મુખ છે, પણ એમાંનાં ઘણાં ભગિનાં છે.

'નીક પીન'ને માંદાઓનું મંદિર કહેવામાં આવે છે ત્યાં પગથિયાંવાળો કુંડ છે અને એની વચ્ચે એક બૌદ્ધ મંદિર છે. કહેવામાં આવ્યું કે જૂના વખતમાં કુંડની અંદર જ પાણીનું ઝરણું હતું, પણ હવે તે વરસાદના પાણીથી ભરાય છે. કુંડ ચીકાર ભરાઈ જાય ત્યારે પગથિયાં ઉપર પાણી આવે, અને પથ્થરની દાંડેલી નીકમાંથી પસાર થઈ, છુદ્ધના મુખમાંથી, પાછળ બીજા એક નાના કુંડમાં પડે. નીચે કમળ છે અને કમળ ઉપર પગલાં છે તે ઉપર એસી રાગીઓ સ્નાન કરે, એવો રિવાજ હતો.

નરીન છે આખા ચે મન્દિરની ઉત્તમ મરામત થયેલી છે. પાછા ફરીને હોટેલે આવતાં પાચેક માર્બલનો રસ્તો દાખો દરો. ભારે વગસાદના બેજમાંથી બચવા માટે જમીનથી જીંચે થાંભલા ઉપર બાધેલાં લાકડાનાં મકાનો, ગરીબ વસ્તીનાં ધાસનાં ઝૂંપડાં, કેળ અને નાગિયેગનાં વૃક્ષો, જ્યાં નજર પહોંચે ત્યાં દગ્ગિત વનરાજિ, ભારતના ગ્રામપ્રદેશોની યાદ આપે એવાં નાનાં ચાન્ધર, યુક્ષળ તાપ, પલ્લુ થોડી થોડી વારે આજા જાપટા પડવાથી આવતી માટીના અતરની મુલાસ—આથી મન ભારતીય ગ્રામપ્રદેશ જેવું મુક્તિનું વાતાવરણ અનુભવતું હતું.

‘મોલ સર્કિટ’નું નિયત પર્યટન તો અપરાહણમાં હતું અને તે જ સમયે મારું બેગકોક પાછા ફરવાનું નિયત થયેલું હતું. પણ આટલે મુધી આખા પછી ‘મોલ સર્કિટ’ જોવાનું બાકી ગ્હી જાય એ મને સારું લાગ્યું નહિ એટલે બપોરે લગ્ન પછી તુરત હોટેલવાળા પાસેથી એશિયન જીપ મેળવીને નીકળ્યો. ડોર્ષ બોમિયો નહોતો અને ડ્રાઈવર, રથાનિક સિવાય ખીજી ડોર્ષ ભાષા બોલતો નહોતો. પણ આ ‘સર્કિટ’ની હાલત એવી હતી કે એમાં બોમિયાની ભાગ્યે જરૂર પડે એવું હતું ! ડોર્ષ ડોર્ષ થયે તીરકામડાં વગેરે વેચનાર ડોર્ષ રથાનિક વનની મળતો, તે આપમેળે કંઈક બદલાની આશાએ મારો બોમિયો બની જતો. એક રથળે તો, તીરકામડાં વેચનારું દરોક વર્વનું એક બાળક ભાંચુંટુંટું ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી બોલતું હતું ! જ્યારે ડ્રાઈવર અને ખીજા કટવાક સાથે માત્ર અબિનયથી વાત કરવી પડતી.

આવેલા આ સ્થાપત્યનો પણ વિસ્તાર માત્ર ‘એંગકોર વાટ’ અને ‘બેથેન’થી જ કિતરતો છે. બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં તે બંધાયું હતું. એમાં બધે જ પીંપળા અને ખીખં અનેક જમ્બી વૃક્ષો ઊગી ગયાં છે અને સ્થળે સ્થળે ‘એટેન્શન, ડેન્જર’નાં પાટિયાં લગાવેલાં છે અત્યારે તો ધણાં ઓછા પ્રવાસીઓ ત્યાં જાય છે, પણ ત્યાંના સંસ્કૃત શિલાલેખમાંની વિગતો ઉપરથી આ મન્દિરની એક વારની જાહેરાતલાક્ષીની તથા એની આસપાસની પ્રવૃત્તિઓની કંઈક કલ્પના થાય છે. આ બૌદ્ધ મંદિર હતું અને ત્યાં તત્કાલીન ખમેર સમ્રાટે પ્રજા-પારમિતા તરીકે પોતાની માતાની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી હતી. આખા ચે મન્દિરની મેવામાં ૬૬,૬૨૫ માણસો રોકાયેલા હતા, અને એના ખર્ચ માટે રાજ્યે ૩૪૦૦ ગામ આપેલાં હતાં. મન્દિરની સાથે જોડાયેલા વિદ્યામંડોમાં ૪૩૬ અધ્યાપકો અને તેમના હાથ નીચે ૯૭૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા, જેમને ખોરાક, પોશાક અને વેતન અપાતું હતું. આ આખા સંસ્થાનમાં પથ્થરનાં ઘરની ૫૬૬ વીથીઓ અને છંદરી ઘરની ૨૮૮ વીથીઓ હતી. વળી શિલાલેખમાં જણાવેલું છે કે એ સમયે ખમેર સામ્રાજ્યમાં ૭૬૮ વિશાળ મન્દિરો અને ૧૦૨ ડુગ્ગાલયો હતાં અને તેમને દર વર્ષે રાજ્ય તરફથી ૧૧૭,૨૦૦ ખારિકા (૧ ખારિકા=૩ મણ ૮ શેર) યોખા અપાતા હતા.

આ પછી ‘તાકેઓ,’ ‘થોમનોન’ અને ‘ચાલ્સાય’નાં મન્દિરો જોયાં. એમાંથી ‘થોમનોન’માં થોડીક મરામત ચાલતી હતી, ન્યારે ખીજે કેટલેક સ્થળે તો માત્ર પાયા જ હતા.

‘સ્મોલ સર્કિટ’માંથી પાછો હોટેલ ઉપર આવી, ખીલ ચૂકવીને ટુરન્ટ એરપોર્ટ ઉપર ગયો. કંબોડિયામાં પણ હુડિયામણને લગતાં નિયં-ત્રણો પુષ્કળ છે. અમારી પાસેનાં પરદેશી ચલણની ત્યાં ફરી પાછી જાહેરાત કરી અને કંબોડિયાનું ચલણ ખિત્રકુલ રહ્યું નથી એની ખાત્રી કરી આપી અને એ દેશ છોડીને ગયા છીએ એ બાબતના સહીસિક્કા

નરીન છે. આખા ચે મન્દિરની ઉત્તમ મરામત થયેલી છે. પાછા ફરીને હોટેલે આવનાં પચેક માર્દલનો રસ્તો દાખો દરો. ભારે વગસાદના ભેજમાંથી જયજા માટે જમીનથી જીંચે ચાલતા ઉપર બાધેલાં લાકડાનાં મકાનો, ગરીબ વસ્તીનાં ઘાસનાં ઝૂંપડાં, કેળ અને નાગિયેગનાં વૃક્ષો, જ્યાં નજર પહોંચે ત્યાં દક્ષિત વનરાજિ, ભારતના આમપ્રેરોની યાદ આપે એવાં નાનાં ચા-ધર, પુષ્કળ તાપ, પણ થોડી થોડી વાટે આજાં જાપડાં પડવાથી આવની માટીના અતરની મુસાસ—આથી મન ભારતીય આમપ્રેરેશ જેવું મુક્તિનું વાતાવરણ અનુભવવું હતું.

‘ઓલ સર્કિટ’નું નિગમ પર્યટન તો અપરાહણમાં હતું અને તે જ સમયે મારું જેંગકોક પાછા ફરવાનું નિયત થયેલું હતું. પણ આટલે મુંઘી આવ્યા પછી ‘ઓલ સર્કિટ’ જેવાનું બાકી રહી જાય એ મને સારું લાગ્યું નહિ. એટલે ખપેરે લંચ પછી તુરત હોટેલવાળા પામેથી એપેશિયલ જીપ મેળવીને નીકળ્યો. દોઢ બોમિયો નહોતો અને ડ્રાઈવર, સ્થાનિક સિવાય બીજી દોઢ ભાષા જાણતો નહોતો. પણ આ ‘સર્કિટ’ની હાલત એવી હતી કે એમાં બોમિયાની લાગ્યે જરૂર પડે એવું હતું ! દોઢ દોઢ સ્થળે તીરકામદાં વગેરે વેચનાર દોઢ સ્થાનિક વતની મળતો, તે આપમેળે કંઈક બદલાની આશાએ મારો બોમિયો બની જતો. એક સ્થળે તો, તીરકામદાં વેચનારું દશેક વર્ગનું એક બાળક ભાંચુંતૂચું ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી બોલતું હતું ! જ્યારે ડ્રાઈવર અને બીજા કેટલાક સાથે માત્ર અજિનયથી વાન કરવી પડતી.

અગાઉ કહ્યું તેમ, આ ‘સર્કિટ’નાં બધાં મન્દિરો સાવ ભસે, ખસ્ત અને મરામત વિનાનાં અથવા મરામત થઈ ન શકે એવાં છે. પાકા બાધેલા, એ જ નામના સરોવરના કિનારા ઉપરનું ‘આક આંગ’ અને એની સામે આવેલું ‘જેન્ટેઈ કંઠાઈ’ જોયા પછી ‘તા પ્રેમ’માં ગયા. એનું ભાષાન્તર ‘રાજવિહાર’ એવું થઈ શકે. એક વિશાળ પદાંગણમાં

આવેલા આ સ્થાપત્યનો પણ વિસ્તાર માત્ર 'એંગકોર વાટ' અને 'એથેન'થી જ ચિતરતો છે. બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં તે બંધાયું હતું. એમાં બધે જ પીંપળા અને બીજાં અનેક જંગલી વૃક્ષો લીગી ગયાં છે અને સ્થળે સ્થળે 'એટેન્શન, ડેન્જર'નાં પાટિયાં લગાવેલાં છે અત્યારે તો ધણાં એવા પ્રવાસીઓ ત્યાં જાય છે, પણ ત્યાંના સંસ્કૃત શિક્ષણભાંડની વિગતો ઉપરથી આ મન્દિરની એક વારની જાહેરાતોની તથા એની આસપાસની પ્રવૃત્તિઓની કંઈક કલ્પના થાય છે. આ બૌદ્ધ મંદિર હતું અને ત્યાં તત્કાલીન ખમેર સમ્રાટે પ્રજા-પારમિતા તરીકે પોતાની માતાની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી હતી. આખા યે મન્દિરની સેવામાં ૬૬,૬૨૫ માણસો રોકાયેલા હતા, અને એના ખર્ચ માટે રાજ્યે ૩૪૦૦ ગામ આપેલાં હતાં મન્દિરની સાથે જોડાયેલા વિદ્યામંડોમાં ૪૩૬ અધ્યાપકો અને તેમના હાથ નીચે ૬૭૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા, જેમને ખોરાક, પોશાક અને વેતન અપાતું હતું. આ આખા સંસ્થાનમાં પથ્થરના ધરની ૫૬૬ વીથીઓ અને ઇંટરી ધરની ૨૮૮ વીથીઓ હતી. વળી શિક્ષણભાંડમાં જણાવેલું છે કે એ સમયે ખમેર સામ્રાજ્યમાં ૭૬૮ વિશાળ મન્દિરો અને ૧૦૨ રુઝ્યાલયો હતાં અને તેમને દર વર્ષે રાજ્ય તરફથી ૧૧૭,૨૦૦ ખારિકા (૧ ખારિકા=૩ મણ ૮ શેર) એવા અપાતા હતા.

આ પછી 'તાકેઓ,' 'થોમનોન' અને 'આહિસાય'નાં મન્દિરો જોયાં. એમાંથી 'થોમનોન'માં થોડીક મરામત ચાલતી હતી, જ્યારે બીજો દેટલેક સ્થળે તો માત્ર પાયા જ હતા.

'સ્મોલ સર્કિટ'માંથી પાછો હોટેલ ઉપર આવી, બીલ ચૂકવીને ઘુસ્ત એરપોર્ટ ઉપર ગયો. કંબોડિયામાં પણ હડિયામણને લગતાં નિયંત્રણો પુષ્કળ છે. અમારી પાસેનાં પરદેશી ચલણની ત્યાં ફરી પાછી જાહેરાત કરી અને કંબોડિયાનું ચલણ બિલકુલ રહ્યું નથી એની ખાત્રી કરી આપી અને એ દેશ છોડીને મયા છીએ એ જાણતના સડીસિકા

ચર્ચ ગયા. લગભગ સાંજે સાડાચાઠ વાગ્યે, સાઈગોનથી એર-કંબોજનું વિમાન આવી પહોંચ્યું ત્યારે અમને કહેવામાં આવ્યું કે માત્ર દસ માણસ તેમાં જઈ શકે છે ! હવે અમે હતા મોળ ઉતારુઓ, દરેકની પાસે ટીકીટ હતી, દરેકે આ કંપનીના એજન્ટ 'વર્ડ' ટ્રાવેલ સર્વિસ 'ને બેગકોકમાં પેસા ભરેલા હતા અને દરેકનું વગતી મુસાફરીનું 'રિજર્વેશન' ત્યારે જ નિશ્ચિન કરવામાં આવ્યું હતું પણ આ અંધેર કાગભારમાં સામળે જ કેણું ? બીજી તરફથી, સોગમાથી કયા દસ જણ બેમે રીલુન કંપનીની હતી એ તો તેના માણસોએ પણ સ્વીકાર્યું. વધાગનાં બે માણસને લેવા તેઓ તૈયાર થયા, તોપણ બાકીના ચાગનું શું થાય ? સલામદ ઉપર વાન આવી વિમાન ઊપડી શકે એમ હતું નહિ છેવટે, વિમાનના ફ્રેન્ચ પાર્સલે કંઈ કે પોતે બેગકોક જઈને તુરંત દસ વાગ્યે પાછો દરેકે અને રાત્રે બાર વાગ્યે પણ બધાને બેગકોક લઈ જશે ! બીજે કઈ ઈલાજ નહોતો, એટલે આથી બધાને કંઈક સંતોષ થયો. પણ ઊપડતા વિમાનની નીસરણી ઉઠાવી લેવાની તૈયારી હતી ત્યાં એક અજેજ જુવાન એકદમ દોડીને નીસરણી ઉપર ચડી ગયો અને પાછળ પોતાની પત્નીને પણ ચડાવી દીધી ! અને વિમાન ઊપડ્યું !

હવે અમે કમ્બોડિયામાં રહ્યા નથી એ પ્રકારના સડીસિકાવાળા પાસપોર્ટ ખિસામાં લઈને, તે કરી આપનાર પોનિસ-અમનદારોની સાથે જ, ગ્રાન્ડ હોટેલની બસમાં અમે પાછાં હોટેલે આવ્યાં. અગિયાર અમેરિકન (જેમાંના કેટલાકે હાવાઈના વતની ચીનાઓ હતા), એક જાપાની દંપતી, અને હું એક ભારતવાસી મળી કુલ ચૌદ જણ હતાં હોટેલનાળા વર્ગોએ કહ્યું કે, 'હવે તમારે એ-કમ્બોજનના હિસામે અને જોખમે રહેવાનું છે !' એટલે એ પ્રમાણે બધું ચાલવા માંડ્યું અને પેલા ચીનાઓએ તો જિચી જનનો ફ્રેન્ચ દારૂ પીને બે દિવસમાં અર્ધો બાર ખાલી કરી નાખ્યો. અમને આશા હતી કે પાર્સલે આપેલા વચન પ્રમાણે, પેટુ પ્લેન અમને લેવા માટે રાત્રે આવશે. પરંતુ વર્ગોએ

કહ્યું કે, 'એને આવવું હશે તોપણ કંપની આવવા નહિ દે!' વળી એર-કોમોન્સ કંપની માત્ર એક વિમાનનો મંજૂર કાફલો ધરાવતી હોવાથી બીજું વિમાન મોકલે એ પણ શક્ય નહોતું! ખરેખર, રાત્રે આવવાનું ધારતા હતા તે વિમાન ન જ આવ્યું. એર-કોમોન્સની એરિસ અમારી હોટેલમાં જ આવેલી હતી; પણ આ પ્રકારના અધેરથી રીઠા થઈ ગયેલા તેના માણસો આમ તેમ કામગિયાં ફેરવે જતા હતા! આ કંપનીની દૈનિક સર્વિસ તો હતી નહિ; સાઈગોનથી બીજું વિમાન હવે બે દિવસ પછી, ૧૧ મી મેએ આવવાનું હતું, પણ એ તો ત્યાંથી ચીકાર ભરાઈને આવશે એમ તેઓએ જ કહ્યું! બીજી બાજુ, આમ રહી પડેલા અમારામાનો દરેક માણસ એર-કોમોન્સને દરરોજનો વીસ ડોલરનો ખર્ચ કરાવતો હતો. અમે આ રીતે અઢી દિવસ રહ્યા. લગભગ આટલા ખર્ચમાં બીજી ટાઈ કંપનીનું પણ સ્પેશિયલ પ્લેન તેઓ બાવી શક્યા હોત અને ઠાઈ પણ રીતે પોતાની કંપનીની પ્રતિજ્ઞા જળવી શક્યા હોત તથા તે દ્વારા બર્નિયમાં આવનાર પરદેશી પ્રવાસીઓની શુભેચ્છા જીવી શક્યા હોત પણ આમાં કશી પણ મદદ કરવાની તેઓની વૃત્તિ દેખાઈ નહિ.

પેલુ જાપાની કંપની તો બેંગકોકમાં રહેતું હતું, એટલે તેમનો પ્રશ્ન એટલો ચિન્તાજનક નહોતો બધા અમેરિકન પ્રવાસીઓએ અમેરિકન પદ્ધતિના કાર્યક્રમ ગોઠવ્યા હતા. કેટલાક તો હમીએ સાંજે બેંગકોક પહોંચીને રાત્રે મનિલા જવા બિપડવાના હતા, બીજા કેટલાક તો ૧૦મીએ સવારે હોંગકોંગ જવા નીકળવાના હતા. એ બધા કાર્યક્રમો આમે-આપ તૂટી પડ્યા! ઓશિયાના દેશોમાં પ્રવાસમાં થોડીક અનિયમિતતા થશે એમ માનીને તથા બેંગકોકમાં પણ થોડું કામ કરવાનું ધારીને મે બે દિવસનો માલો રાખ્યો હતો, અને તો ૧૨મીએ બેંગકોકથી મુબઈ જવા માટે હું નીકળવાનો હતો. વળી તો ૧૧મીએ ચાઈલેન્ડમાં ફરી વાર પ્રવેશ કરવા માટેના મારો 'વીસા' ખસાસ થતો હતો; મારો બધો સરસામાન બેંગકોકની હોટેલમાં હતો અને તો ૧૧મીએ

ત્યાં પહોંચી ન શકું તો અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય એ ચોક્કસ હતું છતાં
જે દિવસમા કંઈક થયે એવી આશા હતી વળી અમારો સમુદાય મોટે
હતો અને અમેરિકનોના મળતાવડા સ્વભાવને કારણે ખાનાપીવા, ફરવા
અને વાતો કરવામા જાતજાતની ગમત કરતાં સમય નીતી જતો હતો.

પરંતુ તા ૧૦મીએ સવારે અમે બધા એકત્ર થઈને, તથા
વર્ગોજન પૂછીને સીમરીપથી બેગકોક કંઈ રીતે પહોંચવું, એના ઉપાયો
વિચારવા માડ્યા ત્યારે ખ્યાન આ યો કે અમે કેવી ઓતાઠી જગાએ
છીએ. રેનવે-સ્ટેશન તો સીમરીપથી પચાસ માઈન દૂર, કોઈ રીતે ત્યાં
પહોંચ્યા પછી કંબોડિયન રેલવેમા સરહદ ઉપરના અણ્ણપ્રદેશ નામે
સ્ટેશને જઈ, થાઈલેન્ડની રેનવેમા પ્રવાસ કરતા, ઓછામા ઓછા બે
દિવસે બેગકોક પહોંચાય. બસમા કે કારમા તો જવાય જ નહિ કેમકે
ધાડપાડુના ત્રાસ ઉપરાંત માર્ગમા પણ 'સર્વિસ' નહિ, એટલે નાનો-
મોટો અકસ્માત થાય તો પ્રવાસીઓનો કોઈ તરણોપાય નહિ. અડીધી
તાર બેગકોક પહોંચતાં દોઢ દિવસ તો થાય જ, કેમકે કંબોડિયાના
પાટનગર નોમ પેન્હ થઈને પછી તે બેગકોક જાય. બેગકોક અને
સીમરીપ વચ્ચે સીધા તારવહેવાર નથી. ટેનિફાન પણ નોમ પેન્હ થઈ
શકે, બેગકોક નહિ. પરંતુ અમારી જરૂરિયાત તો બેગકોક સાથે
સપર્ક સાધવાની હતી આ બધી તપાસ કર્યા પછી અમને ખ્યાલ
આવ્યો કે બેગકોક પહોંચવા માટે વિમાન જ કૈંજ સાધન છે (જે
તદ્કાળ મળે એમ નથી) અને અમારી દશ વહાણ લાગવાને પરિણામે
કોઈ નિર્જન ટાપુ ઉપર ફસાઈ પડેલા મુસાફરો જેવી કંઈક છે.

રાયસ મિ. સ્ટાર્બન પાસેથી લીધા, (બેંગકોકના શરાફ અગરમાંથી એક ડોલરના ૭૨ રાયસ લેખે મેં કંબોડિયન નાણું ખરીદ્યું હતું. એ જોનાં સીમરીપમાં જે ભાવે મળ્યું એમાં ખાસ ફરક ન ગણાય. પરંતુ કંબોડિયાની સરકારે નિયત કરેલા ભાવ તો એક ડોલરના ૩૫ રાયસ છે, તે ઉપરથી ત્યાંનાં નાણાંની કીમત કટકી ધટી ગઈ છે એનો ખ્યાલ આવશે. ઇન્ડોનેશિયાના રૂપિયાની પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આવી રહ્યાં છે.) અને શ્રી. અરવિન્દ બૂખણવાળાને તા. ૧૦મી મેએ સવારે તાર કર્યો, જે તા. ૧૧મીએ રાત્રે હું બેંગકોક પહોંચું ત્યાર પહેલાં એમને મળી ગયો ખરા.

એ પછી આકરા તડકામાંથી ખસવા માટે વાંસની હેટ ઓઢીને આ લોકોની જળવ્યવસ્થા જોવા નદીકિનારે ફર્યો. નદીને કિનારે છૂટા-છવાયાં મકાનોની દાર આવેલી છે. નદીમાં ઠેરઠેર ધટમાળ મૂકેલી છે. એનું વિશાળ ચક્ર ફર્યે જાય છે. એમાં ધડાને બદલે વાંસની ભુગળાઓ હોય છે. એવી રીતે એ ભુગળાઓ ગોઠવેલી હોય છે કે પાણીને અડે ત્યારે બગબગ શરાઈ જાય અને ઉપર આવે ત્યારે વાંસની પગનાળમાં ઠલવાઈ જાય. આ રીતે નીચી સપાટી ઉપરથી નદીનું પાણી જાંચી સપાટી ઉપર ઠેક રસ્તા મુધી આવે. ત્યાંથી વાંસ કે પથ્થરની બૂગર્થ-નલિકાઓ દ્વારા રસ્તાની બીજા બાજુ મકાનોમાં અને બગીચામાં લઈ જવાય. ત્યાં નીચાણમાં ટાંકી કે કુંડી જેવું બનાવ્યું હોય એમાં ભરાય અને ઉપયોગમાં આવે આ પદ્ધતિ જૂની હશે, પણ પૂરી સ્વચ્છ અને શાસ્ત્રીય છે, અને અમિ એશિયાના બધા દેશોમાં વ્યાપક છે.

અમારી રખડી પહેલી મંડળીના અમેરિકન નાગરિકો તા. ૯મી મેથી નોમ પેન્દ ખાતેના અમેરિકન એલચીનો ટેલિફોન ઉપર સંપર્ક સાધવા પ્રયત્ન કરતા હતા તે તા. ૧૦મીએ સાધી શક્યા. (નોમ પેન્દમાં ભારતનું એલચીખાતું જ નથી, એટલે હું કોઈની આગળ દાદરિયાદ કરી શકું એમ હતું નહિ.) અમેરિકન એલચીએ કંઈક

આશ્વાસન આપ્યું. પ્રાયઃ એના પ્રયત્નને પરિણામે, નોમ પેન્દથી બપોરે, એર-કંબોજ અને થાર્મ-એરવેજના ફોન આવ્યા કે—‘બપોર પછી થાર્મ-એરવેજનું એક વિમાન બેંગકોકથી સીમરીપ આવશે અને બધાને બેંગકોક લઈ જશે.’ સાંજે ચાગ વાગ્યે નોમ પેન્દ ફરી ફોન કર્યો ત્યારે જવાબ મળ્યો કે, ‘વિમાન આવશે ખરું, પણ ચોક્કસ સમય અત્યારે આપી શકાય એમ નથી.’ પણ હેઠ સાંજ સુધી વિમાન આવ્યું નહિ, એટલે મિ. સ્ટાર્મને પાછો નોમ પેન્દ ખાતે એર-કંબોજને ફોન કરના જવાબ મળ્યો કે ‘અમે થાર્મ-એરવેજને બેંગકોક તાર કરેલો, તે મોડો મળ્યો, એટલે તેઓ વિમાન બેંગકોકી શકે એમ નથી.’ હોટેલવાળા વર્ગોએ અમને કહ્યું કે ‘થાર્મ લેન્ડ અને કંબોડિયાની સરકારો વચ્ચે સારા સંબંધો નથી, એટલે થાર્મ-એરવેજ, એર-કંબોજને સદાય કરે એવો સંભવ નથી.’ ખેર, બીજો આખો દિવસ તો રોકાઈ ગયા. રાત્રે પાછો એર-કંબોજનો ફોન આવ્યો કે તા. ૧૧મી મે ને શનિવારે બપોરે એર-વિયેટનામનું વિમાન સુપેલાલાન્ત પર્યટન માટે સીમરીપ આવે છે અને પછી ત્યાં જ રોકાઈ ગયું છે તે આ બધા હિતારુઓને બેંગકોક લઈ જશે અમને અપાયેલાં એટલાં બધાં વચન ખોટાં પડ્યાં હતાં કે આ વિમાનમાં દાખલ થઈએ નહિ ત્યાં સુધી આ વાતનો

અત્યારે મૂર્તિ કે સિંગ નથી, પણ બાજુના એક નાના દેવકુલમાં ઉમા અને ગંગા સાથે શિવની મૂર્તિ છે—જો કે ત્રણેયના માત્ર ધડ રહ્યાં છે. ગર્ભગૃહની પાછળ દિવાલ ઉપર જોયે શેષશાયી વિષ્ણુનું એક સુંદર શિલ્પ છે. એની પામે જ 'પ્રાકા' નામે, ઈ. સ. ૮૭૬માં બધાયેલા ખીજન એક મંદિરનું ખડેર છે અને એ બન્નેની વચ્ચે એક અર્વાચીન બૌદ્ધ મઠ છે.

ખપેરે પર્યટનમંથી પાછા હોતે આબ્યા ત્યારે વર્ગોઝ ઉપર તાર આવેલો હતો કે એર-વિથેટનામનુ વિમાન અમને બેંગકોક લઈ જશે. તોપણ અત્યાર સુધી થયેલા અનુભવને પ્રતાપે, અમારામાંના કેટલાકે નિર્ણય કર્યો હતો કે આપણે હજી એર-કંબોજ ઉપર છે અને તેનું વિમાન પહેલું આવવાનું છે, માટે તેમાં જ જવું! પણ વર્ગોઝે અમને ખાતરી આપી હતી કે 'જ્યાં સુધી એર-વિથેટનામ આવશે નહિ ત્યાં સુધી એર-કંબોજને હું જીપડવા નહિ દઉં!' જ્યાં વહીવટ ઢીસો હોય ત્યાં ચૌદશિયા બળવાન હોય એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે. એક પોલીસ અમલદારને લઈને વર્ગોઝ અમારી સાથે જ એર-પોર્ટ ઉપર આબ્યા.

બરાબર અઠી વાગ્યે, એર-કંબોજનું વિમાન આવીને ઊભું રહ્યું અને એમાંના ઉનારુઓ થોડીક વિશ્રાન્તિ માટે નીચે ઊતર્યા કે તુરંત મિ. સ્ટાર્બન અંદર દાખલ થયા, કેમકે એમનાં પત્નીની તનિયત નરમ હતી તેથી તે બેંગકોક પહોંચતા માટે અંધીરા હતા. પહેલાં તો તેમણે પાછલટને કપડો આપ્યો કે 'વચન આપવા છતાં તું કેમ આબ્યો નહિ?' પછી અંદર દાખલ થયા. પેત્રો કહે, 'તને બહાર ફેંકી દઉં.' ઘણી રકઝકને અંતે તે દાખલ થઈ શક્યા અને તેમની પાછળ તેમની પત્ની દાખલ થયાં; એમની પાછળ બીજી કેટલીક સન્નારીઓ પણ પ્રવેશી. એમના પતિઓને ખાતરી હતી કે પત્નીઓની પાછળ પોતે પણ જઈ શકશે!

સવાત્રણ વાગ્યે, એર-વિથેટનામનું અમારે મારેનું વિમાન આબ્યું, એટલે વર્ગોઝે એર-કંબોજમાં જઈને અંદર બેઠેલાને નીચે ઊતરવા વિનંતી કરી. પણ પેલા માને તો ને? છેવટે, કોઈ પણ દેશના એર-

પોર્ટ ઉપર ભાગ્યે નજરે પડે એવું વિલક્ષણ દ્રશ્ય ભજવાયું. એર-વિયેટનામના ફ્રેન્ચ પાછવટને ઉદ્દેશીને વર્ગોત્તે મોટેથી અંગ્રેજીમાં ખૂબ મારીને પૂછ્યું, “આ જેંગકોક જવા માટેનું સ્પેશયલ પ્લેન છે?” પેલાએ એટલા જ જોરથી ઉત્તર આપ્યો, “હા, અને હમણાં જ તે જેંગકોક જશે.” હવે પેલાં બધાંનિ સંતોષ થયો અને એર-કોન્સ્ટ્રક્શનની નીચે જીનરીને તેઓ પણ આ પ્લેનમાં આન્યાં; અને અઢી દિવસની ગમતભરેલી મુશ્કેલીઓ પછી અમે સાંજે સાડાપાંચ વાગ્યે જેંગકોક આવી પહોંચ્યાં.

એર-પોર્ટ ઉપરથી ઓરિયેન્ટલ હોટેલમાં આવ્યો ત્યારે ધણા પત્રો અને શ્રી ભૂખણવાળાના સંદેશાઓ પડ્યા હતા. રશિયન એલગી-ખાતામાં એક સમારભમાં જવાનું હોવાથી, તા. ૧૦મી મેએ મારે સંપર્ક સાધવાનો ધણો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો હતો. વળી, તા. ૧૦મી મેએ મારે ચુલાલોંકાર્ન યુનિવર્સિટીમાં જવાનું અને ત્યાં પાલિ ભાષાના પ્રેફેસર અને વિખ્યાત બૌદ્ધ સાધુ ગિસિત ફા વરવેધ્યને મળવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું અને બાકીના સમયમાં નેશનલ મ્યુઝિયમ, નેશનલ લાયબ્રેરી, ‘વાટ પો’ (જ્યાં શયન કરતા શુદ્ધની મહાકાવ્ય મૂર્તિ છે) વગેરે જોવાનું ધાર્યું હતું. પણ તે બધું નિરુપાયે બંધ રહ્યું.

પરંતુ તા. ૧૧મી મેએ સાંજે હું જેંગકોક પહોંચ્યો તે રાત્રે શ્રી ભૂખણવાળા અને શ્રી. શરાફ આવી પહોંચ્યા. મારી રુચિને વિચાર કરીને થાઈ નૃત્ય-નાટક જોવાનો કાર્યક્રમ તેમણે નક્કી કરી રાખ્યો હતો, તે સારું થયું. મિનિસ્ટ્રી ઓફ કલ્ચરલ અફેર્સ-સંચાલિત ‘સિલ્પ-કોણ’ (અર્થાત્ કલાકેન્દ્ર)ના પ્રેક્ષાગૃહમાં ‘રાજકુમાર રથસેન’નું નૃત્યનાટક ભજવાતું હતું. નૃત્ય, અભિનય, વેશ અને સંગીત-એ બધાં ઉપર ભારતીય સંસ્કારિતાની, ખાસ કરીને સંગીત ઉપર દક્ષિણ ભારતની, જાંડી અસર હતી. અમે ગીતોની ભાષા કે કથા સમજતા નહોતા, એટલે અમારી પાસે જેટલા એક સિયામી ભાઈ વચ્ચે વચ્ચે થોડું સમજાવતા હતા, કેમકે આ નૃત્યનાટક ભારતીય સંસ્કૃતિનું સંતાન હતું એ બાબતનું તેમને પણ ગૌરવ હતું. કહેવામાં આવ્યું કે

આ નૃત્યનાટકોમાં બધી જ ભૂમિકા સ્ત્રીઓ લાજવે છે. ત્યાં કેવળ નૃત્ય હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ સાથે પુરુષો હોય છે ખરા. એ જોઈને રાત્રે બાર વાગ્યે હોટેલ ઉપર આવી આરામ લીધો.

તા. ૧૨મી મેએ સવારે નિત્યકર્મ પતાવીને અગિયાર વાગ્યે બેંગકોકના એર પોર્ટ ઉપર આવી લંચ લીધું; ત્યાં ગુજરાત કોલેજના મારા એક સહાધ્યાયી મિત્ર, જે કેટલાંક વર્ષથી આફ્રિકા રહે છે તેઓ 'દેશમાં આવીને થોડા સમય માટે ધંધાર્થે જાપાન જઈ સ્વદેશ પાછા ફરતા હતા એમનો લાંબા સમય પછી અચાનક મેળાપ થયો. બપોરે સાડાબાર વાગ્યે, ટોકિયોથી આવના એર-ઈન્ડિયાના વિમાન 'રાણી ઓફ નીલગિરિ'માં અમે મુબઈ આવવા નીકળ્યા. ત્રિગી ધ્વજ ફગાવતું એર-ઈન્ડિયાનું વિમાન એટલે ભારતનો જિડતો ટાપુ, એમાં દાખલ થતાં બેંગકોકમાં જ જાણે ફરેશ આવ્યાનો આનંદ થયો. પછી તો થોડા કલાકની મુસાફરી બાદ, કલકત્તાના એર-પોર્ટ ઉપર અસ્પા-હાર કરીને રાત્રે નવ વાગ્યે સાન્ડાકુઝ આવી પહોંચ્યા. મિત્રો અને સ્વજનોનો ઠીક સમુદાય એકત્ર થયો હતો. દૂરથી મને જોઈને ચિ. રાહિણી અને ચિ. નિરંજને 'મોટાભાઈ' કહીને જોરથી પહેલું સંબોધન કર્યું તે કાને પડ્યું. લગભગ અગિયાર માસના સતત વિદેશભ્રમણ પછી સ્વદેશ આવી પહોંચતાં જનની જન્મભૂમિથી સ્વર્ગાદિપિ ગરીબસી એ સુભાષિતમાં રહેલા જિંડા ભાવનું કેઈક સ્વાસ્થ્ય અનુભવાયું.

અને થોડાક દિવસમાં ચાલુ કામોનો ક્રમ પાછો શરૂ થયો.

મારી યાત્રાના આ અનુભવો લખાવવા માટે અને પૂરી નિય-મિતતાથી ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરવા માટે 'શુદ્ધિપ્રકાશ'નો આભાર માનું તો એમાં ઔપચારિકતા નહિ જ ગણો એવી આશા છે.

લિ.

લોગીલાલ સાંડેસરાના

સપ્તેમ નમસ્કાર

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૬	૧૦	લઈ ને	લઈને
૬૨	૨૦	કરતી	કરતાં
૭૬	૧૧	વટાવી	વટાવી.
૮૨	૧૩	‘ ફામકોલોજી ’	‘ ફાર્મકોલોજી ’
૯૭	૧૫	જોયું	જોયાં
૧૦૪	૧૫	પાશ્ર્વમ	પૂર્વ
૧૦૫	૧૬	‘ ચારપંચાસિકા ’	‘ ચૌરપંચાસિકા ’
૧૧૨	૫	જ્યોર્જ, મેસન	જ્યોર્જ મેસન
૧૨૧	૬	અંગ્રેજી	‘ અંગ્રેજી
૧૩૨	૨૪	માટે	મેટે